

С (Түб)

Ч - 49

ISSN 0235.0688.

УЛУГХЕМ

1

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

1994

УЛУТ ХЕМ

ТЫВАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл

ИЙИ АЙДА
БИР УДАА
УНЕР

1 (9—87)

1994
январь—
февраль

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ
•
КЫЗЫЛ

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

В. Саржатоол. Күстүң сырнналы
Т. Карыма. Ааткыштың тывылганы. Чыланның
шииткели. Найыралдың хайыразы
Ч. Чүлдүм. Тывалап билир эвес мен
Д. Дырттык. Үениң шырайы

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

С. Куулар, С. Молдурга, К. Черлигоол,
С. Майнак, О. Бораш, Ю. Кюнзегеш,
Б. Казырыкпай, Ч. Чүлдүм

ДАМЫРАК

А. Ондар

ОЧУЛГАЛАР

Накадзима Ацуси, Юнус Эмре

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДА

Ю. Аранчын. Шиипирлиг базым

Бегирээ хемден тывылган тураскаал. Означенное
суурдан тывылган тураскаал

С. СҮРҮҢ-ООЛ — 70 ХАРЛААН

С. Сүрүң-оол, Ю. Кюнзегеш

Көл редактор
Ч. Ч. Куулар

Редакция
чөвүлели:

К. К. Кудажы,
тоожулал болгаш публицистика
килдизиниң редактору

Э. В. Антупеев
А. А. Дарьсай
М. М. Дукюевар
Ч. Ч. Куулар
А. М. Күжүст
Э. В. Самсан
А. К.-О. Ховалыг

Ю. Ш. Кюнзегеш,
шүлүк болгаш
литература критиказының
килдизиниң редактору

М. Ч. Чооду,
чурук каасталга
редактору

Сеткүүлге
келген чагааларны
рецензиялаас,
дедир эгиттес.
Авторларның боданы
редакцияның турун бөлө
дүгжүрү албан эвес.

Чогаалдарның
машинага
ийи интервал
парлаан
бирги хоолгазын
күлээп алып

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда «Улуг-Хем» сеткүүлге
парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн үндезилекчилери: Тыва Республиканың Ми-
нистрлер Чөвүлели, Парлалга болгаш информация министерствозу, Тыва-
ның Чогаалчылар эвилели
Үндүрүк чүзү: Тываның ном үндүрер чери. Тыва Республиканың
Парлалга болгаш информация министерствозу бүрүткээн

У 4702580300—9
133(01)—94 без объяв.

47.258.6
ББК 84-4-5 Тув.

Владислав САРЖАТ-ООЛ

КҮСТҮҢ СЫРЫНАЛЫ

Кыска тоожу

Дээрде булуттар хүннү дуглап, барыын чүкче бөлүк-бөлүү-биле хатка сывыртадып алган, дүргени аажок көжүп турда, Даянаның сагыш-сеткили база дүвүрөп, күстүң кударанчыг бүдүжүңгө алзыпкан, кыңгырадыр ырлап баткан кара сугнуң кыдыында чиңгир чиңгистерже көрүп алган, үр-ле боданып олурган. Даяна он сес харлыг. Он чыл школазын бир чыл бурунгаар дооскаш, Кызылдың башкы институтунуң тыва дыл салбырынче шылгалда дужаап тургаш, хөрөккө дегдирип аарааш, өөренир күзели бүтпейн барган. Оон бээр ам ийи ай ашкан. Күстүң кидин-түлүк үези. Арга-арыг шаг-да-ла алдын-сарыг хевин кедипкен, чайгы үеде дег шимээн-дааш-даа чок, шыпшың-на чүве. Ында-хаая ынаар ыракта хадыңнар аразында торганың ыяш соктаан даажы өткүт дыңналып, кара сугдан ырак эвесте кезек бөлүк үнген шар-ланнарның элээн каш дөстөринде арткан бүрүлери салгынга шылырткайнып, ыржымны үрөп турган. Бо-ла бүгү күстүң бүдүүзү Даянага бир-ле хуулгаазын тоолда чүве дег көзүлгенин ам чаа ол боду эскерип, мооң мурунда чылдарда канчап бо хире чараш үени, магалыг чаагай күстү эскербейн чораан кижги боор мен деп, ол бодангылаан. А кара сугнуң эеремнелгеш турумчуй берген хөөлбээнге бодун көрүптерге, эрткен үезинден-даа артык чараш апарган ышкаш болган.

Даяна бо-ла кара сугнуң кыдыынга, Кадыг-оол-биле ужу-ражып турганы эрткен үелерин сактып, бодунга ап чорааны бичии барбажыгажындан элээн чугажак чагаа ужулгаш, кам-ныы кончуг чазып номчуй берген:

«Экии, Даяна!

Амыр-мендиңерни айтырып, амыдырал-чуртталгаңарны сонуурган, арбын эвес каш-ла сөстүг чагаамны аккыр арыг саазында бижип, черниң ыраа, чүрээм ханызынбан силерге бараалгаттым. Эрткен каш хонуктарда шериг хүлээлгем эки эрттирип, эш-өөрүм-биле эптиг-найыралдыг чурттан, алган хүлээлгемге алдар-макталдыг, аал-ораным, чуртум сактып базаып тур мен.

Ажырбас, келир чайын база катап институтче шылгал-даларны эки дужаап кирип алыр силер, Даяна. Кижиге чүгле бүзүрел херек.

Бистиң бо Камчаткада дыка соок-тур. Бо черниң турум чурттакчылары «кыш соок болур» деп, чугаалажып турлар. Бодумнуң баштайгы бо багай солдат чуруумну силерге чорудуп олур мен. Каш-ла сөстү мооң-биле дооспушаан, бүгү чүүлдерге чедишшинерни, база ол ышкаш чүгле экини күзеп артым.

Ынак эжиң Кадыг-оолдан.

Даяна чагаазын номчуп дооскаш, улуг тынып, ойталап чыдып алгаш өрү көөрге, карактарынга Кадыг-оолдуң овурухевири чуруттунуп, сагыш-сеткили эрткен үелерге чайгаар-ла алгаш барган.

Каш чылдар мурнунда, Кадыг-оол биле Даяна эге класстарга өөренип турда, оларның эш-өөрү бажынарны кожа боорга ийикпе, азы анаа-ла баштактанырлары ол ийикпе, оларны аажок чоок көөр, чыпшырар турганнар. А Кадыг-оол ол өйде Даянаны көөр хөөн чогуң көргүзүп, ыяткаш, тенек угааны-биле хол дээптер-даа үелер тургулаан.

Каш чылдар шанак-биле дагдан батканы деп, караңайнып эрте берген. Тоску класстың партазынга Кадыг-оол биле Даяна кады олуруп, бот-боттары аразында суг акпас, эп-найыралдыг болу бергеннер. Оон эгелээш-ле, Кадыг-оолдуң аажы-чаңы өскерлип, Даянаны аажок хүндүлээр, чугаалажыксаар апарган. А Даяна чүвениң ужурун билип турза-даа, амы-хуузунда аажок чажыртынып, бүдүү Кадыг-оолга ынакшый бергенин өске өөрлеринге билдиртпезин кызыдар турган.

Бир-ле суббота хүнүнде Кадыг-оол Даянаны дагга чуңгулаарын сүмелээрге, Даяна эпчоксунгаш, ынавайып барган. Удатпаанда, кышкы дыштанылга үезинде, малчыннарның кыштагларынга ээлчежип, сакманчылар болуп, школаның үстүкү класстарда өөреникчилери ажылдаар апарганнар.

Ол ынчан хой оолдаашкынының кидин-түлүк үесин турган. Кадыг-оолдуң Даяна-биле кады ажылдаар дээн күзели ала-чайгаар бүде берген. Ол үеден эгелээш-ле, Даяна Кадыг-оолга хамаарылгалыг, ишти-хөңнүндө хайнып дүвүрөп чораан ынакшылын чажырып шыдаваан.

* * *

Кадыг-оол школага ындыг-ла кончуг тергини өөреникчилериниң санынга кирбесе-даа, хаак-биле маңнаар спортка бодунуң кожуунунда школачылар аразынга чүгле бирги черни ап, база ол ышкаш республика чергелиг маргылдааларга безин улуг оолдар-биле узун хемчээлдиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни ап келген. Бокска школачылар аразынга ийи чыл дургузунда бодунуң деңзизинге улай чемпионнаан. Хол бөмбүүнге, тенниске болгаш спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге ооң салым-чаяаннын эш-өөрү, чаңгыс чер чурттуглары магадаар турганнар. Школаны дооскаш, кожуун төвүнге чслаачылар курузун доозуптары билек шериг шинчилгези эртер бижик келген. Оон чүү боор, каш айлар билдирбейн эрткен сөөлүндө, Кадыг-оолду Даяна Кызыл хоорайның казармазындан үдеп тура, ийи чыл дургузунда манап алырын, ынакшылдың изиг сөстери-биле аазаанын ам сактып кээрге, ол үелер дүүн чаа-ла эрткен чүве дег сагындырган.

Даяна чигирзиг бодалдарга алзыпкан кезек чыткаш, сожум туруп келгеш, чиңге кокпа орук-биле улуг машина оруунче углай басып чорупкан. Суурнуң кыдыында бажыныңга чедип келгеш, даштын аар-саар ажылдар кылып турдала, хүн ажып, имир дүжүп келген. Ол дааранып олурган авазынга шаптыктавазы-биле удуур өрээлинге кирип келгеш, эртен ажылдаарда кедер идик-хевин белеткеп салып кааш, демир-үжүк, сазында-ла барган. Даяна школага өөренип тургаш-ла, шүлүк бижиринге сонuurгалдыг уруг турган. Столга эптии аажок олуруп алгаш, элээн бодангылааш, харыы чагаазын Кадыг-оолче шүлүктөй аарак бижип эгелей берген:

«Экии, эжим Кадыг-оол!

*Амыр-мендиң айтырбышаан,
Арбын эвес одуруглуг
Байыр сөстүг чагаажымыны
Бараалгадып бижип ор мен.*

Чорудупкан чагааңарны
Чогум дүүн-не хүлээп алгаш,
Харыы сөзүн бөгүн бижип
Хаптай каапкаш чордуп ор мен.

Өскөн-төрээн суурувуста
Өскерилген чүве-даа чок.
Авам-биле фермада
Ажыл кылып чоруп тур бис.

Ында-хаая кинолар боор,
Ынаар чогум барбас-тыр мен.
Халас үе эрттирбес дээш,
Хамык номнар номчуп тур мен.

Чаңгыс классчы өөрүвүс
Чамдыктары хоорайда.
Далай-оол дүүн чайлаглаар дээш
Дайы сугже чоруй барды.

Эдик кижин Орлан-биле
Эрткен айда Кызыл чоктааш,
Уран-чүүлге өөренир
Училище кирип алган.

Кайы-хире чурттап чор сен,
Кадыкшылың чүгээр-дир бе?
Чагаалардан арбыдадыр
Чалгааравайн бижип тур, эш.

Чорупканың хүнүңден бээр
Чоктанчыг-дыр, сактып чор мен.
Бодаарымга, мээң-биле
Бо-ла чораан ышкаш боор сен.

Бөгүн бодум алаак кирип,
Болчаавыска чеде бергеш,
Сээң чагааң аңаа номчуп,
Сеткил хандыр сергеп алдым.

Удавайн чедип кээр сен,
Ужуражып дужа бээр бис.
Өскөн-төрээн суурувуска
Өөрүшкүвүс үлежир бис.

*Ырак-даа бол менч сактып,
Ынакшылдың демдээ кылдыр,
Чагаамга мээң чуруум алгаш
Чаңгыс-даа бол сшкап каар сен.*

*Бүгүдеге чүгле эки
Бурун чаагай чедилкинини
Сеткилимниң ханызындан
Сеңээ күзеп артым, эжим.*

Ынак эжин, Даянадан

Даяна чагаазын бижип дооскаш, сруун удуурунга белеткеп эдип кааш, даштыгаа үнүп келген. Күскү дээр дыка аяс. Сылдыстар шупту тода көстүп, соок салтын Даянаның арнынче үрүп турган.

«Күс! Шынап-ла магалыг-ла үе! Бүгү-ле сагыш-сеткилим-де соглеттинмес сырынналды оттуруп, куулгаазын салтын-сырыны-биле мээң угаан-медерелимни, ынакшылымны күткүп, ишти-хөңнүмнү билген-даа чүве деи, кандыг кончуг эргим үе боор бо» деп, Даяна бодангылаан.

Хериминиң даштыы талазында чсон манза-биле кылып каан сандайга күскү кайгамчыктыг дүннү магадап, кезек олургаш, дедир бажыңынче кирип келген дораан орнунуң кырында удуурунга белеткеп кааны ак чоорган иштинче шымнып кире бергеш, эрткен-барган үелери үр-ле сактып, боданып чыткаш, чык кылдыр удуй берген.

Кадыг-оолга каш айларның эрткени билдиртпээн. Ол үр-даа болбаанда, тос ай ажыр албан-херээн эрттирип турда, ону «Совет Армияның тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнааш, турар тудуг кезээниң командири майор Ивановтуң дужаалы-биле биче сержант эргени тыпсып берген. Ол ам чолаачы ажылындан хостаткаш, турар кезээниң аар-саар ажылдар кылыр взводунуң командириниң дузалакчы башкарыкчызы апарган. Кажан Тывадан үнүштерге Кадыг-оолдуң командазы харылзаа кезээнге барып албан-херээн эрттирер турган болза, а Красноярск хоорайга келирге, ону каш ангы чарып, тарай-тарай үзүп каапканындан тудуг кезээнче барганы ол. Ооң турар кезээнде кандыг сөөк оолдар чок дээр ону! Якут, бурят, узбек, грузин дээш-ле баар.

Шериг черинге амыдырал-чуртталга ындыг-ла кончуг белең эвес. Чүү деп чүү турбас дээрил аан! Чаңгыс үе-черге-

ниң оолдары эвес болгаш, бот-боттарын айбылажыр, арай кошкактарын бастыр, язы-сөөк ылгажыр дээш, оон-даа өске чүүндер-ле хөй. Ол кезекти баштап турар улуг эргелиг офицерлерниң ындыг-ла кончуг шыңгыы эвезинден база тудуг талазындан казарманың хандырылгазы Кадыг-оолдуң сагыш-сеткилинге таарышпас апаарын эскерип билип турган. Ынчалга-даа ол бодунуң үе-чергези оолдардан эрес-омаа, хөглүг-кашпагайы-биле ылгалып үнүп келген.

Кадыг-оол эң-не баштай Камчаткага кээп турда, белен үелер база турбаан. Агаар-бойдузу өл-шык, бичии болгаш-ла суггур чаъзын чаап-ла турар. Ол аңаа чеде бергенде, чартык ай хире болганда, албан-хүлээлгезин бир чыл алды ай эрттирипкен оолдар кыйгыртканнар.

Кадыг-оол казармадан үнүп келгеш, чеде бээрге, столовая эргелекчизиниң өрээлинде элээн каш оолдар столда аыш-чем делгеп алган, сарыг сыптыг таакпылар ызыргылаан хөөрежиپ олурганнар.

Кадыг-оолду көрүп каш:

— Сени боксер кижидидир, кайы-хире дуржулгалыг эвес сен, хыналданы чорудар апаар — деп, грузин, кара салдыг оол, олурганнар аразындан дурамык чугааланган соонда: — Кежээ сени келдиртиптер бис. Чогуур черге чедип кээр сен, бо болза аныяк солдаттар хилинчектээр «Бомба» деп кижидир — дээш, улуг мага боттуг, дүрзүнчүг эрже айыткан.

База бир оол олургаш:

— Бо болза, бо кезектиң эң-не хүндүлүг кижизи спорт мастери Понамарев деп кижидир — дээш, чанында олурганы думчуу дыртыксымаар, шевергин, чараш карактарлыг орус оолче айыткаш, Кадыг-оолду дедир чорудупканнар.

Кежээки чем сөөлүндө Кадыг-оолду бичежек спортзалга келдиртип эккелгеннер. Кадыг-оол көөрге демги-ле бөлүк оолдар чиигедир кеттингилээн, турниктеп, ханада чыпшыр аскан хөм шоодайларны шашкылап, резиналар хере тырткан — чай чок-ла турганнар.

Кадыг-оолга демги хүндүскү оолдарның бирээзи дүрзүнчүг «Бомба» чедип келгеш, ийи боксер хол хаптары октап бергеш:

— Дүрген кедип ал, ам сээң кандыңны хынап көөр мен. Бир эвес кошкак болзуңза, шоруң эвес бе — деп, ыңай-бээр шурап, куруг агаар шашкылап, көөргеттиниң халыгылаан.

Ийи-үш минута эрткен сөөлүндө ийи оолдуң аразында «дайын»-даа эгелээн. Баштайында Кадыг-оол чүгле камгала-

нып, удурланыкчызын хынап халып тургаш, хенертен оң холун карбаш кылган соонда, демги «маадыры» шала кырында чыткан.

Кыдыында аажок улуг сонургал-биле көрүп турган демги «мастери» Кадыг-оолче элдеп-чиктиг көрбүшаан, дүвүрел-биле шалада чыткан эжинде-ле барган. Кадыг-оол ол өйдө «Өлүр шанчыпканым ол ирги бе!» деп бодааш, база корга берген. «Бомбаны» эштери суг чажып, сула шимчээшкіннер кылып тургаш сергедип алган дораан Кадыг-оолду бүзээлей-ле бергеннер. Кадыг-оол чүнү канчаптар аайын тыппайк турда, эжик ажыттынган соонда, шериг кезээниң дежурныйы капитан кирип келген. Оолдар шупту Кадыг-оолга хол дээп, удур халдаашкын кылырындан эпчоксунгаш, чүү-даа болбаан чүве дег, катап-ла бот-боттарының туруштарынга ойнай бергеннер.

Капитан спортзалды доп-дораан хаап кааптарын Понамаревка дужаагаш, Кадыг-оолду эдертип алгаш, ротасынга эккеп каан. Кадыг-оол чунуп, сергеп алгаш удуп чыдык алган.

Дүнекиниң үш шак үезинде Кадыг-оолду демги-ле оолдар таакпылаар өрээлче келдиртипкеннер. Кадыг-оол чүглө сапогтарын хоска киир тепкилепкеш, чүү болурун угаап билгеш, иштики хеви-биле чеде бээрге, алды оол өрээлдиң дөрүндө олурары олуруп алган, турары туруп алган турганнар.

— Бээр чоокшула, кортпа, «дух»!— деп, оолдарнык эң-не узуну кыйгырган.— Сеңээ «дембел» кижиге хол дээрин кым чөпшээрээн чүвөл?— деп, кыдыында турган эжи улам дыңзыг үн-биле хөрөктөнгөн.

— Маңаа ам харыылаар апаар сен, келгеш ай безин четпедиң. Сен дээрге, амдызыында «дух» чадада кижидир сен, алды ай эртерге, «чербак» болур, оон чыл чеде бээрге, «фазан» боор, билдиң бе? Бир чыл алды ай эртерге, чапгының херип алгаш, эзир куш дег хостуг ужар апаар сен. А «духтар» болза кым-биле-даа сөс карышпас. Бо эживисти — деп чугаалап чорда, кыдыында турган улуг мага боттук демги «Бомба» Кадыг-оолду шанчарга, ол былдай дүшкеш, удур кыдыындан шашканының сөөлүндө, база-ла шала кырында чыткан. Ол ынчаар удурланыпканын боду безин билбейн барган болган.

Кадыг-оол дораан эжик чанынче чайлай халый бергеш:

— Бир эвес содаалажыр болзуңарза, шупту эвес, чаңгыстап келиңер — деп, кортканындан база хорадаанындан арын-шырайы өскерлип, шашкылажырынче дидим кыйгырган.

Кадыг-оолга «мастер» Пономарев чоокшулаарындан сээинген-даа чүве дег, удур көрүп оргаш:

— Кургаттынар өрээлге баргаш, чаңгыс-чаңгыс көржүптээли — деп негээн.

Кадыг-оол ол өйде чөпшээречип, өрээлче углай кылаш-таптар аразында, «ам-на мооң-биле сегиржип алырым олдур, черле ынчаш чыда олур чылан эвес, дүжүп бербес мен» дээн бодалдар бичии-ле када ооң угаан-медерелинге караайнып эрте берген.

Кажан өрээлге кирип келгеш, Пономарев хол дээр хамаан чок, Кадыг-оолдун холун тудуп, езулуг эр-хей болганын сеткилинден мактап, хар-назынын, бээр кайыын келгенин айтырып, «сеңээ кым-даа моон сонгаар багай чүве кылбас» деп чугаалап, өңүктөр болурун даңгыраглаан.

Өрээлдин даштында манагда оолдар: «Кажан-на кизирткайны бээр ирги» деп, манагзынарга-даа сурап.

Элээн үе эрткен соонда ийи кижизи бо үнүп келген.

Пономарев дораан:

— Шупту чүве шынны-биле болган-дыр. Боду бодун харылап шыдаар езулуг солдат-тыр. Ындыг чүве катаптаварык. ам шупту удуп чыткылаңар! — дээри билек, оолдар тарай бергенер.

Кадыг-оол шак ол өйде Пономарев-биле содалашпаа-кынга өөрүп, сагыш-сеткили-биле бүдүү иштинде алгай-йөрөөп, тейлеп каак. Пономарев ол үеде албан-хүлээлгезин чүгле бир чыл эрттирген кижжи болган.

Ол болуушкунун сөөлүндө Пономарев Кадыг-оолду бодунун ротазынче чалаар, аажок найыралдыг апарганнар. Чамзык дүнелерде орайга чедир удуvain, чер-чуртунга чүү болуп турганын, ада-өгбелериниң чаңчылдарын дээш, черле чүнү чугаалашпас дээр.

Ынчаар-ла тос айларның дүннер-хүннери шуужуп алгаш эрте берген.

Кадыг-оол ол үелерниң иштинде Даяна-биле үргүлчү чагаалажып турган. Ол бодунун сеткилинге таарышпас оолдарны, азы бир-ле ажыл кылдыртып каарга, чалгаараар, чок-ла болза чугаа дыңнапас солдаттарны каш-даа катап кезедиптер турган.

Шериг черинге черле ындыг. Үе аайы-биле чоруурун амыдырал боду-ла негеп кээр. Хөлүн эрттир кижжи бүрүзүнге чымчак сеткилдиг болган херээ чок. Бир эвес ындыг болур болза, шериг школазынга арай-ла таарышпас дээрин сержант кижиниң эскерип билбес аргазы чок.

Кадыг-оол черле ынчаш бичиизинден тура көдээ суурга өскөн болгаш, ажыл-ишчи-даа, кадыг-бергеге белен торулбас, бодунуң шаа-биле эки-бактың шынарын деңзилеп билир, дыңнаңгыр, угаанныг оол турган. «Чонга кайы-хире бараан болур сен, чон база кижиге ол хире бараан боор» деп чүвени, ол ынчап угаап билген.

Понамарев аыш-чем долган улуг складтың эргелекчизи. Ол эртен-кежээ солдаттарның чиир чемин хүннүң-не столовая-же өйлөп дамчыдып бээр хүлээлгелиг. Ооң аажы-чаңы база-ла үе аайы-биле өскерлип чоруур кижиге болган. Каржызында каржы, экизинде эки, черле ынчаш ниитизи-биле ол кезектин оолдары Понамаревтуң чугаазын аажок дыңнаар, хүндүлээр. Чамдык кезээлерде Кадыг-оол-биле спортзалга күжүн шенеп ойнаарлар. Ол бокска мастер кижиге болгаш, Кадыг-оолдуң ол спортка талантызын мактаар турган. Бир чылдың нууру-даа ынчалдыр эрте берген. Частың айлары адакталып турда, улуг сержант Понамарев төрөөн чуртунче халажып чана берген. Ол чоруурда, Кадыг-оолга шериг соонда чагаалажып чоруурун сүмөлөп, бодунуң адресин бижип бергеш, чурук тырттырар аппарадын белекке берген. Эртен халажып чанар деп тургаш, ол кезээ хондур хөөрежи, хөй эвес «кылаң-караны» кезек оолдар-биле көдүргөннер-даа.

Чеди айның ортаа үезинде кончуг изиг хүннер эртип турган. Даяна авазы-биле ажылдан келгеш, эртен Кызыл хоорайже чоруур автобус биледи садып эккээр болган эжи Сайзанактың бажыңыга чеде берген. Эжи бажыңында номнар ашкан, шылгалдаларга белеткенген орган. Даяна кирип келгеш, амыр-мендизин солушкаш:

— Че канчалдың, эш? Билеттер бар-дыр бе? — деп айттырган.

Сайзанак дораан-на:

— Даартагы билеттер чок, соңгузу хүннүң билеттерин садып эккелдим — дээш улуг өрээлче кирип келгеш, кылагар кара акша хавы хевирлиг барбажыгажындан ийи билет уштуп көргүскен.

— Мен-даа шыны-биле чугаалаарга, ылап-ла белен мен, эш. Кышты кыштады ашпаан номум чок. Черле ынчаш орус дылда эдертигни эки бижириин сагыш-сеткилим шуут эндевейи тур. Ынчалза-даа институттуң филология талазынче кижиге саны хөй дээрзин боттарывыс документилен дужаап чораап көрдүвүс чоп, эш. Оларның аразында та кайы хире шыырак өөренир оолдар, кыстар бар чүве.

— Ындыг харын, эш. Чүглө бистен хамааржыр — деп, Сайзанақ чөпсүнүп, стол кырынга аъжын-чемин делгээш, Даянаны шайлаарынче чалаан.

Эжишкилер элээн хөөрөшкен соонда, орайтаваанда Даяна чанып чорупкан.

Сайзанақ Даянадан бир хар улуг. Арай сиилеңзимээр чоруу даштыкы хевиринден илдең. Он классты дооскаш, Барнаул хоорайга бир чыл каш ай иштинде эмчи институтунга өөренип тургаш, та өөредилгениң бергезинден, та чурум үрөп каазындан чүве, төрөөн суурунга дедир чанып келгеш, авазының аайы-биле фермага түр када ажылдай берген. Ол дугайын Даяна улуг-ла сонургаваан. Сайзанақтың өөредилгезин каапканын чаңгыс катап айтырган. Сайзанақ ынчан: «Агаар-бөйдузунга таарышпас-тыр мен» деп харыы берген — ол-ла.

Сайзанақ чаңгысклассчыларындан арай хоорук болгаш, Даянаны аажок эш тырттар кижн болган. Ол үеде авалары чаңгыс фермада ажылдап турар болгаш, олар хүннүң-не кады чоруур, бот-боттарының бар-ла турган күзелдерин ажыдып, чугаалажыр турганнар.

Сайзанақ Даянага бодаарга хоорай чуртталгазын эки билир. Кызыл хоорайда таныш-көрүжү оолдар, кыстар база арбын. Ада-незиниң дөргүл-төрөлдери, улуг акызы база угбалары хоорайда ажылдап, чурттап турарлар. Сайзанақ өг-бүлезиниң иштинде эң хеймери. Ынчангаш ооң аажы-чаңы арай чассыгзымаар, чараш бүдүштүг болгаш, оозунга чоргаарланыр дээрзи овор-хевиринден, аксы-сөзүнден тодаргай, көскүлөңи аажок. Даянага хоорай амыдыралын, танцы, аныктар кедер хептерниң модазын дыка-ла улуг сонургал-биле хөөрөөр турган.

Ийн хонук-даа эрткен соонда, Даяна элээн улуг хүрөк барбага хөрөк чүүлдерин, ном-дептерин, чылыг тонун суп белеткенип турда, авазы уруунга сагыш човааны ол ийикпе, уруунче дүвүрөл-биле көрбүшаан, алдан рубль санап бергеш:

— Эки чорааш кел, уруум, ол өөренир дээн чериңге — деп чорда, Даяна авазын үзе кирип:

— Чок, авай! Бис шылгалдалар дужаап, анаа шенеп көөрүвүс ол-дур. Бир эвес эки демдектерге дужаап алыр болза, эки-ле-дир ийин, авай — деп тайылбырлаан.

— Сайзанақ-биле чорууруң эки-дир, уруум. Сайзанақтың акызы Кара-оол сугга каш хонук турар силер ыйнаан — дээш, авазы сүдүн чажып, уруун орукка эки чорзун дээш, чагып-сургап, алгап-йөрөп үдеп каан.

Сайзанақ биле Даяна Кызыл хоорайга келгеш, ийи хонганда тыва дылга аас-биле шылгалданы эки дужаап алганнар. А ийигизи бижимел-биле чогаадыгга Сайзанақ багай демдек алганындан ушкү шылгалдаже кирер эргези казылган. Ооң соонда Даяна орус дылга бижимел-биле шылгалданы тергини эки демдекке бижээш, Сайзанақтың акызы сугга чедил кээрге, эжи четтикпейн манап орган.

Эжикчилер ол хүн хоорай кезип хүнзээш, кежээликтей парета таныы шөлүнче углашканнар. Черле ынчаш Сайзанақтың эш-оорунуң хөйүн Даяна кайгап, магадал чораан. Танцы шөлүнге келирге, янзы-бүрү кылдыр кеттинген орус, тыва үе-чергелери солдар, кыстар Даянаны кайгаткан. Хайнып-дүвүрөп турган хой-ле аныяктарның аразындан Сайзанақтың таныыры бир уруг, ийи оол оларга каттыжып келгеш, төгериктей туруп алгаш, дүрген ойнаан аялганың аайы-биле холун-будун адыраңнадып, тепсеп-ле турганнар.

Кежээкиниң он шакка каш минута четпейн турда, Сайзанақтың көзөк парктан үнүп чорупканнар. Автобустар доктаар черге келгеш, демги ол кызыжак-биле танывазы ийи оолдун бирээзи орус, тыва сөстөрни холуй сөглөп, эштери-биле байырлашкаш, өске талаже чорупканнар. Даяна, Сайзанақ база артып калган бир оол автобуска олурупкаш, автовокзал чанында Кара-оол акызы сугже чорупканнар.

Автобуска чоруп олура Сайзанақ: — Таныжып ал, эжим, Барнаул хоорайга мээң кады өөренип турган өңнүүм-дүр — дээш, демги оолче бажын согаш кылгаш хүлүмзүрөөн.

Демги оол: — Мээң адымны Артыш дээр. Силерни кым дээр ирги? — дээш холун сунган.

Даяна адын адааш, оолдун холун тудуп каан.

Сайзанақ биле Артыш эрткен-барган студент чуртталганы коптарып, чай чок-ла чорааннар. Даяна эскерип чоруурга, Артыштың кеттингени бодунга таарышкан, арыг-силиг, узун шилгедек дурт-сынныг, чугааланы бээрге үнү өткүт, хоюг, карактары кара, шөйбексимээр арынныг, бажының дүгү дыдыраш, чарашсымаар оол болган. Артыш Сайзанақ-биле көөрежип турар аразында, Даянаның мага-бодунче бүдүү кичээңгейлиг, дидими-биле көрүп каап чораан.

Дүжөр чери келирге, автобустан өңнүктөр дүжүп келгеш, элээн кылаштакан сөөлүндө, Артыш ийи өңнүүнүң эки хонарын, ужуражып душканы, таныжып алганы дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, чанары-биле дедир эеп чорупкан.

Эртенінде дүш үезинде, Даяна автобуска олурупкаш, өскей-төрөөн суурунче чана берген. А Сайзанақты акызы

Кара-оол, улаштыр эмчи училищезинче шылгалдалар дужаары-биле арттырып алган.

Даяна суурунга келгеш ажылдап турда, каш хонганда, Кызылдың башкы институтунуң мурнундан өөредилгеже келдирткен шынзылга бижик келген. Ол удавайн база-ла Кызыл хоорай кайы сен дээш, аъттаныптар апарган. Даянаның авазы Долбаш, уруунуң дээди өөредилге черинче өөренир апарганынга кызыгаар чок өөрүп турган.

Сес айның төнчүзү. Агаар-бойдус арай сериндеп, күстүң тыныжы эртен, кежээ тодазы-биле көстүп келген.

Ол хүн дыка-ла аяс болган. Даяна автобустуң чыгчак олудунда саадапкан, Кызыл хоорайже углап бар чораан. Соңга өттүр хараганнар шокараңайнып эртип турда, Кадыг-оолче чоокку үелерде чагаа биживээнин миннип, «Кызылга баргаш, дораан бижир-дир» деп шийтпирлеп алган.

Даяна ол хүн хоорайга эртежик келгеш, Сайзанапка ужуражып четтигишкен, ол эмчи училищезинче шылгалдаларны эки дужаап, өөренир эргени чедип алган болган.

Ийи хонук эрткен соонда, студентилерниң ниити чуртталга бажыңыга эш-өөрү-биле таныжып, бешки каътка уруглар-биле чурттавышаан, өөренип эгелей берген. Даянага чуртталга хөглүг эгелеп, өөрениринге дыка солун болган. Ол бодунуң дугайын төөгүп, каш сөстүг чагааны Кадыг-оолче чорудупкан.

Бир кежээ Сайзанап биле Артыш келгеш, солун кино көөрү-биле чорупканнар. «Найырал» кинотеатрның чанында, чоннуң хөйү-даа кончуг. Ам артында, ийи сериялыг индий кино чарлап каан. Артыш баш удур билеттерни садып каан болганындан дораан кире бергеннер. Ынакшыл дугайында ол солун кинону көргөн соонда, хайнып-дүвүрөп, шуужуп турган көвей чон аразынга Сайзанап чиде халый берген. Артыш биле Даяна ийилээн артканнар. Оон чүү боор, Артыш хөй-ле элдеп-эзин ужуралдарын хөөрөп, эрткен амыдыралын эптиг-ээлдек, уран-чечени-биле Даянага дамчыдып турда, та чүге чүве ийик, дыка-ла таарымчалыг болган. Ол база-ла чазык-омак хөөрөп, кинонуң кол маадыры уругну кээргезишаан, таптай кылган делгем кудумчу-биле кылаштаарга, кудумчунуң кыдыында кобра деп чыланнар дег, доңгагар, ыргак баштыг чагыларда аскан сайгылгааннарның чырыы, сагыш-сеткилдерни херелдери-биле хөөктүрүп, ийи чалык аныяктарның оруун чиди-биле чырыдып берип турганнар.

Кажан олар беш каът ниити чуртталга бажыңыга чоокшулап келгенде, Артыш Улуг-Хем эриинче селгүүстээрин сумелээи. Ынчалза-даа Даяна эртенги кичээлдерге онаалгам хей дээш, ынавайн кире берген. Ол кезжээ удуурунун мурнунда Кадыг-оолче чагаа бижиир дээш, анаа-ла хей соксап каан.

Суббота. Шокар булуттарлыг, бүргөгүзмээр күскү хүн. Даянаның тыва дыл бөлүү, бирги курсчулар, Кара-Хаакка ногаа ажаажып чорааш келгени бо. Даянага даштын кижжи келгенин бир эжи дыңнадыпкан. Даяна үнүп келирге, Артыш биле Сайзанап, баса бир танывазы оол турганнар.

— Че, хостуг болзуңза, ында бир чер четкеш кээлиңдерем. Мен өөренип каапканым бо-ла-дыр. Училищеге өөренирге амыр чүве-дир оң — деп, Сайзанаптың каткы-иткисин төктүп, хөглүү аажок чугааланган.

Даяна арай хөңгү чок болза-даа, эжиниң сеткилин хомудатпас дээш, дедир киргеш, өрээлинден кеттиниң алгаш үнүп кээрге, кызыл өңнүг «Жигулиде» Сайзанаптың бөлүү саадап каапкан олурганнар. Даянаны Сайзанап мурнунда Артыштың чанында олутче чалаан. Даяна аңаа күзөлдүн биле олуруп алган. Чүгө дээрге Артыш аңаа шуут танывазы эвес-ле болгай.

«Жигули»-даа чыгын биле шимчеп үнүпкен. Улуг, делгем орукка халдын олурда, оруктуң ол-бо кыдыында чадаг кижилерниң шокараңайнып эрткенин көрүп каап, артында-ла мурнунда кескү олутта саадап олурарыңга Даянаның сеткилинге дыка-ла чоргаар болган.

Артыш машиназының бир борбак кара чүвезин долгартарга, уян-хоюг, кижилерниң хей-аьдын көдүрер кайгамчык хөгжүм ырлай берген.

— Бөгүн болза, Артыш-оолдун чырык чер кырынга чаяаттыңган хүнү болдур ийин. Ынчангаш ону демдеглек, бичии хөглөп каар болдур бис ийин — деп, Сайзанап бир-ле аян-биле өткүт чугааланган.

— Бо болза, мээң таныжым оол, Айдың-дыр — деп чанында кожа олурганы коңзагар думчуктуг оолче айыткан.

Эжиниң бичии «апканын» Даяна ооң аксындан кээп турар чыттан эскерип каан.

Машина-даа Улуг-Хемни кежир туткан көвүрүгнү кеже халыткаш, көвей чайлаглар аразында шевергин кылган дачаның чанынга доктаай берген.

Артыш эжин ажыда идипкеш, чыгын кончуг үнө халааш, херим хаалгазын ажыдып, машиназын ынаар киир тургузуп кааш:

— Бо болза, эргим эштер, бистиң турлаавыс-тыр, кирип моорлаңар!— деп, алгырып чугаалангаш, холда туткан улуг, аар барбазындан ийи шил кызыл арага уштуп салып кааш, магнитофонга база бир хөглүг ырыны салыпкан.

Айдың биле Сайзанақ аыш-чемни стол кырын долдур шалыпкыны аажок делгепкеннер. Өңүктөр-даа чүү боор, дашкаларга кызыл араганы улай куткаш, бирги дашканы көдүрерин чарлааннар. Айдың эжиниң төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр алга-йөрөөлдер чугаалааш ижишкен. Чүгө Даяна арагалыг дашканы стол кырынче дедир салып экен.

Сайзанақ дораан-на:

— Чүгө иштейн бардың, эжим? Таанда канчап ыңдыг боор чүвөл? Мындыг кайгамчык хүннү канчап демдеглезес боор. Хүннүң-не ижип турар эвес аан, хоран эвес шейил бо, эжим — дээш-ле, Даянаны аайынга кирип, таарыштыр көгүдүп-ле эгелээн.

Артыш база-ла төрүттүнгөн хүнүңгө ооргаланып, Даянаны каас-чараш, эвилең-ээлдек сөстөр-биле аайынга кирип алгаш, баштайгы дашканы ижиртипкеннер.

Каш минут эрткен соонда, Даяна дөмөй-ле удурланып шыдавазын билгеш, ийиги дашканы база ижипкен. Элөөн болганда эзирип эгелээн. Бодаарга, шупту чүвө ооң караанга шокараңайнып, чечектелип турар ышкаш болган. Угаан-медерелин кандыг-ла бир билдинмес күш хей-аыт кирип, хөглүг аялганы дыңнавышаан, чаңгыс черже көрүп орган. Даяна кажан-даа арага ижип көрбээн. Онгу классты доозуп тургаш, эш-өөрү-биле эртенги даң уткуп, суурнуң кедээр талазы ковуга араганы чеже-даа сыгаарга, ишпээн. Аңаа арага ижишкки дег сонуургал-даа турбаан. Ол үеде Кадыг-оолдун карын бичип апканын ам кээп сактып олурары бо. Ол ам араганы бөгүн чүү дээш ижипкенин бодап кээрге, ооң карактарынга Кадыг-оол чуруттунуп келген. Ол чаңгыс черже көрүп алгаш боданып олурарының аразында кидин түлүк хөөрөшкөн өңүктөриниң бирээзи үшкү дашканы үлей кудуп, кижги бүрүзүнүң холдарынга тудускаш:

— Мону ижипкеш, танцылаар!— деп алгырган.

Өрөөл иштиңге хоюг, оожум аялга куттулуп, чаңгытаны берген соонда, Артыш Даянаның холундан четкеш, танцылаарынче чалаан. Ол Артышка удурланып шыдаваан. Чүгө дээрге Даяна Артышты багай эвес оол-дур деп бүдүү иштинде бодал кады кинолаанының сөөлүндө төрүттүнүп келгенин ам билдинмес аргазы чок апарган. Ынчалза-даа баштайгы ынакшылы Кадыг-оол ооң карактарынга көстүп, улам-на күштүг

сагындырып келген. Ол танцылап эгелей бергенин эскербейн барган.

Артыш Даянаның белинден чыыра куспактап алгаш, ооргазын өрү суйбап чоктадыптарга, ам кээп серт кынны бергенин эскерип каан. Ынчалза-даа ол өйде Артыштың хоюг, узун салааларының эргим суйбаашкыннары Даянаның чаактарынга чымырадыр дээп келирге, Даяна шупту чүвени утупкаш, Артыштың аайынга чагыртып, ооң мойнундан куржалдыр куспактавыптарга аныяк мага-бодун таалал шыва алы берген. Узун, төнмөс аялга улам-на уяранчыг болуп, ийн аныяк чүректерни каттыштырып каанынга өөрээндаа чүве дег, өткүт, тода, кударанчыг кылдыр уламчылап турган.

Даянаның эъди-кежи чымырткайнып, Артыштың эргим, тааланчыг куспаандан адырлыр хөңнү чидип, чүрээ улам-на күштүг сон, чыыра куспактавыптарга, изиг кыпкан арыннарының тыныштары бот-боттарынга чалгынналдыр үржүп, эриннери дегжи берген сөөлүндө Даяна чүү болганын безин билбейн барган.

...Даяна оттуп келирге, бичежек өрээлде Артыш-биле кады чыткан. Шагда-ла даң адып, хүн хөөреп келген болган. Ол ам чүү болганын эскерип кааш, Кадыг-оолдуң дугайын шуут утуптар-дыр деп шиитпирлеп алган. Ындыг дүннер, хүннер каш катап уламчылаан сөөлүндө Даяна Артышка ажыы-биле ынакшый берген.

Артыш бичиизинден хоорайга өскөн. Сайзанактың чажыды. Ачазы элээн бедик дүжүлгеде саадап олурар удуртукчу дарга. Авазы база-ла улуг эрге-дужаалдыг, эт-бараан саарар садыг шугумунуң ажылдакчызы. Ада-иезиниң ийн дугаар оглу. Школаны чүгле доозуптары билек, ада-иези оглунга «Жигули» садып берген. Артыш Барнаул хоорайда эмчи институтунга алды ай өөрөнгөш, элээн каш катап арагалап, чурум үрээш үндүрткөн. Школага таныжып турган чаңгыс классчызы Шончалайдан оолдуг. Ада-иези «яды, бай-шыдалдыг эвес улустуң уруу-дур» дээш, келин кылып алырындан ойталаан. Артыш амыдыралдың кадыг-бергезин көрбээн. Чедер-четпес амыдырал деп чүвени деңзилеп билбес турган. Аңаа чеже акша-көпөек херек-тир, ада-иези күзээни дег хандырар. Спортка ындыг-ла кончуг тура чок болза-даа, техникага аажок сонуургалдыг турган. Уран чүүлге төрүмелинден салым-чаяаннын эш-өөрү магадаар турган.

Даянага Артыш-биле кады чоруурга, бүгү-ле чүве эки, таарымчалыг болу берген. Каш хонуктар эрткен соонда.

бир хүн кичээлдерин эрттирип кааш келгеш, Кадыг-оол-биле мөөк соңгаар чагаалашпазын, харылзааны үзериниң дугайында шүлүглештир бижээш чорудупкан...

Кадыг-оолга бир чыл дөрт ай билдиртпейн эрте берген. Ол ам сержант. Даянадан сөөлгү каш айларда чагаа чугле чангыс катап келген. Аңаа ол ынакшылдың сөстери-биле харыылап чорудупкан турган. Ооң соонда харыызы сураг барган. Хөй-ле ажыл-агыйга чардыккаш, Даянаның дугайында ындыг-ла кончуг сагышсыравас бодаан. Турар кезээнин командири албан-херээн, эки, ак-сеткилдиг эрттирип турар дөвш, он хонук шөлээ бээрге, каш-ла ай арткан чүвени дээш, чанмайн барган. Бир-ле хүн ажылындан келирге, Кадыг-оолга чагаа келген болган. Ол дораан орунга чыдып алгаш, Даянанын холунуң үжүүн танып, өөрүшкүлүг чазып номчуй берген:

«Эки, Кадыг-оол!

*Он тос хонун мурнай алган чагаажыыңга
Ол-ла дораан харыылаар дээш саададылтым.
Тыяавыстың төвү — Кызыл хоорайдан
Дыка хөглүг харыы чагаам бижип ор мен.*

*Чеди айда институтче шылгалданы
Чедишкинниг дужааганым бижидим чоп.
Өөрүм-биле эртем-билиг далайынче
Өөрүшкүлүг эжиндирип киривитим.*

*Кара-Хаакка бистиң бөлүк ногаа ажаап,
Каш хонук ажылдааштың чедип келди.
Аныяктар чыгып кээрге, черле ынчаш,
Амыдырал-чуртталга-даа солун-на-дыр.*

*Чайын суурдан ырак эвес фермага
Чалгааранчыг дүннер-хүннер эртип турду.
Авам-биле эртен, кежээ бызаа ажаап,
Ажыл-иштиң берге, кадыын аңаа көрдүм.*

*Кезек өйде чагаа, харыы биживээн дээш,
Хөй-ле черге бодуң хууңда хомудава.
Каш айлар эрте бээрге, чедип кээр сен.
Хамык чүүлдү мурнуң орта төөгүп бээр мен.*

*Ынакшылдан ойталаан дээш буруудатпа,
Ындыг салым ала-чайгаар болу берди.
Ынчангаштың ылап шынын бижип ор мен,
Ында-хаая сагыжымга кирер-дир сен.*

*Орус-дылды, тыва дылды көңгүс арыг,
Олуй-солуй сөглээр кылдыр өөренип,
Дээди эртем шынзылгазын холга алгаш,
Депшилгелиг ажыл-ишке кирер дээн мен.*

*Шүлүк, чагаа бижээним дээш хорадава,
Шүгүмчүлөп, өскээр бодай бербе, Кадыг!
Сенээ чүгле келир өйде чуртталганга
Сеткилимден эки чүүлдер күзээр-дир мен.*

Хүндүткел-биле Даяна.

Кадыг-оол чагаазын номчуп доозупкаш, бүзүревейн, элдепсинип, катап база кичээнгейлиг номчуй берген. Ол чагааны ийи катап номчуптарга, ооргазындан куйгазынче кандыгыла бир күш, чылан шапкан ышкаш кылдыр, чымырткайнып чоктай берген сөлүндө, эът-кежи соой берген чүве дег апарган. Карактары караңгылап, угаан-медерелинге чүү-даа кирбестеп, кезек чыткаш, хенертен тура халып келгенин ол эскербейн барган. Ол миннип кээрге, соңга караанда турган. Кадыг-оол ол өйде ындыг сөстөрлиг чагаа келирин шуут бодаваан. Безин манаваан-даа. Ооң арын-шырайы та хорадынындан, та элдепсингенинден чүве, өскерли берген турган.

Тарып каан ыяштарның саргаргылап келген бүрүлери ийи-чаңгыстап ээргинштелип дүжүп турарын соңга өттүр көрүштерге, Кадыг-оолдуң хоңнүнге бир-ле кударал дээшкен. База-ла сооксумаар күстү бо черде ийи дугаар уткуп турары бо.

Ол өйде рота дежурныйы:

— Сержант Монгуш, силерни телефонче кыйгырып тур!— деп алгырган.

Кадыг-оол баргаш, телефонну тудуп алгаш:

— Сержант Монгуш силерни дыңнап тур!— дээрн билек:

— Доп-дораан штабка келиңер — деп, штабтың начальниги майор Петров дыңнаткан.

Кадыг-оол казармадан үнүп келгеш, идик-хевин эде-жере тыртынгаш, штабче углай далаш-биле базып чорупкан.

Ол-ла хүн дүштеки чем соонда, сес кижини баштал алгаш, Кадыг-оол кожазында суурже он беш хонук сургак-

чылап чорупкан. Олар аңаа баргаш, удавас хүлээдир чаа школаның тудуунга дузалажыры ол.

Башкы хар чаап, кыш дүшкен сөөлүндө, Кызыл хоорай-ның кырын кара ыш туманналдыр бүргөп, агаар-бойдус сооп келген. Даяна ийи-чаңгыс кичээлдер үзүптер-даа болза, өөренири тергийн эки турган. Эш-өөрүнүң аразыңга база хүндүткелдиг.

Февраль айда Даяна суурга дыштанылгазын эрттиргеш келирге, Артыш автовокзалдан уткуп алгаш, ада-иезинге таныштырары-биле бажыңынче эдертип чорупкан. Артыш ынчан кады өг-бүлө тудуп чурттаарын сүмелээрге, Даяна иштинде аажок өөрүп чораан. Удатпаанда беш каът бажың-ның ийиги кадында улуг, делгем өрөөлдерлиг квартирага кирип келгеннер.

Артыштың шак ол өйдө өөрүшкүлүү аажок, ада-иезинге Даянаны эвилең-ээлдек дээрзин, биче сеткилдиг болгаш чараш, бөдүүн бүдүштүүн ооң мурнунда чугаалап каапкан чүвө дег, дүвүрээр сеткил чок таныштырган. Столду долдур янзы-бүрү аыш-чем делгээн, арыг-силиг өрөөлчө уругларын ада-иези чалаан.

Даяна чеже-даа эгенип ыядыксап турза, ол дидим, чугаакыр болурун албаданган. Бежен хар үези, Артыштың ачазы столдан өөрүшкү арнын долган туруп келгеш:

— Кижилер чугаалажып, аыттар киштежип таныжар чүвө болгай, уругларым. Бөгүн болза биске кайгамчык өөрүшкүлүг хүн чүвө-дир. Ынчангаш уругларымга чүглө экинн күзээр кижидир мен. Мен болза, уруум — дээш, Даянаже удур хүлүмзүрээш: — Артыштың ачазы кижидир мен. Дөө ол олурар авазы, а бо болза кады төрөөн акызы-дыр. Эки танып, көрүп алып, уруум. Хоорайга-даа, каяа-даа ужуражы бээр, аралажып чоруур — деп уламчылап каан.

Артыштың акызы-биле кады олурган үжен хар үези чараш херээжен кижиге айыткаш:

— Бо болза, Артыштың чаавазы-дыр — деп тайылбыр-лаан.

Артыштың авазы Даяна-биле элээн хандыр хөөрежип, чер-чуртун, өг-бүлезинде каш кижиди барын, кандыг черде өөренип, кандыг эртем-билиглиг болурун айтырып олурган. Каяак ол, чүглө авазы бар, адазы чок апарган дээрзин чугаалаарга, Артыштың авазының арын-шырайында бир-ле элдеп-тиг бужурганыышкын көстүп келгенин Даяна эскерип олурган. Артыштың ачазының база-ла шырайы өскерлип,

Даянаның авазының адын, фамилиясын ийи-даа катап айтырган. Чогум ол дыка тодаргай, дорт чугааже ханылаарын күзевээн болган. Анаа ырак таныырын, ооң билдингир кылдыр чугаалап олурганы Даянага дыка-ла элдептиг болган.

Артыштың авазы арай езуургак, орус, тыва сөстөрүн холуй сөглөп каап олурар, бажының дүгүн карартыр будуткаш, дыдырартып алган, оглун дээрже үндүр мактаар кижги болган. А Артыштың ачазы кадайының аайындан эртпес хөвирлиг, чугааланган санында-ла, арнында хүлүмзүрүг көстүп кээр, ооң чазык-чаагай овор-хөвири даштындан-на хөрөчилеп турган.

Артыштың акызы Кызыл хоорайның милицияның капитаны, чаавазы улуг эмчи кижги дээрзин элээн үе дургузунда хөөрөшкөш Даяна билип алган.

Кежээкниң он шак ажа бээрге, Артыштың ада-иези оглу-биле Даянаны хонуп алырын сүмелээннер. Даяна эртен болур семинарга белең эвезин тайылбырлааш, орайтаваанда чоруптарын дилээрге, Артыштың ада-иези чөпшээрешкен.

Артыш Даянаны үдеп, бажыңындан чорупкан.

Каш айларның хонуктары билдирбейн шуужуп алгаш эрте берген. Частың чылыг хүннери харны чок кылдыр хуулдурупкан сөөлүндө шупту-ла чүвелер — хамык бойдус хөглүү аажок апарган. Кудумчуларда ыңай-бээр шуушкан кижилер саны көвүдөп, паркта чодураалар аккыр чараш чечектери-биле каастанып, Улуг-Хемниң дожу батканындан суу бораңгай, хирлиг болу берген, бодунуң оожум агымы-биле бадып чыткан.

Шак ол үеде Даяна лекциялар сөөлүндө дашталдыр шуткуп кылган «Азияның төвү» деп бижип кааны тураскаал чанынга боданып олурган. Ооң угаан-медерелинде хөй-ле бодалдар хайнып, дүвүрөп турган. «Ам удавас каш хонгаш Кадыг-оол шеригден чедип келир. Бир эвес ужуражып дужа берзимзе, чүү дээр кижги боор мен. Оода-ла сөөлгү үелерде Сайзанак база келбестээн» деп, ол бодангылаан. Каш хонук бурунгаар Артыш арага эзиртир ижип алган келгеш: «Шко-лачы чылдарда таныжым уругга ужураштым. Оглум база көрдүм. Мени оолдуг деп билбес болгай сен, ынчангаш ол дугайын чугаалаар дээш келдим. Чүү деп чүү дээр ону. Оглумнуң чаптанчыыңга деңнээр чүве тыппас мен. Силер-даа ында калыр-дыр силер, Даяна!» деп чулчуруп, алгырып хөөрөп турганы Даянаның сеткилинге дыка эпчөк болганын, ам ол сактып элдепсинип олурган.

Блап-ла ооң соонда каш хонуктарда Артыш Даянага келбээн-даа. Бир хүн өөрөнгөш келирге, Оюмаа эки Даянага бичиледир дүрө сып каан саазын коргүскөш:

— Силерниң кээриңер мурнунда Артыш келгөш, бо чагааны дамчыдып бээрин дилээш чоруй барды, эш — деп, чагааны тутсуп берген.

— Дыка чаптанчыг ийи хар үези бичин сол көдүрүп алган чорду — деп, уламчылап каан.

Даяна өрээлдиң дөрүндө стол чанынга экинден арай озалааш олуруп алгаш, чагаазын номчуй берген:

«Экии. Даяна!

Чоокку үелерде ужсуражып келбээним дээш, мени буруудатпайн көрүңер. Хөй чүве-даа бижиир хөңнүм чогул. Чүгө дээрге мээң сагыш-сеткилим кайы-хире хөлзеп, чүгү бодоп чоруурун чеже-даа тодаргайлап дамчыдарга, силерниң дөмөй-лө четче билип шыдавазыңарны угаан-медерелим ханызымдан билип тур мен. Мээң ишти-хөңнүмнү кым-даа билип шыда-вас. Оңу чүглө мен бодум билир мен. Аштап турган кижиниң кайы-хире бергедеп турарын тодуг кижини чедир билир эвес. Ынчангаш мээң сагыш-сеткилим база аштап чор. Моон соң-гаар аравыста харылзааны шуут соксадырын күзеп, чүзениң шынын дамчыдып олурарым бо. Силерниң меңээ кайы-хире ынааңарны билип олур мен. Ынчалза-даа мээң силерге ам бо үелерде хамаарылгамны силер эки угаап билир ужурлуг силер. Экини эки деп, бакты бак деп деңзилептер угааныңарны хүндүлээр мен. Моон мурнунда мынчаар бодакмайн чораан мен. Ынчангаш мени буруудатпазыңарны улуу-биле идегээр кижини-дир мен.

Школачы чылдарымда таныжып чорааным уругга ужсуражып душкаш, ол уругда оглумну көргөш, мээң-биле дөмөй-инге, орлан-шоваазыңга, чаптанчыыңга мага-бодум-биле бердиниптим дизимзе, черле частырыг болбас боор, Даяна.

Ам канчаар, эрткен үелерде шынап-ла салгын айы-биле эстен-хадып, белең чуртталгага амдажып, арагалаарыңга хандыкшып, дыка-ла чазып чораан-дыр мен. Ол мээң, каш угаанымның шаа болза-даа, мээң багай аажы-чаңым эрткен үелер-биле кады эртер ыйнаан. Ам черле оглумнуң келир үези дээш, ол-ла хевээр чаптанчыг өзөрүн күзеп, келир үеже чүткүлдүг чурттаар апаар мен.

Бистер школага өөрөнип тургаш, Шончалай-биле бот-боттарымыска дыка-ла ынак чораан бис. Ынчалза-даа эш-өөрү-вүс биске янзы-бүрү чылдагааннар, хоп-нүгүл-биле шаптык-

таар турганнар. Ам бодап чоруурумга, адааргал күткүүрге, аңаа алзып чорааным чөгөнчиг. Ооң соонда авам бистиң харылзаавысты шуут үзүп каан. Шончалайның ада-иези арагалаар, бай-шыдалдыг эвес-тир деп, база ол ышкаш, Шончалай-биле харылзааң соксадыр болзуңза, машина садып бээр бис дээрге, аңаа тенек угааным-биле чөпшээрэжиң, хайыраан баштайгы ынакшылымдан чарлып чоруткаш, ам кээп, эки келзе салдынма, бак келзе туттунма деп, кырган-ачамның меңээ чагып чорааны үлегерин сактып, бажым соктап олур мен. Силерни хүндүлээш, чүвениң шынын бижип олур мен. Даяна. Бистерниң аравыста ылап-ла онза айыылдыг чүү-даа болбас ужуруг. Силерге кайы-хире эпчок боорун база билип олур мен. Ынчангаш меңээ хорадаваңар. Чүгле найыралдыг эңнүктөр бооп артып каалы.

Артыш.

Даяна чагааны номчуп олурда-ла, арын-шырай өскерлип, ооң карааның чажы бүлдеңейнип келгенин эжи эскерип кааш, чүңүң-биле дузалаптар аайын тыппайн, чунуп алып дээн кижип бооп өрээлден үне берген. Даянаның Кадыг-оолга кандыг хамаарылгалыг турганын, ооң Артыш-биле канчаар холбажы бергенин кады чурттап турар эш-өөрүнүң билбес аргазы чок. Кежээ дүжүп орайтап келирге, үш эжи өрээлинге турда, Даяна институтту каапкаш, суурунче чана бээрин чугаалаан. Эштери кайгап, ол-ла дораан: «Канчап черле ыңдыг быжыг туруш чок кижип боор сен, эш. Бир эвес ылап-ла ынчаар болзуңза, бодуңнуң кошкак талаң көргүзериң ол-дур. Амыдыралга оон-даа артык бергелер таваржыр. Ындыг кижип болзуңза, келир үеде канчап чурттаар сен» деп, ооң сеткилин чазап шаг-ла болганнар.

Даянадан дөрт хар улуг Чингисмаа тургаш:

— Мен канчап уруумну адазы кааптарга безин ону тоовайн, институтче кызып кирип алгаш өөрини чоруур-дур мен. Меңээ көөрге сен артындан көөрге ай херелдиг, мурнундан көөрге хүн херелдиг чараш кыс-тыр сен. Кадыг-оол шеригден чедип кээрге, катап эштежиң алыр силер, ол-ла-дыр — деп, Даянага баштактанып каан.

Даяна-биле дужааштыр чыдар Оюмаа эжи:

— Мен дыка солун номдан үлегер номчаан мен. Ында бижип турары болза — дээш, орнунга эптей чыдып алгаш уламчылай берген — бир-ле черге чайын ийи ашак бажыңнар тудуп эгелээннер-дир. Элээн каш хонуктар эрткен соонда ашактарның бирээзи бажыңың соңгаларын салып үндүрүп-

кен, а ийигизи чаа-ла таваан салып четтиккен. Ынчангап бирги ашак бажыңын анаа-ла элезин кырынга туткан чүведир. А ийиги ашак бажыңын орту кири тудуп алгаш, бирги ашакка мурнадыпканынга хомудаваан-даа. Ол кажан доозуптарга, ийи бажыңның ишти-даа, дашты-даа дыка дөмөй болган. Элээн үе эрткен соонда кончуг күштүг хат-шуурган, чайык-чаъс-даа келген-не! Баштай туткан бажың буступ дүжүп, сугже кире берген, а ийигизи хевээр туруп калган. Чүгө дээрге ол даш кырында туттунган быжыг болган. Баштайгы бажыңның ээзи ашакка дыка-ла аар-берге, когаралдыг болган-дыр — дээш, ол ийи бажың дугайында тайылбырлап берген. — Бажыңны баштай туткан ашак силен, буу-хаа, келир үезин бодавас, быжыг туруш чок кижилерге хамааржып, а ийигизи быжыг туруштуг, мерген угаанныг дээрзи туткан бажыңындан илдең. Бо үлегер-биле алыр болза, сеңгээ элезин кырынга бажың туткан ашак дег бодал чок апарбазыңны күзээр кижидир мен, Даяна — дээш. Оюмаа чонкуң үлетери ол хире ужур уткалыг боор-дур дээрзин чугаалаан.

Чиңгисмаа чыткаш:

— Өскээр чугаалаарга, дазылы ханы эвес ыяш дегледир. Бичи күштүг хат хадыырга-ла дөзүндөн дурдуп каар — дээш. Даянаже удур хүлүмзүрөөн.

Ол дүне Даяна удуп чадап каан. Канчаар-даа албаданырга, уйгу келбес. Бажында хөй-ле бодалдар дүвүредип туруп бээр. Ооң бодалдары чүглө эрткен үеде дойдуп турган. Ол келир үе дугайында чуну-даа күзевээн. Даяна «Сайзанаак эвес болза, Артыш-биле танышпас-даа турган мен» деп, камык бурууну олче-даа чууй каап, бирде бодумнуң багым-дыр дем, боданып чыткан.

Сайзанаак эжи чүү боор, Кызыл хоорайга кышты эрттирип алгаш, эмчи училищезин каапкаш, өске сөөк оол-биле чуртталга тудар дээш, Саян сыннарының артынче чоруй барган болган. Та кайда барганы билдинмес, харылзаа-даа чок. Чоокта чаа Кызылда оң Кара-оол акызының улуг урууздан сураан дыңнаан ол-ла.

Даяна канчаар өзүп келгенин, школага кандыг еерекпи турганын, тос класска дыштанылга үезинде кыштагга мураганнар ажаап хонуп тургаш, Кадыг-оол-биле канчаар танышып алганын, кажан Кадыг-оол суугуга от салыр дээш, доорал каан кургаг ыяштар көдүрүп алгаш илдиккеш, доскаарда хирлиг сугже кире бергенин, оон кара баары каткыже каттырганын, Кадыг-оолдуң хевин чуп турганын сактып кээрге, дыка-ла жөлүг үелер турган. Ол хире өөрүнчүг үелериниң

өрнүн бо хире муңгаралдар солуй бээр деп чүвени Даяна кажан-даа бодавайн чораан. Ол Кадыг-оолче он ай мурнунда шүлүктөөн сөөлгү чагаазын хей-ле бижээнин, суг көрбейн идиктерин уштупканынга, даг көрбейн эдектерин астыныпканынга дыка-ла хомудап чыткан. Кадыг-оолдан ооң соонда чаңгыс чагаа келирге аңаа база харыылаарындан ойталаан. «Ам канчаар, амыдыралга чүү-даа турар апаар. Бо чурттап келген назынымда чаңгыс-ла катап эпчок чүүлге таварыш-каш, канчап хөлүн эрттир муңгараар кижини боор мен. Өске уруглар канчап менден-даа дора чүүлдерге таварышкаш тоовас, хостуг чаңнап чоруур-дур» деп, ол ишти-хөңнүн, бодунуң сагыш-сеткилин чавырылдырып, оожургадырга-даа, кандыг-ла бир күштүг бодал хөлзедип, билдинмес хуулгаазын күш эген-дириптер болган.

Даянаның авазы чаңгыс уруу боорга ийикпе, аңаа хөлчок ынак. Кажан уруу төрүттүнгөн соонда Даңзалаар деп хөлгүг, баштак кырган-авазы келгеш, уруунуң уруун билип алганын, ооң соонда болган болуушкуну төрөөн угбазы аңаа чугаалап бергенин сактып кээрге, улам-на муңгаранчыг, ыглаксанчыг кынып келген.

Даяна кажан бир харлыг бичини турда, ачазы совхозка чүк-бараан сөөртүр машинага ажылдап турган. Ол малчын-нарга, саанчыларга далган-тараа, идик-хеп, шай-тааклы дээш-ле янзы-бүрү барааннар чедирип, ол-бо кыштаглар кезип, хүн үнерге, даң адарга чоруп-ла каар турган. Ол чайын үерлөөн шапкын улуг хемге машиназын аңдара таварткаш, ачазы суг-га амы-тынындан чарылган. Авазы ол-ла олчаан кижиге барбаан. Ол ам дөрттөн хар ажа берген. Ынчалза-даа амгы бо хүннерге чедир аныяк уруглар дег бүдүжүн чидирбөөн. Бодунуң үе-чергези кадай-кыстардан аныяк көстүр. Фермада тракторист Кушкаш-оол бо-ла ылчыңайны маңап келир, ынчалза-даа Долбаш ону хаайынга безин капкас, тоовас-даа. База-ла ол ышкаш, каш-даа катап суурнуң бот ашактары чагаа-даа дамчыштыр, аңаа ужуражып келгеш-даа, өг-бүлө гудар дугайында сүмелээрге: «Мен дээрге, өгленир шаам четпөөн кижини мен» деп, баштактанып каар турган.

Уруу кыс болуп өзүп келгенде, кажан байырлалдар хүнеринде «кылаң-караны» ийи-чаңгыс бичини дыңзыдыр апкан-да, Долбак уруунга эрткен-барган төөгүзүн бирден бир чок чугаалап бээр турган. Та бажыңыга чалгаарааш ындыг турганы ол, азы уруу эрткен үени билип алзын дээни ол, чамдыкта: «Чырык чер кырынга чүгле сен дээш, уруум дээш чурттап чор мен» деп, ол мунгарап, эзирининиң улуу ол ийик-

пе, ыглап-даа олурганын Даяна көргөн. Ачазынын дугайында авазы чүнү-даа чугаалавас турган.

Даяна эге класстарга өөренип тургаш, бичини уруглар көргөш, аажок чаптаар, кожаларының уругларының бирээзин азырап алырын авазы-биле ээрежип турганын ам сагып чыткан. Шынап-ла Даянаны авазы хүндүлөөчөл, эриг-чымчак сеткилдиг, сагыш-човангыр кылдыр кижизиткен. Уруунга келир ойде мындыг таварылга болу бээр деп канчап билген деп? Даянаның авазы аныяанда чээрби шаа харлыында, кедээ ажыл-агый техникумунга өөренип тургаш, Артыштың ачазы-биле таныжып турганын ооң билбези чөп. Кажан ол Кадыг-оол ышкаш шериг чоруй баарга, Долбаш Даянаның калган ачазы-биле тыпчып, дужа берген. Ол дугайын уруу билген болза, авазы-биле бодунуң салым-чолу дөмейлежиң, чоокшудлазы бергенин элдепсинер турган боор. Кажан Артыш Даянаны бажыңыңга эдертип чедире бээрге, Артыштың адазының катап-катап айтырып олурган ужуру-даа ында. Ол ойде Даяна кайгап, чиктигзинип олурза-даа, ол дугайын кайын билген деп?

Даяна хөй-ле бодалдарга алзып чыдырда, даң адып, хүн үнүп келген. Ол хүн өөренип хөңнү чок-даа болза, эштери-биле институтче чорупкан.

Алды айның эге хүннери. Удавас чайгы дыштаңылга эгелээр. Даянаның анаа-ла чаныксаазы келир, авазыңга дыка сагыш-човаар апарган. Бир-ле хүн өөренип кааш, ниити чуртталга бажыңыңга кээрге, Кадыг-оолдуң шеригден чедип келгени Даянага дыңналы берген. Ол хүн Кадыг-оол Кызылга чүгле келгеш, Даяна өөренип турда, айтырып келген болган. Ол-ла хүн кежээликтей база катап келгеш, Даянаны кудумчу-же үндүртүрге ол ынаваан. Кадыг-оол-биле ужуражыр дээрге, ооң арын-нүүрү шуут чагдатпаан. Ийи-ле чылды манап чадап кааны, хөй-ле черге Артыштың каас-чараш сөстөринге алзып, аңаа бүзүрөй бергени ооң сеткилин чүгле саргып аартыр, сагыжын караңгыладыр болган. Даяна Кадыг-оолдуң айбылапканы уругга: «Өрээлинде чок кижидир» деп дамчыдарын дилээн.

Кадыг-оол эртенинде суурунче чаныпкан. Орук ара, Даянаның будалы бергенин элдепсинип, бижээн сөөлгү чагаа-зында:

«Орус дылды, тыва дылды көңгүс арыг
Олуй-солуй сөглээр кылдыр өөрөнгөш,
Дээди эртем шынзылганын холга алгаш,
Депшилгелиг ажыл-ишке кирер дээн мен»

деп бижээн одуругларын сактып, канчап ынчаар өрү көрдүне бээр кижиге боор деп, хомудаан сеткили-биле «Күскү теректер» деп ырыны иштинде химиренип чораан. Кадыг-оол суурунга дүш сөөлүндө чедип келирге, ада-иези, дуңмалары база эш-өөрү өөрүшкүлүг уткуп алганнар.

Кадыг-оол үш дуңмалыг: ийи оол, бир кыс. Шупту школада өөренип турарлар. Ачазы чолаачылап ажылдаа-ла, он беш чылдың нүүрү апарган. Авазы эге класстар башкызы. Ада-иези оглунуң шериг херээн эки эрттиргеш чедип келгенге өөрүп, хой өзөп, Кадыг-оолдуң чыгып келген эш-өөрүн аышкарып-чемгерип, эптиг-ээлдек хөделип турганнар.

Ол хүн Кадыг-оолдуң өөрү оолдар орай кежээге чедир хөөрөшкөш, тарап чоруп эгелээннер. Кадыг-оолдуң чангыс-классчызы Эдик база Кызыл хоорайдан суурунга чедип келген болган. Уран чүүл училищезиниң сургуулу Эдикти Кадыг-оол бажыңыңга арттырып алгаш, хөөрежиپ хонарын сүмөлээн.

— Кызылга Даянаның дугайында чүнү билдиң, эш? — деп, Кадыг-оол Эдиктен айтырган.

— Ында-хаая көстүр-ле чорду. Кадыг, ооң-биле чугаалашпааның дээрэ боор, эш. Ынчалза-даа бодуң шиитпирлеп кордаан. Мен сүмө кадып шыдавас мен.

— Даяна-биле черле ужуражып, чугаалажыксап тур мен — деп, Кадыг-оол уламчылаан.

— Кыжын Кызылдың бир-ле кудумчузунга узун оол-биле четтинчип алган чораанын көргөн мен. Чазын паркка танцыга база көрдүм. Ол-ла оол-биле чоруур чоржук.

— Онза солун чүнү чугаалаар-дыр ынчаш?

— Чок, эш. Безин мендилешпес-даа кижиге чорду, көрбээ-чөңөп турар. Азы эпчоксунары ол ыйнаан, эш. Чогум мен чугаалажыксадым. Оон хей хевирлиг хире боорга, соксап каан мен.

— Бистер чүглө бир чыл ийи ай чагаалашкан бис. Оон харылзаа үзүлгөн, ол-ла-дыр. Кызылга келгеш, чурттап турар черинге ийи катап айтырып четтим. Ийи удаа чок болду, та кайда кижиге. Моон соңгаар чүү болурун салым-чол шиитпирлээй аан — дээш, Кадыг-оол удуур орнун белеткей берген. Эжишкилер шериг чуртталгазын хөөрежип чыткаш удуй бергеннер.

Кадыг-оолдуң ада-иезиниң чаа көжүп келген бажыңы улуг-даа, турар туружу эки-даа черде болган. Школа чанында спорт шөлү база чоок. Бир кежээ хол бөмбүү ойнап тургаш, Кадыг-оол Айлаң дээр база-ла хол бөмбүү ойнаар уруг-биле

найырдалдажып, таныжа берген. Элээн хонуктар ыңчалдыр шуужуп эртсе-эртсе, бир айның нүүрү чеде берген. Кадыг-оол суурнуң амыдыралыңга чаңчыгып, хол-биле сиген кезер бөлүк эрлерге каттыжып алгаш ажылдап кирипкен. Аныяк шыырак оолдар чүү боор, чидиг кадырлар-биле чепсегленгеш, делгем-даа, кызы-даа шөлдерни бир дөмей карбандырып турганнар. Бир хүн кезек бөлүк оолдар солун кино көөр дээш бригадада турлаандан суурга чедип келгеннер. Ол хүн арай бүргезимээр, сериин болган. Кадыг-оол клубче кирип ора хенертен Даянага ужуражы берген, үскүлөжиптер часканы ону шуут девидедипкен.

Кадыг-оол дораан:

— Экии, Даяна! — деп, мендилежипкенин база билбейн барган.

Даяна Кадыг-оолче удур көрүпкеш, сүрээдээнинден чүнү чугаалаптар аайын тыппайн барган.

Ол аразында Айлаң бо чеде хонуп келген. Үш аныяк кижиниң — Кадыг-оолдуң-даа, Даянаның-даа, Айлаңның-даа үнү чидип калган.

Даяна ыт чок үнүпкен. Оон Улуг-Хем эрнинге чеде берген. Сериин салгын шыырныктыр хап турган. Дидиренчиг болган. Даяна боданып-ла орган.

Күстүң сырынналы...

Түлүш *КАРЫМА*

ААТКЫЫШ АТТЫҢ ТЫВЫЛГАНЫ

Тоолчургу чугаа

Кандыг-даа хем кежер кежиглиг, чер аттыг болгай. Алды-Ишкинде Ааткыыш деп аттыг чер бар. Ол дугайында Сүт-Хөл районда өшкү ажыл-агыйлыг «Ишкин» совхозтуң дуржулгалыг, хоочун малчыны Ондар Кызылдырдан дыңнааным мындыг тоолчургу чугааны силерге ыдып берейн.

Кижн бажын кижн билер,
Хилинчектиин канчаар ону...

— деп кударанчыг ыр ырлажып турар каргыс шагда ие кижэе таварышкан дорамчыладдыг болгаш коргунчуг төөгүдүр ийин. Эрткени катап эгиттинмес-даа бол, ол тоолчургу чугаа уттундурбаан.

Алды-Ишкин бажынга экин ашкан эттиг, бажына ашкан малдыг бир ирик бай чурттап чораан чүве-дир. Чогуум ады уттундурган. Элээн шору эрге-дужаалдыг-даа турган дээр чүве. Ол бир эштенчизинге кызыгаар чок ынакшаан, кырган куруяа чалгаа чазып, чоок-кавы аалдарже аян-төөлөп чоруй баарга, бүдүү чыржаалап эгелээр. Шынап-ла күжүр кыстың чараш чалыбызы, уран шевери, угаанныы-даа кончуг. Оон-биле салым доңнап, кады чурттаан болза, кырган байга кайгамчык чалыы назын катап эглип келир ышкаш сагындырар болгай.

Алган ашактыг, ажы-төлдүг чалыы кыс хүнүн манаан, хүүрөөн даянган байны кайын херекке алырыл аан. Чүмле чалча салымы ооң коданындан ырап шыдаваан ол үеде амбыдыралдың негелдези ындыг, элбер-самдарлар эт-малдыктарның эдээнден халбактаныр. Шынап-ла ындыг, шыжыкканның аксын дыңнаар, чылытканның артыын ижер апаар, оон өмкө арга чок!

Кырган бай чеже-даа эргелиг көрүп, эптиг чаңназа, ол чалыы кыска чылыг эвес, хар адаанда соок даштар-биле дөмей болган. Кады чурттаан чалча салымныг, хайыралдыг эргим эжиниң ханы ынакшылын эт, малга орнаптар хере ындыг ажырымчы сеткил аңаа турбаан.

Кырган байның чалыы кыска бүдүү ынакшылы күжүр ботту хилинчектей берген. А ооң ашаа байның чылгычымы, аңчысы-даа чораан. Ол аалга шоолуг-ла орбас, чылгы манаар, аңнаар, байның айбызын кылыр. Хостуг шөлээн үелер бар, кысты бодунче кандыг арга-биле ээлдирип алып дөн эрэн-шокар бодалдар башка коңга-дамбыра болган. Ооң уламындан кырган куруяаңга каржы хажагайы-даа кедерээн, а бирээзи оон шуут түвексинер, хүндүс өггө орбас, аалдар кезип чоруп каар ужуру ында. Күжүр шуваганчы ашааның чалыы кысче чаржаалааш, шугулдап турарын кайын билир...

Шала күскээр чалыы кыстың ашаа шынааже тараалап чорупкан. (Ол база-ла байның айбызы-дыр ийин). Бир дүшпө эзирик кирип келген, ындазында көрүжүнүң чииртим чиди кончуг, карактары үзер буганыы-ла, ийи чырыындан көзүктүг чараа төгүлген. Аныяк иениң куйга-бажы адыш кыныкып, чүрээ тиккиледир соккан, алгырар бодааш ара соксаан. Орунда кавайда уруун туткаш, дөрже сыңнаан, үнер дээрже эжикте — эзирик бай!

— Келген аалчыны дөрже чалаар болгай — деп, бай шыжыккан. — Бо кандаай дөрже чүткүүр херээжок сен? Мени көрбөөн эвес сен, чүгө девидедиң! Урууң салып кааш, орунга бодуң чыт!

— Кыргыз кижиге ынчаар алчаңнаарга кайыын боор — деп, кыс чөптөп чугаалаан.— Ийе, силерниң эштенчинер шын мен. Алган ашактыг, ажы-төлдүг ие кижиге-дир мен. Бо канчап бардыңар, бай?

— Кыргыз-дигеңимге чүгө чедер сен — деп, эзирик бай улам өнөмчээн.— Эттиг, малдыг, эрге-дужаалдыг байга чассы-дып, суйбадып алыры сен ышкап самдарга аас-кежин ышка-жыл. Че, эшкедеве, божуу-дүрген!..

Эзирик байның кара сагыштыг дорамчылалы чалыы авага чүүден дора човулаң кыннып, тыныжы бачымнап келген. Бай идик-хевин уштуп, эжикти дүкчүпкөн. Ол аразында ава орун бажында эдирээни сегирип алган, бодунче шоглап кел чыткан дерзииниң арнын чара шаапкан. Бирээзи арнын тудуп алгыра каапкаш, олура дүшкөн. Ава кавайда уруун туткаш, хем куду маңнапкан.

Бир одуруг орук бажынга дыштанып, соонче сезиктиг көргүлээн, сүргүн билдиртпес. Оон тургаш, оруун уламчылап чоруупкан. Канчангаш-ла мурнунче көрүптерге, чээрби базым черде кара амытаннның дүрзүзү көзүлгөн. «Сарлык, инек бе?» дээш, ылавылап көрө каапкан. Ии дадай! Кезек када көжээ-лени берген турза-ла турган. Таңдының ыдык ээзи — ма-жаалай!

Аткаарлаар бе, бурунгаарлаар бе? Бирээзи — дерзии байның кара аспаанче киргени ол, а өскези — өлүмчө базым! Кайызынче баарыл? Дорамчылалче бе, азы өлүмчө бе? Ава аңаа мынчаар боданган: «дорамчылалдың орнунга өлүмчө баары ажырбас. А төлүм канчаарыл, чүглө чаш чүвөм чырык черге дириг артсын...»

Одуруг оруктуң кыдыынга чоон кырган дыт каракка илдиңкен. «Чон оруу чоон дижир, уруумну кавайы-биле будукка азып кагзымза, кижилер черле кежээ, азы даарта болап эртер, ыяап таваржыр» дээн бодал-биле будукка азып каан. Уруун эң сөөлгү катап ошкап, чыттааш, улуг тынып, карактарының чажын чодуп, адыгже удур кылаштавышсан, чугааланган:

— Оран-таңдымның ыдык ээзи, чүглө чаш төлүмгө дег-бейн көр — дээш, чалбаргылаан.— Өршээ хайыракан! Мени та канчал? Төлүмнүң амы-тынын овучала. Силер-даа ава, мен-даа ава...

Ол аразында адыг думчуун шуйт кылгаш, аткаар каш баскаш, тура дүшкөн. Ава улам бурунгаарлаан, бирээзи ол-бо хараттынгаш, база-ла аткаар баскан, ава чугааланмышан, удур херии-херии баскылаан.

Хенертен таңды ээзи кыпсынчыг алгыра каанкаш, ыккар талдар аразынче кире халаан. Элээн кескенип чоруй, ырай берген. Коргуушкундан, та өөрүшкүдөн чүве, ава угаанын ышкынып, ужурган дыт дег черге калбаш кээп дүшкөн. Сен чорту меделер кирип келгеш, кускуннаан:

— Оо, таңдым ыдык ээзи өршээ хайыракан! Кандыг кончуг сеткилицер ак, буянныг амытан боор силер. Дерзин Байдан артык угаанныг-дыр силер. Чырык чер кырынга төлүм-биле артарым ол-дур але. Силер-даа ава, мен-даа ава...

Артында аят даваннары дагжал, чүген-суглук шыңгыраан. Ава сырбаш кынып, «Халап болду! Бай сүрүп келгени ол-дур, кайнаар дезейн?» дээн бодадан чүрээ шапкыландыр соп туруп келген. Кавай туткан кижини шошкудуп орган. Бай эвес, өске кижини болган. Өгбөө берген бажынын дүктөрин чазай суйбап, бүдүү көргөн. Улустуң хүндүлөжип чугаалажыры Тоолдаар-ирей болган.

— Бо канчап бардың, уруум?— деп, ирей кайгап айтырган.— Кара чааскаан чер дырбап, кускуннап ыглап чүңдү?

Ава болган чүүлдерини төөгөн. Ирейниң килеңи хайкып, байның чок черинге ону одап, кармап шаг болган.

— Тьфу, бужарын! Чөнүк кокайның шөртеңейип чүзүл? Соңгу назынында эрлик хаанның кара тамызынга чытсын! Водуң кончуг шын хары берген-дир сен, уруум. А эргетен бужар байдан таңды ээзи буянныг-дыр — дээш, ирей тейлегилээн.— Бо черни моон соңнаар Ааткыш деп адаарын. Бардам байга базындырба, ооң коданынче моон соңгаар ис баспа! Хем куду аалдарга сени чедирип каайн. Чоннуң аразынга чоргаар, шөлөөн чуртта...

Эргетен бай эштенчини сүрбээн, эзирик үүлгедининиң чудун чажырган. Чалы ие Тоолдаар-Ирейниң сүмези-биле аңаа чурттап артып калган. А эштенчи оол бай-биле са гудушкаш, ынакшыл күштүг болганда, чаш уруглуг эргим душтуунче шаап чоруй барган.

ЧЫЛАННЫҢ ШИИТКЕЛИ

Шаанда чүве-дир. Чадаана чурттуг бир оол Улуг-Хүрээге (Улан-Баторга) өөренип турган. Башкы ламаның каржы-халагайы кончуг, бичии-ле чүве чедир билбейн, соора кылыптарга, кагар-согар. Ол ооң барык-ла чалчазы турган, кылыр ажылдар-ла хөй. Барык үш чыл иштинде бараан болуп келген, бижик-билигге сонургалдыг, кызымак оол моол, тибет бижиктерини өөренип, илдик чок номчуур апарган. Каржы

ламаның дерзии аажылалынгга шыдажып чадааш, дургуннаар деп шийтпирлеп алган. Өскөн-төрөөн Тывазы, ада-иези дүш-дүлден ыравастан..

Хуурак-оол бүдүү белеткенип эгелээн, башкызынга чем белеткээн санында белен үрелбес быштак, ааржы дээн чергелиг чемнерни артыктап, чажырып ап турган. Бир айдың дүне бодунуң уур шаа-биле чем курлавырларын, элээн каш судурларны хапка суп, чүктөпкөш, дургуннап чорупкан.

Баштайгы хүннер, дүнелерде ундарал, моондактарга таварышпаан, суглуг, шыктыг черлер, өглер каш кырлаң тейлер ажарга-ла көстүп кээр. Чамдыктарынга кирип, шай-сускун ижип, «Улангом чурттуг моол кижиги мен» деп чораан. Бодунуң дургуннап, дескенин сезик алыспазын бодаан. Чамдык дүнелерде черге-даа хонуп чораан.

Орук узаан тудум ховулар көстүп, өглер ховартап эгелээн. Суг кызыдап, кудуктарга ында-хаая таваржыр, оол оруун уламчылавышаан. Ховуга дүн чарары коргунчуг, хортан аш, өөр бөрүлөр карактары көгерөңейнип, куйга-башты адыңнады улужуп кээрге, сүртенчиин чүү дээр! Пөс курун диле соккулааш, кыпсып, чайып хонар. Даң адып, чер чырып кээрге, амдыы араатаннар ам чоруур. Ынчан дыш ап, кум кыннап алыр.

Чиргилчинниг моол ховулар дүдүскөкчө кыдыг ушчок шөйлүп чоруй барган чыдар. Чүктөшкизинде чем курлавырлары үзүлгөн, ийи идик-даа дежилгөн, кызыл-даван басыпкан. Изиг хүн баш кырында оя шонуп турар, тыныш кыскаланчыг, суксанчыы дендии, дүкпүрүптөргө, чараа безин черге четпес. Каш-даа хүн боскунче чем, суг ажырбаан, чүглө оруун чидирбейн, шагжок калгып чораан.

Бурун шагның базырыынга таваржы берген, көжээ дажының хөлөгезинге дыштанып ора, кум кынны берген. Күжүрнүң дүжүнге авазы улуг мадар-аяк долу таракты: «иш, оглум» деп сунуп орган. «Авай» деп алгырыпкаш, сырбаш оттуп келген. Кым-даа чок, биеэги ээн хову, көжээ даш. Дүжүнге хомудаксап, оожум туруп келгеш, бараан дилегзинип соңгаар, бурунгаар хараттынган. Соонда келген оруундан узун шөйүлчөк бараан көзүлгөн. Чүрээ тиккиледир соп, ол угже карак салбайн харанган.

Чоокшулап келзе-ле, шээр, бода малдар сүрүү, ооң соонда көшкөн аалдың төвелер дизии. Өөрээнинден карактарының чажы сыстып:

— Эргим кижилер!— деп алгырыпкаш, ол угже маңнаан.— Ам-на өлбес-тир мен..

Мал сүрген аъттыг кижиг оолду көрүп кааш, уткуштур чурттуу келген. Моол ашак оон кайгап айтырган:

— Кара чааскаан изиг ховуда чүнү кылып чорууруң ол? Аал-чурттуң кайдал, оглум?

— Моол кижиг мен. Улангомче чанып бар чор мен. Аштап-суксап өлдүм-не — дээш, оол харлыгып, моорап калган.

Дургун хуурак миннип келген, өг хөлөгезинде энчек кырында чыткан. Ирей-кадай оолду баштай бичиилеп чемгерип эгелээн. Каш хонук эрткенде кадык апарган. Хүрээден дургуннаанын, орукка таварышкан ужуралдарын чугаалаан. Моол, тибет судурлар билир лама-дыр деп билгеш, ирей оолга чурт дескелеп көшкөн коргунчуг мындыг ужуралды чугаалаан:

— Сен ышкаш оолдуг турдуvus, чаңгыс-ла төрөөн төлүvus чүве. Бижик-билигге-даа өөрөтпээн бис, чаңгыс чүвевис чанывыска чорзун, ажылга дузалашсын, ада-иезиниң чуртгун тутуун дээн сеткиливис-тир ийин. Аътка, мал-маганга ынаа-даа кончуг, ажылга кезээзи кыптыгып чоруур төл.

Сөөлгү үеде аажы-чаңы өскерлип, ажынар, көрүжү безин хөлүгүр соок апарган. Хой кадаргаш дүьште кириптер, боду кара кезээ кээр. Канчап аштап-суксавас төл ыйнаан, бир улуг ажыл кылган чүве дег шаг-шинээ үзүлгөн келир. Сагыш-човап, эп-чөп-биле каш-даа айтырдывис — хары бербес, шуут шугулдаар. Сөөлгү каш хонуктарда аңаа хой кадартпайн бодувус кадарар апарган бис. Оглуvus хой үнер мурнунда-ла, даяңгыжын туткаш, аал арты тейлерже чоруп каар, оон кара кезээ келир. Каш-даа кедеп чеде бээривиске, билип кааптар «кижиг эдербенер» дээш дажап соккулай бээр. Боду уунда ынчаар улчуп чоруп каар, та чүнү кылып турар төл ыйнаан?..

Бир дүьште хой девээледип, өг хөлөгезинге шайлап ор бис. Ынаар тейлер артындан кыпсынчыг алгы үндү. Оглуvus бө кушталдыр маңнап ор.

— Авай, ачай, ат болдум! — деп чанныры-даа кончуг.

Тура халышкаш көре бердивис, оглуvусту узун курт ызыртыр сүрүп олур. Чыландан өскелиг курт, узуну кулаш чыгыгы, чоону мырыңай кончуг. Оглуvus маңнаан уу-биле өлжө кирди, курт ызыртыр сүрдү. Даш көжээлени берген кезек тур бис. Оол шагжок алгыргаш, шимээн чок барган. Эжикке келдивис, курт карыштыр үне халааш, ынаар тейлер углай шыйлаңнадыр союп чорупту.

Оглуvus дөрде тын чок шөйлү берген чыдыр, саады балыг, чыланниң шаккан чери ол. Чеже ыглаар боор, шаг-

шинек-даа төнгөн. Бо кадай кожа аалдар кижилерин чалап чорупту, олар-биле кады аймактың улуг хамы база келген. Улус хөлзеп турар аразында оглумнуң барып турар тейлеринче бүдүү чоруптум. Чииртим чииренчин чүү дээр! Шуут карак чалданыр. Күжүр-ле төлүмнүң кемниг үүлгедиин көргөш, моораар часкаш, туттундум. Чыланнарны соккаш, ийи черде оваалап каан болду. Ол тейлер чыланнар дунчузу дээрин ам-на билдим. Дунчу ээзи, чыланнар баштыңы улуг чылан өлүрткен өөрүнүң өжээнин негеп, опчок төлге шак ындыг шииткелди кылганы ол чуве-дир.

Оолду ажааган соонда аймак хамы каш хондур хамнааш, чурт солуп, өскээр көжөрин чугаалаан. Чаа чуртка баргаш, лама кижээ хүрүм кылдырып, йөрөөл номчударын сүмөлээн.

Хуурак оол ирей-кадайның дилээн езугаар ол чүүлдерни барык үш хүн кылган. Күжүрлерниң чүдүп, сүзүглээри-даа кончуг. Харын-даа эт, малдың ээзи, аалдың эргелиг оглу болурун ээрешкеннер. Хуурак оол орта мынчаар харыылаан:

— Алыс бодум тыва кижини мен, ада-иемни, төрөөн черимни сагынгаш хүрөөдөн дургуннадым. Орук ара силерге таварыштым, аштап-суксаан меңээ буянны көргүстүңөр. Улуу-биле четтирдим. Ам чуртумче чанып көрейн...

Ирей чылгызындан эң чүгүрүк аътты шилип, чүмү-биле дерип, күш-хүнезинни берип, Улангомга чедир үдеп, солду төрөөн черинге орук менди чаагай чедерин күзөөн.

НАЙЫРАЛДЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

Кежээкиниң кызыл хүнү ынаар шаң-туман бүргээн Цаган-Шибетунуң сүүр-сүүр сыннарының артынче чылар-чыл-бас ажа берген. Караңгы имир чоорту чылбыртып кирип орган. Дем чаа хүн херелинге меңгүннедир кылаңайнып чыткан ховунуң өңү соой берген, коргунчуг ышкаш каракка шыланчыг көзүлгөн. Мугур-Аксынга бараан сөөртүп чораан «ГАЗ-53» деп маркалыг чүък машиназы алгылар чүдүрүп алгаш, дедир Чадаанаже эеп кел чыткан. Аңаа чедир орук ам-даа узун болгаш шаптараазынынг.

Дүвү хаттыг дүннүң дүшкени-биле Чапыйның сеткили аажок далаш, куюм чиктиг апарган. Өштүг чүве дег өңгүл-чиңгилдерлиг орук чер алыспайн чораан, бичии-ле дүргедээрге машина тепкилени бээр.

Дүвүлүг хат улам күштелзе-күштелге шуурганче шилчээн. Бурунгаар чүү-даа көзүлбес, фаралар чырынга харлар

ээргинштелип, ында-хаая аза бөртери шывыраңнаан. Хенертен хак-хук дээн соонда машинаның ийи дугую ыңай-бээр үнер арга-даа чок, кооргалда дүшкен. Аай-дедир чүткүткүлээн, хоржок. Хүүрек-биле баскан, шак доң. Олура дүшкеш, ол-бо суйбагылаан, кулаш чартыгы хире даш доора чыдыпкан. Лом алгаш, шашкылаан, элээн болганда ортузундан бусту берген. Баштайгы дашты ындыг улуг бергедээшкин чок чайладыпкан, а ийигизи оон берге болгаш туттунмас болган. Элээн суйбагылааш, эптиг чер туттунуп кээрге, бар-ла күжү-биле көдүрүпкен. Көп-белдир чым-сырт кыннып, сылдыстарлыг дээр безин шывыраш кылдыр дээскине каапкан ышкаш болган.

Изирнигип дериткен хаваан соок адыжы-биле чодуп, бир холу-биле ооргазын туттунуп, оожум туруп келгеш, кабинаже кылаштаан. Тепкиишке бир будун пат боорда салып, эжикти оожум ажыдып кирип келгеш, олуруп алган. Ол аразында мотор өже берген, стартерни базып ажылдаткан, хөдөлбөс. Ам канчаар, оожум калгып үнгеш, машинаның суун төпкен. «Эн куруг ховуга ынчип доңуп өлүрүм ол бе?» дээн даржыктыг бодалдарга алзып, эрниң сеткили бүргелип, чоорту шагырап, удаан кижжи ышкаш, бажын аткаар селеш кылдыр салып, шыыңайны берген.

...Чапый карактарын чоорту оожум көрүп, миннип кээрге, өрегезин ажа тыртып каан бир-ле танывазы аккыр кидис өгүң дөр бажында, каш каът кылдыр салган энчек кырында чыткан. Бажының адаанда бедиди сыртык салгаш, чап-чаа даараан хой кежи чоорган-биле шуглап каан. Дүндүктен шаг-бус өттүр чырык дээр ынаар шал-бул бүлүрөңнээн. Оортан сеткили чырыш кыннып, чулчургайында дамыр безин дандыды соккан. Демир суугуну көржең-биле кызыды одааньндан өг ишти ышкамнап кээрге, өрегени ажа тыртып каан хире. «Дириг кижжи ышкакжыл мен» дээн кызыгаар чок, дең-неде турбас бодалдан ол аразында медеделин ышкыныпкан.

Кажан медедел кирип келгеш, карактарын көрүп, салааларын шимчеткилээн, чиктии аажок, электри тогу үстүрүпкен чүве дег, эгиннери чым-сырт кылынган. Көп-белдиринде бир-ле аар чүве салып каан дег шимчеттинмес, ыстап аарыыр. Хөрек база кагылчак, бичии шимчеңнээрге, чөдүртүп, тыныжы бачымнады бээр. Даштын ыт ээрген соонда аът даваннары дагжаан. Удаваанда эжиж ажыттынып, шаң-бус бүлгүрүлүп, кижилер соң-мурнуг кирип келген.

— Сайн-байн уу! — деп, эр кижиниң мендилээн чоон үнү тода дыңналган.

— Сайн-сайн! — деп, херээжен кижиг харыылаан.

Ийи эр кижиг аразында моолдажып чугаалашкан соонда Чапыйга келген. Ак халаттыг эмчи ол-бо шинчээш, хөрөккө дегдиришишкин, ооргада хан дүшкөн деп түңнелге келген. Соң соонда сыкырткаш, эмнер ижиртип каарга, Чапыйның байдалы чүгээр апарган. «Кижилер аразында кижиг-дир мен» дээн бодалдан карактарындан өөрүшкүнүң чаштары мөндүш кынып, чаактарга кылаңнашкан.

Бажында дилги кежиг бөрттү ийлендир салган, хой кежиг негей тонунуң эдээн андара азынган, ногаан далемба кур-биле куржанган, хову черниң сырынындан додуккан хурен шырайлыг моол эр диштерин көзүлдүр, чүүден чазык хүлүмүрүп, кандайы аажок тывалаан:

— Сомондан эмчи келген, эмнер берген, сен ону чир, удавас сегиир. Маңаа каш хонар, кадык чанар.

— Мен мында кажан келген? — деп, Чапый айтырган. — Мени мында кым эккелген?

— Дүүн дүне — деп, моол эр имней-самнай аарак тайылбырлаан — Орукка аскан, машина хөртүккө дүшкөн, фаралар чырып турган. Сен аараан, машина иштинге удаан. Ол төвелер чандырып чорааш таварышкан. Сээң бензин база төнгөн.

— Мээң машина кайдал? — деп, Чапый сеткили дүвүрөп айтырган. — Ховуда хевээр бе?

— Чо-ок, сээң машина мында — деп, моол эр оожуктурган. — Машинаны берден бистиң суг дажыыр машина сөөртүп эккелген. Ажырбас, сагыш човаан херээ чок.

Орган Чапыйның сеткили чиигеш кынып, ишкээр-даш-каар хос тынгылаан. Өөрүшкүнүң чырык хаяазы чайнаш дээн. Моол эр бажын көдүрерге, херээжен кижиг дерден өде берген сыртыкты солуп, хураган кештерин бедиди салган. Аяк сунган, хайындырган сүт болган. Бар шаа-биле аартаан, чайгаар ижин дүвү изип, кастыктарындан дер сыстып келген.

— Буянныг кижилер силерге улуу-биле четтирдим! — деп, Чапый сеткилиниң ханызындан өөрүшкүзүн сөгдөөн.

— Ажырбас — деп, моол эр төрөөнзек сеткил-биле чугаалаан. — Мээң ат Комбо, бо ат Цурендулма! А сээн ат?

— Мээң ат Чапый — деп, ол харыылаан. — Душтуумну Чечек дээр, моолдап Цэцэг дээр ийин.

— А сен мээң дуңма — дээш, Комбо холун сунган. — Мен сээң акы, бо кижиг угба болган. Бистер таныштар болур, найырамдал — найырал.

Алызындан дазыл-дамыры чаңгыс «найырал-найрамдал» — ол ийи сөстүң күжү сеткилдерни ала чайгаар хаара тыртып, алышкы, угбалышкы, дуңмалышкы кылдыр төрөлдөштүргөн. Кайызы-даа дылдарын эки билишпес бол, найыралдың кежик чолдуг хайыразы оларны чаңгыс аалдың кижилери болдурган. Езулуг найырал берге өйдө төрүттүнүп, каңналыр деп чүвө ол-дур ийин.

Каш хонуктар эрткен, Чапый шуут каң кадык болган. Орукка таварышкаш эккелген Цурендулма угбайга өөрүшкүзүн сөглөп, чаактарын дыңзыг ошкагылап, кабинадан ойнааркыс уштуп, белекке сунган. Цурендулма салаазындан мөңгүн билзөөн уштуп, сунгаш чугаалаарга, ирейи билири тыва сөстөр-биле очулдуруп чугаалаан:

— Душтууң Чечекке белек-тир.

— Четтирдим, угбай — деп, Чапый ооң хаваанче ошкагылаан.

Үш кижжи удур-дедир куспактажып чарылганнар:

— Байырлыг!

— Баяртай!

Чүлдүм Чап

ТЫВАЛАП БИЛИР ЭВЕС МЕН

Шоодуг

Кажан тыва дыл дугайында чугаа болу бергенде, чеден чылдар эгезинде болган бир таварылганы бо-ла сактып кээр мен.

Ол чайын элзэн каш туристер ынчангы Польша Улус Республикаже аъттаныпкан бис. Оларның аразында беш тыва бар бис. А шыны-биле алыр болза, тыва омак-сөөк алды кижжи бар бис, ынчалза-даа бир эживис тыва дылды шуут билбес болгаш, алыс боду база «тыва» мен дээр хөңнү чок боорга, ону аравысче киир санаар аргавыс чок болган. Чүге дээрге ол орустап чугаалаарындан аңгыда, бүгү-ле мөзү-бүдүжү, аажы-чаңы «орусчуй бергенин» азы даштыкы культурага хандыкшылдыын көргүзүксээр кижжи болган. Ооң чай кадында англи азы немец сөстөр октагылай кааптарын эгезинден-не эскерген бис.

А эштиң адын Владимир дээр, фамилиязы Монгуш, алызы-ла Кызыл чурттуг, ада-иези-даа тыва улус дээрзин ооң турисчи анкетазындан билип алган бис. Адазының ады безин Мөңгө болчук. Ынчалза-даа баштайгы таныжылга үезинде ол биске адымны Вольдемар дээр, а долuzu-биле Вольдемар де Монг дээр деп бо-ла болгай.

— Өршээ дадай, ол чүү деп кончуг ат боор — деп, Эрзин чурттуг эң улуг назылыывыс Соян малчын кайгап үндү.

— Харын де, немец бе дээрге француз аян база бар, кандаай чоор. Че харын, ат ат-ла ыйнаан, Вольдемар-даа, де Монг-даа болгай-ла, канчап баар боор, дыл сына бээр эвес, адап-ла чораай бис — дишкен бис.

Ынчалза-даа ол шуут база болдунмаан. Та дылынга эптешпээни ол, та өжегерээн ынчаар ол, Соян акый Вольдемарны мырыңай Калдак-Хамар деп адап алган болдур эвеспе. Ону дыңнааш, бис-даа чир-шоң дүжүп, ындыг ат ооң бажынга канчап кирип келгенин айтырарывыска: «шорuzu-дур, бодунуң-на төрүмөл орус, тыва аттарындан чоп азааргап, бар шаа-биле кадагаатсырады, мен база ооң адын тыважыдарым ол-дур» дээш, киживис дүште-даа чок, таакпылап каап олу-рар-ла болгай.

Ам-на харын билип каан бис, барасканның фамилиязы Монгуш, адазының ады Мөңгө болбазыкпе. Кулугурнуң ол аттарын бириктиргеш: «де Монг» деп ап-тыр ийин моң. А бистиң Соян малчын база кончуг, «Вольдемар» дээнин «Калдак-Хамар» кылдыр тып-даа тыважыткан-дыр. Ол черле кыкырымак, баштак кижиде дээрзин сөөлүндө көрө берген бис.

А Вольдемар ынчалдыр-ла, бүгү орук дургаар Калдак-Хамар деп ат-биле чурттаан эвеспе. Сөөлзүреди, элээн чоок-шулажып, таныжа бергенде, Соян акый оозу-биле бо-ла үрел-дежир: «Калдак-Хама-ар! Таакпыла-ар!» деп каарга-ла, озу пат билир, дашкаар үнүп таакпылап, ол-бо орустажып хөөрешкен-даа тургулаарлар.

Бистиң Калдак-Хамар черле хөктүг, чүгле улуургак, сыңзыг эвес, а мактаныкчы, хөөремик база кижиде болган. Ол-даа канчаар, кым-даа кижиде бичии хөөрем чаң черле бар-ла ыйнаан, ынчалза-даа эштиң аажызында биске эң-не таарышпас чүве — ооң тывалап билбези-даа эвес, а ындыг чоруун харын бир-ле онзагай «кончуг чүве» кылдыр көөр, төрээн дылын билбезинге чоргаарланып-даа чораан ышкаш боорга, оозунга хөңнүвүс чок. Чүл дизе каяа-даа баарывыска, тус черниң чону бистиң арын-шырайывыстан дораан «өскөлээр»,

кайыын келген, кымнар силер деп сонуургай бээр. Ындыг таварылгада Калдак-Хамар бодун «тыва кижиге» мен дээринден бар-ла шаа-биле ойзур дивес бе. Ынчалдыр Москвага чоруп турувуста ол «моол» кижиге апарган, а кажан Варшавага келгенивисте, мырыңай «тибет» кижиге болу берген. Ынчан Соян малчын ону «ындыг болза мээң бо тонумну кеткеш, бир чөңин берзегеш, бажың дөңгүрерти чүлүдөр анаар сен» дээш, Калдак-Хамарга торгу тонун кедирер деп баарга, оозу шына-на сеткили-биле ойталаан-даа турар чүве. Шынап-даа бол, дылында өртег чок, суг-салба кижилер чоргулаар, ынчалза-даа чүү-даа чүве өйлүг-чижектиг, эмин эрттир хөлүн алдай бээрге хоржок, кезедиглиг боор деп чүвени Калдак-Хамарның чижээнге ынчан бир көргөн эвес бис бе.

Херектиң ужуру чүл дээрге, Гжитск деп хоорай кавызында туристичи баазага дыштанып турувуста, бир-ле хүн биске американ кижиге чедип келген, даштын сураглап тур деп мындыларда «мен, мен» — Калдак-Хамарывыс мындыг таварылгаларда «кайда-кайда?» дээн соонда дашкаар бурт-ла диди эвеспе. Оон ам англи дыл билирин биске-даа, амдыы аалчыга-даа көөргөдири ол.

Шупту дашкаар үне болган бис. А Калдак-Хамар амдыы дээргиниң чанында шагда-ла шывылчаңайнып чеде берген, ана өл хаак чүве чаңнап тур. Аалчывыс, алдан хар хире улгады берген ак баштыг кижиге, бисти көрүп каа-ла, дораан уткуй базыпты. Бөдүүн, туристичи езу-биле кеттинген, арыкшырайының чазык-чаагайы-даа хөлчөк кижиге боорга, шала сестип, пөрүктенип турган боттарывыс ам харын дидим-дидим таныжып, чайгаар-ла хостуг-шөлээн хөөрежи бергенивисти боттарывыс безин эскербээн бис. Ол ам биске кончуг эвиленил-биле, шала кандай-даа бол, орустап чугаалай-дыр. Ооңуу-биле алырга, ол эртемден лингвист кижиге.

— Мени мистер Свенсон дээр. Дыл эртемдени — тюрколог кижиге мен, түрк дылдар шинчилекчизи. Силерни, тываларны, түрк дылдыг деп билдир мен. Ынчалза-даа мынчага дээр дириг тыва кижиге-биле чугаалажып көрбээн болгай мен, ам-на күзелимге четтим ышкаш. Оон аңгыда, силерниң араңарда моол болгаш тибет аймактыглар база бар деп дыңнадым, ол дылдарга база шору болгай мен, хоббим-дир ийин. Чоруум черле хөлчөк аайлажып тур ышкаш, олар-биле-даа бол, каш сөс солчуптар эптиг өйнү канчап оскунар дээш, бар-ла шаам-биле далажып-ла чордум, кайыңар тибет азы моол домактыг боор ирги? — деп бо-ла болгай.

Э-та, ол душта Вольдемарны көргөн болзуңарза, чүү дээр силер! Хөөкүйүң шуут харлыгың калган, үн-баш-даа чок, арын-шырайы бирде агарып, бирде өрт дег кызып, канчаар-даа аажок девидээн, базар-баар чер тыппайн тур. Эшти ам оңгарбас болза ат болган, мырыңай кээргенчиг апарган. «Олдур ам, чоп тыва мен дээринден азаарган, дуу бир «моол мен», «төвүт мен» деп кезээлеп турдун, бак чүве черле кезедиглиг чоор» кылдыр бодап турзувусса-даа, ам канчаар кадагааты хары кижиге эки-багай-даа бол, боттуң кижизин чишке салып бээр эвес дишкеш, амдыы профессорну куюлдуруп-ла эгеледивис.

— Хүндүлүг профессор, силер тюрколог мен дидиңер. А бистер, тывалар, шынап-ла түрк дылдыг болгай бис. Соодажып көрээлиңер, билчи бээривис чадавас. Бир эвес моолдажыр дизиңерзе, ол киживис бо-ла болгай — дээш, Соян акыйже айыткаш: а тибет кижн аравыста чок, медээ шала шын эвес болган-дыр — деп чыткаш, хайлыг Вольдемарны ынчаар бир оңгардывис.

Оон-на мистер Свенсон-биле орус, моол, түрк, тыва дылдарны холуп-бүлүп туруп, сө-ле хөөрештивис оң, а Вольдемар — Калдак-Хамар-де Монг кайда боор, моолдап, тывалап биллр эвес, ниити чугаага киришпезин оралажып, эстиичеңеп каап тур оң. Киживисти көрүп турарывыска, амдыы профессор түрк дөстүг тыва сөстөр адап, азы моол дылга чугаалай бээрге, чүгле карактарын чажырар азы Соян малчынче чалынган хевирлиг көре каап пат-ла турар, а кажан демги профессор орус дылга алыс чегей болгаш бир-ле черге тула бээрге, дирли хона берип, англилеп очулдура кааптып, берге байдалдан ынчалдыр чайлап үнүп тур эвеспе. Ол-ла ынчап тура, мистер Свенсон-биле чугаавыс төнүп, поляк дылга «довидение» деп, тыва, моол дылдарга «байырлыг», «байыртаалап», англи дылга «гудбайлап» байырлаштывыс. Ол узун чугаа дургузунда кара хинчээн көргөн хөөкүй Калдак-Хамар ам-на улуг тынган, артында арын-шырайы безин чырып келген. Ынчанмайн канчаар, барып-барып даштыкы кижиге мегезин туттуруп ал часкан, «моол», «төвүт» мен деп хей эдиң чораан барасканның арын-нүүрү ам камгалаттынган болгай.

Ол таварылганың соонда Вольдемар боданган хире. Элээн үе эрткенде, аал-оранывысче эеп чанып олурувуста, ол биске бо аян-чорук үезинде бодун канчаар эпчок ап чораанын, шак ол мистер Свенсонга мегезин канчаар туттуруп ал часканын, ону бистиң камгалап каанывысты кажанда-даа утпазын

азаан, ам аалынга баргаш, шөлээзин ыяавыла көдээде кырган-авазы сугга эрттирерин, тыва дылды аңаа барып өөренип эгелээрин ыяк шиитпирлеп алганын чугаалап чорду. Соңуу-биле алыр болза, кырган-авазы ону бичии турда тываладып өөредип бар чыткан, ынчалза-даа ооң ада-иези ара соксадып, «оглувуска чүгле орус дыл херек» дээш ол олчаан хоруп каапкан чүве-дир. Ынчалза-даа Вольдемар тыва дылды ыяапла өөренип алыр деп шиитпирлээн. «Ол-ла болгай, эр-хей Владимир, ам-на шын орукче углаптың ышкаш, чорууң чогузун» деп, ам шынап-ла «бистиң киживис» апарган эживиске сеткиливис ханызындан өөрүп, чылыг күзээшкиннерни кылдывыс-даа. Ооң ат-фамилиязы ам Вольдемар де Монг эвес. а Владимир Мөңгө оглу Монгуш кылдыр эгиттинген.

Донгак Д Ы Р Т Ы К

ҮЕНИҢ ШЫРАЙЫ

Тоожу

Бирги кезээ. БАШТАЙГЫ КОЛХОЗ

1948 чылдың январь айның чыккылама соогу. Бедиктер баштарындан иштик хову-шөлдерни, шынаа-шыктарны көөргө, ак-шаң туман шыпкан. Соок-даа дыңзыг. Улуг-Хову бажында Калчан ашак (чогум ады Донгак Конзан дээр) эртен даң бажында доруг аъдын чүгеннеп, эзертеп мунгаш, далаш-биле аъттаныпкан. Улуг-Ховунуң үзүк бажын ашкаш, Шолук-Ховуну куду ашак аъдын шошкудуп орган. Чүгө-ле ийик, ол эрткен-барганын-даа сактып чораан. «Үжен чылдар эгезинде Эрги-Барлыкка Страков аттыг МЧАЭ-ни тургусчуп, элээн каш чылдарда даргалап-даа тургуладым чоп. Бо-ла Улуг-Ховуну одуртур сес кыштаг дистиндир турар чүве ийин. Ол-ла улуг-биче кыштагларның мал-маганы эңме-хаяажок-ла турар чүве. Сөөлгү үеде МЧАЭ колхоз болуп алыр дугайында эки чүүлдү үндүрүп келген улус-тур. Бо МЧАЭ хуралынга харын бир-ле чүвени шиитпирлеп алыр боор бис ийин» — деп, Калчан ирей бодалдарга алзып, чортуп орган.

Шолук-Хову аксында Бугалыг-Бут деп черде бичии борбак бажың бар. Ол мурнунда МЧАЭ турган үеден бээр-ле мчаэчилерниң бригадазының төвү бооп келген чер. Ол орта мчаэчилерниң отчеттуг-даа, анаа-даа хурал-суглаазын бо-ла эрттирер. Ол үеде МЧАЭ кежигүннери хамаанчок, Эрги-Барлыктың хуу ажыл-агыйжылары, нам, аревэ, арбан, суму даргалары дээш, ажыл-агыйжы, активчи бүгү улустуң идеп-кейлиги черле кончуг турган. Ийи-үш өрээлдерлиг биеэги-ле борбак бажыңыңа бүгү кежигүннер бүрүн олурупкан. МЧАЭ даргазы Хомушку Семиспей Деснижекович отчеттуг илеткелин допчу кылган. Райкомнуң төлээзи Ооржак Араптанга сес берген.

— Бистиң бо чугаалажып турарывыс ажыл-агый чери Барыын-Хемчик районда хамаанчок Тыва автономнуг областа эң шыырак МЧАЭ-лерниң бирээзи болгай. Ынчангаш силер баштайгы колхозту тургузуп, кожууннуң бүгү чонунга үлгер-чижекте көргүзөр апаар-дыр силер — дээш, Араптан дарга хөрөөн ажыды чөдүргөш, уламчылаан: — Таныштырып тур бис, эштер — дээш райком төлээзи саазында туткан саавырны база номчуй каапкан: — Ынчангаш бо мынчаар девискээр, одар-бөлчиир, тараа-сиген шөлү колхозтуң хөрөңгизи болур, хуу ажыл-агыйлыг кижилер колхозка албан кирер. Бир эвес кирбес болза, бо хуннерден эгелээш, колхоз черинден өскээр чайлап бээр апаар-дыр, эштер. Ынчангаш бүгү мчаэчилер колхозчулар болур даңзыже ат-сывын бижидип аар-дыр. Айтырыг, саналдыг кижилер санал-оналын берзиннер — дээш, дарга олуруп алган.

— Бистер чүгле Кыды-Хемни колхоз кылып аар-дыр бис, а бүгү Эрги-Барлык чону канчаар колхозтажыр чүвөл? — деп, Калчан ашак бирги айтырыг салган.

— Бир дугаарында Кыды-Хемде бистиң МЧАЭ-ниң кежигүннери колхозчулар болуп алыр, а ооң соонда эрги-барлыкчылар суму төвүнге чоорту колхоз тургузар деп шиитпирлээн чүвө болгай — деп, дарга каш домак эткен.

— Колхозчулар болуп, даңзыга киир бижидип турарларның иштинде чамдыктар арай сөөлүндө колхозка кирер бис дээр-дир. Ол дугайын чүү деп көөрүл? — деп, Ооржак Тамбуу ашак бодунуң бодалын шыны-биле айтырган.

«Шын-дыр, шын-дыр» дижип, МЧАЭ кежигүннери хүлүрежи бергеннер.

— Бир эвес МЧАЭ кежигүнү кижилер колхозка кирип, ат-даңзыга адын бижитпес чүвө болза, колхозчу болурундан ойталаан дээш аар үндүрүг, улуг план онаар, оон кедерезе

шөлүүр апаар чүве-дир, эштер — деп, райком төлээзи Арап-тан-даа, Семиспей-даа чаа-ла кортпактаан. Ында олурган мчаэчилерден чүве ыттаар кижиде-даа чок. Хенертен Хомуш-ку Семиспей шыпшыңны үрөпкөн:

— Че, эргим кежигүннер, колхозчулар болуп аар дээн ажыл-херээвисти дарый шийтпирлеп, даңзы-хораага-даа аттары-высты ээлчег езугаар бижидип, бир дем-биле хөделир-дир, эштер — дээш, дарга саазын, карандажын алгаш, бижиринге белеткени берген.

Ол чылдарда бичии-ле чүве дээш «контр» деп санааш, өлүрүп-чидирип, бажыңнап, шийдип, торгап, хөөкүйлөрүн коргудуп тургаш, чүнү кылбаан дээр боор. Ам канчаар, чам-дык кижилер албадаткаш, колхозчу-даа болу берген. Ын-чалдыр-ла чээрби-даа шаа четпес өрегениң эр кижилери кол-хозтуң кежигүннери болу берген. Хуралга колхозтуң адын база бадылап алганнар. Колхозтуң даргазы Хомушку Семиспей, партия организациязының секретарына ооң адазы Деспижек. Магалыг-ла турган үе-дир ийин. Партия бажындан чагырар болганда, ол-ла-дыр. Бухгалтери Монгуш Эртине болган.

Балдырлыг, шыырак мал-маганның ашактар кадайларындан корга-корга чангылап кээрге, оларның аразынга алгыш-кырыш-даа эгелээн. Ылаңгыя ол колхозташканнарда шыырак хокшудуг кижилерниң бирээзи Калчан ашак өөнге келген, чүвениң ужурун кадайынга чугаалап чыдырда-ла, мындыг айтырыг-биле уткаан:

— Электен чоп колхозка кире бергениң ол?

— МЧАЭ кежигүнү кижиде албан колхозчу болуп чүве-дир.

— Чүге ындыг чүвөл? — деп, Селик кадай улам-на шыңгыырай хона берген.

— Ынча дээн кижини «контр» дээш шийдер чүве-дир, кадай. Канчаар-даа чугаалаар арга чок чүве-дир ийин — дээш, ашак узун сөөскөн даңказын хыйылады соргулаан.

— Ам канчап чурттаар бис. Бо хамык ажы-телдү чүнүң-биле ажаап-чемгерип, хепкерер улус бис? Уруг-дарыгны канчап өглөп-баштаар чүвөл? Хамык-ла мал-маганны, эт-септи шуптузун колхозтуу кылдыр ортузунга салыптар чүве дижик — деп, Калчан ирейниң кадайы шала муңгаргай хими-ренген.

— Оо! Оо! Кайыынам, кадай. Бода элээн мал арттырып бээр хире чүве болду ийин.

— Че, көрдүң бе? Бо ажы-төлүмнүң, ал-бодумнүң кызыл-кылайып чораш азырап алганым каш мал-маганымның когун үстүң халак.

Өг-бүлелерге шак ыңдыг байдалдыг алгыш-кырыш улашса-улашса, чазын мал санаашкынының үезинде шуут шош-содаага чедип турган.

Частың баштайгы айлары үнүп, оят-сиген чаа-ла шымырарып, шончалай, хек-даван кидин-не четчип, айыраң-каас чечектер саглаңайнып эгелеп турда, Барлыктың аянкаасы таанда эргим, каас-чараш болдур ийин! «Кызыл тук» колхозтун ажыл-ишчилери часкы тарылганы кидин-не чорудуп эгелээн. Соң-биле кады мал салышкынын колхозчулар чүңүң-даа мурнунда эгелей бергенер. Чүге дээрге часкы тарылга түлүктөп эгелээр бетинде бүгү колхозчуларның малын чизе-бүрүткөл езугаар санап-даңзылап, комиссияга хүлээдиң бээр мал салышкынының түлүк үези турган. Көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери болгаш райкомнун база кожууннун күүсекчи комитединиң төлээлекчилери комиссияга олуржуң, суурга суртаал ажылын чорудуп турган бачым үстөп чүве-ле болгай. Ол үеде улустун мал-маган, эт-хөрсөңгизин-дээ шуут-ла хавырып турганзыг сагындырар. Мал хүлээп алыр комиссия Калчан ашактың аалыңга келгеш, хой, өшкү, илек дээш мал салышкынын кидин-не чорудуп турар үеде Селик кадай алгырып-кышкырып, ыглап-сыктап хөделип эгелээш, ашаанга маңнап келген.

— Чүңү үүлгедип, хавырып, амырап тур сен? Хамык малыңны канчап алган-дыр сен, кончуг чашпаа чүве — дээш, кадай кышкырып эгелээн.

— Оожумнап көр, кадай, бүгү чоннун оруу-ла бо чүведир. Ам канчап канчаар бис, чүвениң ужуру-ла ыңдыг чүве бивкажыл.

— Чоннун оруу, чүвениң ужуру деп алган. Бодун-на оруун оруктап, суун суглап чор, канчаар эвес мен, кончуг авыяастыг чүвени — дээш, чадагай кажаа иштинге чыткан ууру-ла дашты алгаш, ашактың бажынче кагар орта, калчан баштың хан-чини-даа бүлгүрлү-ле берген. Оон-моон улустар Селик кадайны оожумнадып-соксадып алганнар. Калчан ирей кур кылып алган хүрең пөзү-биле бажын чаа-ла шарып алган чоруур. Колхозчуларның тенек оолдары хөөкүйнү «хүрең баштыг» дей-даа берген турар. Колхозчулар хер-херекселдери-биле часкы тарылгазын ортузунда салып алган аът-шарызын ажыглап, улам-на хей-аъттыг ажылдап турганнар. Ылаңгыя үезин-хүнезинни мурнунда МЧАЭ-ниң ниити уруп белеткеп алганы-биле немей хөйүнү чажып турганнар...

Колхоз даргазы Хомушку Семиспей, партия организациясының секретары Деспижек олар колхозчулар-биле бичи сүме кылып, хуралчыгаш чыгган.

— Бистид колхоз активчилери, мал, хову, тудуг бригадирлери мында чыгып келген-дир. Чугаалажыр айтырывыс мындыг, салып алганывыс мал-маганывыстан ниити чемге хереглеп көрзүвүссе кандыг деп бодаар силер, эштер? — деп, Семиспей сүме кылган.

— Хой-ниитиниң, колхозувустуң малы-ла чүве-дир, ажылдап турар улус аыш-чем чивейн оран эвес, ниити чемге ажыглап-хереглээри-ле чөп чүве-дир — деп, Калчан ирей дорт саналдаан. — Шын-на санал үндүрүп турар-дыр, хөлүн эрттире бербейн, өйү-биле азыраан малын чивейн канчаар дээрзин Сараакы, Ном, Самбуу ашак суглар база деткээн-нер-дир.

— Керээ, чөпшээрел, акт деп чүведен база тургускаш, бо айтырыгны дарый шийтпирлээр бис — дээш, Семиспей дарга шийтпирлиг чугаалап каан.

Улуг-биче колхозчулар күш-хүн дээш база-ла чай-хос чок демниң ажылдап эгелээн. Ол ниити чемге хереглээн эът-чемни колхозчуларның күш-хүнүнден тыртып алыр деп чүвениң аянын чон чоорту билип бар чорааннар.

1949 чылдың январь ай келген. Бугалыг-Бут ужунда ийи каът конторага чаа колхозтуң отчет-соңгулдалыг хуралы болур дээрге, колхозчулар бүрүн чыгып келгеннер. Бир дугаарында колхоз даргазы Хомушку Семиспей отчеттуг илеткелин кылган. Ийи дугаар айтырыг талазы-биле районнуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи Оюн Ойдупааның кылган медеглелин чугаалашкан. Кышкы чаа чизе эрткен соонда, «Кызыл тук» колхозтуң мал бажының хорамчазы отчеттуг үениң дургузунда хөй болганын Ойдупаа дарга түңнел чугаазына шүгүмчүлээн. Колхоз бухгалтери Эртине болгаш мал бригадири Аракчаа олар часкаар үскен арган-дорган малдың хорамчалыг болган дээрзинге сылдап кааннар. Ынчалза-даа Оюн Ойдупаа дарга кожуун күүскомунга болгаш райкомга чедир мал бажының хораанының чылдагаанын тывар, тускай комиссия тургускаш, хыналда чорудар бис дээрзин айтып каан.

Колхозтуң отчеттуг хуралы эрткен соонда үр болбаанда, райкомдан Семиспей дарганы келдирткен. Райкомнуң бирги секретары Артем Борбак-оолдуң кабинетинге чугаа болган.

— Чаңгыс чыл безин четпэнде, колхозтуң малы чүге кончуг хорааныл, Хомушку Деспижекович? — деп, Борбак-оол дарга дораан-на айтырыг салып эгелээн.

— Чаа колхозтуң малының ажаалга-хамаарылгазындан кол хамааржыр, дарга — дээш, Семиспей уламчылаан. — Колхозчуларга мал үзүп бээрде, колдуунда-ла арган-дорганын колдаткаш, ооң кадында арта-ла, ала частың кадында мал үзүүшкүнү чорудары кончуг чидириглиг болур чүве-дир. Үрезин-хүнезин бичии тараавысты когун үзе чажып, тарып база каапкан бис ийин — деп, дарга шыны-биле чугаалап каан.

— Чаа тургузуп алган колхозтуң салым-чолун шиптир-леп деп чүве берге айтырыг болгай, эш Семиспей — дээш, Борбак-оол улап каан: — А ынчаарга силерниң орнуңарга чаа дарга келир эвеспе. Боду ол кожууннуң көдээ ажыл-агый килдизинге ажылдап турган. Зоотехник тускай эртемниг кижиги. А келирге ажыл-албаныңар хүлээнчип алыр силер. Силерни кончуг эки билер кижиги. Ооң ат-фамилиязын Ооржак Агбаан дээр. Ол ышкаш силерге чугаалап каар чүве болза, ынчап тура обкомдан силерни келдире бээр боор. Белеткелдиг турар эвеспе.

Семиспей дарга аалынга чанып келген соонда, элээн каш хонуп чорда чаа даргазы чедип келген. Ажыл-агыйны хүлээнчип ап, бичии хуралчыгаш-даа эрттиргеннер. Ажыл-даа эгелээн. Чаа дарганы колхозчулар кончуг сонуурган чоруп турган. Агбаан дээрге шаанда Шенгирбен, Бапың суглар-биле кады Даг-Алтайга көдээ ажыл-агый техникуму дооскан, тускай эртеми зоотехник кижиги болган. Семиспей ажылын хүлээдишкеш колхозчулар-биле кады тудуг бригадазынга ажылдап чоруп турган. Ынчап турда ону Борбак-оол колхозта партия организациязының секретарынга ажылдадып каан.

Агбаан дарганың дугайында колхозчулар кончуг-ла идегеп чугаалажып турганнар: «Чаа дарга биске эки чүвени көргүзөр боор. Боду шыырак тускай эртемниг кижиги-дир. Ажыл дээш негелдези база шыырак, чон-биле эптиг-найыралдыг, ажыл-агыйны башкарып шыдаар, кызымак, чүткүлдүг кижиги-дир».

Хөөкүйлер берге байдалды чугаалажып, эки чүвени үстүкү дарга-бошкаларывыс сайгарып, сегередиң, экижидиптер боор деп кордап, ынанмас-даа арга чок турган-на болгай. Чүге дээрге ниити амыдырал байдалдың бергедеп турарының дугайын үениң шырайы көргүзө берген-не болгай.

Чаа дарга ажылдап эгелээш, шынап-ла элээн чүүлдерни кылган. Ылаңгыя часкы тарылганы Кызыл-Мажалыкта МТС-биле чугаалашкаш, керээ езугаар трактор бригадазы тургузуп, черни чардырып, илииртедип, чаштырып, кыска

хуусаада часкы тарылганы эки шынарлыг дооскан. Бугалыг-Бут ужунга суг күжү-биле ажылдаар далган дээрбезин дарган Сединиң башкарылгазы-биле тудугжулар шалыпкыны-биле туткаш ажылгалга кииргеннер. Колхозтуң инек-мал сүт-бараан фермазы быштак, ээжегей, ааржы, саржаг бүдүргеш, ылаңгыя саржагны күрүнеге дужаап, ооң өртээ-биле далган, клөб чүвө ап, черле ынчаш шору башкарып турган үе. Часкы сезонуг ажылдар дооступ турда, аалдар шөлден чайлаглар-же көжүп келген үеде колхоз чартык тоннаның бичии чүэк машиназы садып алганы барлыкчыларга, ылаңгыя колхозчуларга кончуг-ла өөрүнчүг болган. Ылаңгыя машина-техникалыг бооп, кедээ ажыл-агыйның тускай эртемниглериниң четкилеп кээп турары чонга өөрүнчүг болбас арга чок болбайн канчаар.

КУДАЛААШКЫН

Чайның ортаа айы турган. Чайгы каан, аяс хүннерниң бирээси. Кыды-Хемниң Шарланныг-Аксында Калчаннар аалынга ийи аъттыг кижини дүш соонда чортуп келгеннер. Оларның илдирзиниң артынчаа шыырак. Чоок-кавы аалдарга Калчаннарда аалчылар келген деп медээ дораан дыңналы берген. Калчан ашак тудуг бригадири кижини болгаш, Шарланныг-Аксынга бригадазының аайы-биле, шыкка бөлүк-бөлүү-биле конуп аар апарганнар. Черле ынчаш, «Кызыл туктуң» бажыңнарының тудугларын бо чылдың эгезинден тәпчүдүп эгелээн мындыг болган.

Келген улус, чүге-ле ийик, аалдың кедээ талазында турган улуг ак өгдө Калчан ирей сугже киргеннер. Ол өгнүн ээлери-биле амыр-менди солчуп, таакпылажып, шайлаан соонда, чугаа-даа эгелээн. Калчан биле Көк ийи шагдан тура шак бо Кыды-Хемге ойнап-хөглөп өскөн, кайызы-даа бо-ла хемге өглөнип-баштанган кончуг чоок өңүктөр чүвө-дир. Байыр-Көк суг улуг уруун Ортаа-Хемге өглөп-баштаанының соонда, ол уруунуң аайы-биле ынаар көже берген улус-тур.

Аалчылар арага-дары, аыш-чемин уштуп салгаш, келгениниң ужурун ам-на тайылбырлап эгелээн.

— Силерниң бо Кыды-Хемде кожуунда бир-ле дугаар колхоз тургустунганын бүгү чон билир-ле болгай, өңүктөр— дээш, Байыр-Көк улуг тынып, хөрээн ажиткаш уламчылаан:— Бистер база-ла оон чайлаवास бис, оруувус-ла ол болгай. Удаवास колхозтажыр деп турар улус бис. Уруг-дарывыска өңчү мал-маганын үзүп бербейн чыда, колхозка

дөгөрезин салып бээривиске берге-дир, өднүктөр. Ынчангаш куда-баар бооп алзывысса кандыг ирги дээш, чоруп чоруур байгы-ла херээвис бо улус бис ийин, кудалар.

Калчан ирей калчан бажын суйбай туткулааш тавар чугаалап эгелээн:

— Ийе, энир чылын тургустунган бистиң бо «Кызыл тук» колхозту көрүп тур силер ыйнаан, ха-дунма, берге-ле чүве-дир. Хеп-хенертен мал-маганывысты ниитилештирипкеш, боттарывыс куруг чыгыы артып калгаш, амыдырап чурттаарынга аажок-ла кызгагдаып келдивис — деп, ашак чүвениң шынын-на чугаалап орган.

— Силерниң чүгле бо Кыдыы-Хемде хамаанчок, бүгү Барыын, Бай-Тайга девискээриниң чону уруг-дарыын чизеле-дип, өглөп-баштап, арага-дарызын кудуп, хөлзөп турар болгай, ха-дунма — деп, Байыр-Көк ашак уламчылаан: — Бо үениң байдалы база мынчап барган, а силерниң аян-хөөнү-ңер-даа ындыг болганда, уруг-дарыывыс, төрөлдер келгиже кол кудалар-биле дашка көдүрерин чөпшээрөп көрүңөр кудалар? — дээш, Байыр-Көк ирей дашканы сөңнээн. Калчан ашак келген сөңнү аас дээш, дедир сунган. — Амдызында бо кадай кижжи болгаш уруувус Чиңгис та чүү дээр чүве, чөпшээрешпес мен өднүктөр — дээш, ашак шуут дедирленген. Келген кежикти кадай аас дээш, кудаларже дедир сунган. Ашаанче чугаалаан: — Ой, чиктииңни аа, ашак, канчап орап кижжи сен, кудаларның чүвезин четтириплетсиңзе — деп кадайы ирейни албадаан. Кежик кадай мал-маган, аыш-чем, эт-сөп, акша-төгерик дээнде берге-ле кижжи болдур ийин. Ара-галаашкын-даа эгелээн, Чиңгисмаа өөрү-биле кожуун төвү кирип чорааш, аалынга кежээ келирге, аал ишти арагалаан, танывазы улус-даа бар боорга, пат кайгап чоруп турда, авазы бичии эзирик: «Бээр келем, уруум» дээш, дашкаар үндүрө бергеш, чугаалаан: «Сен өг-бүлелиг болур сен, уруум, кончуг бай, мал-маганныг шыырак улус, ава-ачаңның шагдан тура чоок өднүү, Ортаа-Хемде чурттап турар Бай-Көк деп кижжи-ниң хеймер оглу-дур. А сен база уругларывыстың хеймери болгай сен, кызым» — дээш, уруун куспактааш, бажынче чыттаар деп турда, Чиңгисмаа иезиниң хөрээнден ийи холу-биле ойгур иде каапкаш ыглап тура, сөглей берген:

— Бо чүнү тыва бергениңер ол, кижини үш танывазы улуска бээр деп. Арта кижжи-биле безин чугаалашпайн чыда ол канчаарыңар ол. Хоржок мен. Хоржок ол-ла! — дээш, уруг баглаашта доруг аъдын мунгаш, хемни куду кежээки имирде караш дээн. Ол-ла кежээ Хемчикче тутсуп кире берген.

Кызыл-Мажалыктың кедээ талазынга, сөөлүндө аэропорт шөлү болу берген ховужук кежир бедик хараганнарлыг шынаага кезек-кезек өглер чылдың-на чайлаар турган. Чиңгис-маа кежээ дүне ол өглерниң бирээзинге халдып келгеш дүшкен. Ол өгнүң уруу Шончалай Чиңгисмааның чаңгыс классчызы, чарылбас кончуг эжи чүве-дир. Демин хүндүс чаа чанар мен дээш, Кызыл-Мажалыктан аъттанган эжи кежээ бо тутсуп кээрге, Шончалай кайгай бергеш, дораан айтырган.

— Бо канчап дүне эстедип чорууруң ол, эжим?

— Аалга бичии-даа турар аргам чок болгаш саадавайн дедир халдып кирип келдим, эжим — деп, Чиңгисмаа эшкедээн, дүвүрээн аян-биле тын-тынмайн чугаалаан.

— Ындыг кончуг дүвүрөнчиг чүү болу берген чүвел? — деп, Шончалай дораан элдепсинип айтыра берген.

— Аалга чеде бээримге авам, ачамдан эгелээш, шоолуг арага-дары ишпес улус арагалаан, хөглээн турлар. Өгге кире бергеш орнумга олуруп алгаш, бичии орумда, авам мени дашкаар үндүре берди. Оон чугаалай берзе-ле, Ортаа-Хемден танывазым улус, авам, ачамның өңүктери чүве ыйнаан, меңээ арага кудуп келген чүве болду. Шуут-ла атпаш кынып, кортканым-биле, хорадааным-биле ыглап тура, авамны сөглөп каапкаш, халдып кирип келдим, эжим.

— Дүргениңни але, эжим. Хөөкүй аваңны бодазыңза, хөржок мен, авай, кудалап келген улуска ужурун чугаала — дээр ышкажык.

— Кезезиннер харын, кижии-биле чугаалашпайн чыда, чүге ынчалдылар. Эрги-Барлыктың Кыды-Хемде «Кызыл тук» деп колхоз тургустунган. Ону көргөн-билген чон уругдарыынга мал-маганын үзүп бээр дээш, ажы-төлүн назы чедер-четпес-даа хамаан чокка танышкан-танышпаанын-даа барымдаалавайн, дөрт ада-ие чугаалашкаш-ла өглөп-баштап, бадылаштырып туруп берген, халаптыг чүве боор, эжим — деп, Чиңгисмаа шала муңгаргай чугаалааш, чанында сандайга олуруп алган.

— Кижини шаанда шаг ышкаш ынчап баар чүве болза, коргунчуун але, эжим — деп, Шончалай уламчылаан:

— Ам удавас Кызылда башкы училищезинче өөренип чоруур дэнивинисти канчаар бис, эжим?

— Албан чоруур бис, эжим. Ам каш хонук арткан-на болгай. Эрген харын башкыларывыс-биле ужуражып, херек чүүлдерни аайлажып алыылы.

— Ындыг-дыр, эжим, сээң ооң чөп-түр. Ам дыштанып,

удуп алыылы — дээш, Шончалай эжи-биле дөрге хойгашкаш чыдыпканнар.

Олар удуп чыдар аразында, кайызының-даа хевир чурдун шал-бул-даа болза чуруп көргүзөрин оралдажып көрөбүн. Ийи эжишкилер чаа-ла 17 харлап турар. Чингисмаа шилгедек сынныг, ак шырайлыг, чодураа дег кыдырыктыг кара карактарлыг, ийи чара өрээш, чарын аразынче салып бадырыпкан кап-кара чаштарлыг, бажының хавакче талазының дүктөри дыдыраш. Ооң бир-ле онза ылгавыры — хаваанда билдирер-билдирбес бичии кара меңниг, харын индий кыстар сагышка кирер, белең эвес чараш кыс. Шончалай долу зат-ханныг, хүрең-кызыл шырайлыг, сарыгзымаар бажының дүдүн чаңгыс чоон чаыш кылдыр өрээш, ийи чарын аразы-биле салып бадырыпкан, эриннери болгаш чаактары будуп каан чүвө дег кызыл. Ол үеде будуттунуп деп чүвө билир эвес. төрүмелинден ындыг уруглар бар-ла болгай.

Уруглар эртен оттул келгеш, аыш-чемин кылып ижип, ийик сагжып, анай-хураганны ыдып, тудушкаш, Кызыл-Мажалыкче басып кирипкеннер. Олар бар чыда Степан Сарыг-болдун ол үеде бүгү Тывага нептерээн «Чалынының хомудалы деп ырызын аяар ырлажып чорааннар.

Он сес харга четпейн чорааш,
Олурушпаан болурумгай.
Эртем-угаан депшилгениң
Эжини ажып алырымгай.

ДУВҮРЭЭЗИН

Калчаннар аалы эртен даң бажында-ла хөлзөп эгелзэн. Чүвө дээрге уруу Чингисмаа дүүн кезжээки имирде-ле ыглап-ыглап хемни куду буруладып бады барган. Аалынга хондур келбөөн. Ийи талазында ол келген кудаларны аайлап аъткарыгы база бар болгай.

— Уруувус чоп хондур келбейн барды, кайда чоруур кижин боор, ашак — деп, Селик кадай улуг дүвүрел-биле аятыра берген.

— Кай барып кай баарыл ол. Өрү-куду аалдарда өөрү-биле кады ойнап-хөглөп хондулар ыйнаан — деп каан.

— Во чүнү канчап турар улус силер? Кайбын арагалап турарыңар ол? — деп, биске хорадап, ыглап-сыктап ыңай болган кижин болгай. Богда өршээ, хеймер, чассыг чараш чүвөм

багай чүзеге таваржы бээр ийне — дээш, уруунуң иези ыглап эгелээн.

— Уруум келзин, улус-биле-даа чугаалажыр чүве дээш, чүвениң товун чугааладым, чүнү-даа билбейн чыткаш, чеп арагаже сундулай бердин, мен чугаалап турдум — деп, ашак кадайынче шыжыгып каан. Куда болуп келген Байыр-Көк ирей шуут алаңы азып, арга-чадаарда ирей, кадайны алаажтырып-аагайлап чугаалап эгелээн.

— Бо хемде улустан айтырып, чугаалажып, хөделип көрээлиңер, кудалар. Чиник адак оолдардан-даа болза шансың көрээлиңер — деп, куда чөвүн чугаалаан.

— Бистиң кожавыс Мергенни бора аьды-биле адаа-устуу аалдарже айбылаптар бис, кудалар — дээш, Калчак ашак оолдарны аьткарыпкан.

Кудашкылар ам боттары-ла артканнар. Сагыш аарынчыг чүве — Чингистиң чиде бергени. Уруу бистиң аайывыска кирер боор деп улуг идегепкеш, улуска аксы-сөзүн берип, кудашкылар болурун чөпшээрэжиң, аазапканнар. А кудалар база арага кудуп келген кениниң аксы-сөзү хамаанчок, ал-бодун көрбээннер. Дөрт ада-ие чүгле боттары таныш, өңүктөр боордан башка, уруглар Эрес биле Чингисмаа чугаалашкан эвес.

Бир эки чүве мындыг. Эрес биле Чингисмаа Кызыл-Мажалык школазынга кады өөренип турганнар. Уруглар огу арта Эрес-кыс деп шолалай адаар турганнар. Уруглар база болган чок-ла ойнап, ылчыңнажы-даа бергилээр. Ынчангажы Эрес-оол шынап-ла эвилең-ээлдек, оюн-баштак, чугаакыр оол турган. Чингисмаа база-ла чазык-баштак, чараш уруг боорга, ада-иезинге дидими-биле арага куттура бергени бо болган-дыр ийин.

Эңир чылын Эрес алды классты дооскаш, чеди класска келбейн барган, өөредилгезин кагган, Чингисмаа бо чылын чедини дооскаш, чайгы дыштанылгазында чоруп турары бо-дур. Колхоз тургустунуушкунунуң үезинде уруг-дарыыкта мал-маган үзүп бээр дээш өөреникчизи, өөреникчи эвези-даа хамаан чок бооп турганы чүгле Эрги-Барлыкка эвес, бисте Тывага ындыг турган.

Ол хүн эртен кудай кончуг аяс турган, дүш чокшудак олурда дээрниң соондан кезек кара-кара булуттар чоорту көдүрүлгөш, чоорту дескилежиң, дидмирээшкениниң чаьс та чаап-ла келген. Шак ол өйде Селик кадай бичин эзырик, көлүнде-ле хөрек-чүрээ улам муңгашталып, хөөкүй кызымнын кайнаар чоруй баары ол дээш, ыглагылап туруп бээрге, Көл-

чан ирей: «оожургап көр кадай, бо кудаларывыс эпчоксуна бээр» — деп, оожуктурарын оралдашкан. Эзенги дыңзыдыпкан эргим кудалар база-ла эл-хол, эптиг-чөптүг сестерин, кудаларының хөднүн чазап, аянын таарыштыр хөөрөп турганнар.

— Бичии кижии хенертен мындыг кудалаашкын келирге эпчоксунуп, ыяды берген боор, кудалар, ажырбас-ажырбас, аяна чугаалажып, хөөрежип алылыңар — деп, ирей кудаларын оожуктуруп чугаалап орган.

Чаъс аязып, хүннээректеп келгенде, куду аалдарже дилеп баткан кижии хемниң үстүү талазындан челдирип бады келген.

— Чүү болду, каяа четтиң, оглум? — деп, Калчан ирей-кадай дораан-на айтыра берген:

— Алдыы, үстүү аалдарны шуптузун эргидим. Черле билген кижии чок боор-дур. Эң адаккы аалдың кежээ анай-жураган ыдып-тудуп турган уругларының чугаазын алырга, аятыг кыс кижиниң барааны Хемчикче халдып кире берген дээр-дир — деп, оол оожум чугаалаан.

— Ол чүзүл бо оолдун, кайыын орта чүве деп, барып-барып бичии кыс кижии Хемчик кирген херээ чүү боор? — дээш, уругнуң авазы мөөңейнип туруп берген.

— Че, мен Хемчикче уруум дилеп көрейн, кадай. Сен бо келген кудалар-биле чугаалажып хонуңар. Силер база дүвүрөкөнөр. Кай баарыл ол. Кызыл-Мажалыкта башкы-бушку, өөрлөринден айтырзымза, билдине бээр оң — деп Калчан ирей оожум чугаалаан.

— Бис база кады чоруулу, дилешпес болза кайын боор — деп, Байыр-Көк ашак дораан-на кудазынга чугаалай берген.

— Ынчаарга, бо кудам кадай маңаа олурзун. Бис эртенден эртнес боор бис — дээш, ашак уламчылаан.

— Эрте дээр чортуп ораалы, куда — дээш, кадайынче көргөш: — Бар чыда суксун чандырар чүведен чүү барыл — дөөн.

— Мында бичии чүве бар, ону дергилеп алыңар харын — дээш, кадай сыртык бажындан ак сакпаң ап берген.

Ашактар Кызыл-Мажалыкка кежээ караңгы имирде көлгөш, Эрги-Барлыкка МЧАЭ даргалап турган Монгуш Белкейниң өөнгө хонганнар. Ол үеде Белеккей (Эрги-Барлык улuzu ону хүндүлээш, Ак-Чушкуу дээр турган) партия райкомунун аъттарын кадарып, ооң ажил-агый эргелекчизи турган.

Ашактар ол дүне аңаа чугаалажып хонгаш, эртенінде баар дээн бажыңынче базыпканнар. Бир дугаарында-ла Чиң-

гисмааның башкызы Сарыглар Сесеңмаа сугга чеде бергенер. Ынчан ол хавак кырында адазы Саяаты ашак сугга турган. Ынчан Сесеңмааның чаа башкылап эгелеп турган чылдары-ла ол. Ашактар бажың ээлери-биле мендилешкеш, сандайларга олуруп алганнар. Саяаты ашак үргүлчү садыг-жылап келген болгаш, кедээде таныштары хөй, оларның-биле кончуг кайыралдыг кижги.

— Че, чүнү канчап чорууруңар ол, өңүктөр — деп, Саяаты чугааны эгелээн. Ол үеде ужуражыр деп чорааны башкы бажыңында болган.

— Бо уруумнуң башкызыңга ужуражыр дээш чоруп чор бис ийин — деп, Калчан ирей Сесеңмааже көргөш чугаалаан.

— Кандыг херек ужуру ирги? — деп, башкы ээлдек харыылаан.

— Бо школада өөренип турар уруум Чингисмааны айтырыпса дээш чордум ийин, башкы.

— Кай, ол силерниң урууңар чүве бе?

— Ийе, башкы, мээң уруум болгай.

— Дүүн харын эжи Шончалай-биле маңаа чордулар. Чингисмаа ада-иезинге шала сеткили хомудаан чоруп чоруур кижги чорду — дээш башкы улай айтырган: — Кай, өреникчи кижини өглөп аар деп турар улус силер бе?

— Чок, башкы. Өңнүүм ашак аалдап келген чүве-дир ийин.

— Улус арага кудуп келген дээр кижги чорду чоп?

— Бо өөм ишти кадай өскээр биле бергени ол боор, башкы.

— Бо дугайын эки бодап көрүңер. Бир эвес ынчаар болзуңарза, шын эвес кылып тур силер. Чингисмаа, Шончалай ийи эжишкки дуу хамык чүү болган чүвезин аайлап алган. Ам каш хонгаш чоруттар улус. Кызылдың башкы училищезинге өөренирлери ол — дээш, башкы ындыкы өрээлче кылаштап кире берген.

— Уруумга ужуражып көрзүмзе, ол эжиниң бажыңы кайда ирги? — деп, Калчан ашак башкының өрээлинче кире бергеш айтырган.

— Шончалай мында суурда бажыңда эвес, суур кедээзинде хараганнар аразында шыкта өгдө кижги. Сарыг ашакты айтырып чорааш чеде бээриңерге ол-ла.

Ашактар ол-ла чоруткаш, аъттарын мунупкаш, шыкта өглерге чоргуп кээп, бир өгнүң ээзинден айтырарга, Сарыг ашактың өөн айтып берген. Аңаа чеде бээрге, аалдың ыттары ээрип, халчып кээрге, өгден ийи уруг үнө халчып келзе-ле,

бирээзи Чингисмаа болган. Уруглар дедир өгже кире халышканнар. Калчан биле Байыр-Көк өгнүң ишти-биле мендилешкеш, уруунче көргөш, Калчан чугаалаан: «Бо улус аразыңга эпчок-тур, уруум, даштыгаа бичии чугаалажыптаалы» — дээрге, Чингис адазының аайы-биле дашкаар үнүп келген.

— Уруум, Чингис, сени өглээр-баштаар-даа дивээн чүведир. Чүгле малың аңгы чизеледип алзыңза, оон ыңай өөренип, канчап-даа чораай-ла сен, уруум. Улуг апарган кижидо дап көр даан. Бистиң хемде тургустунган колхозтуң кежигүннериниң уруг-дарыы, ал-боттарының мал-маган чок, элөптүрөп турганын көрбөс сен бе? Колхозтуң ажыл-агыйы баштайгы дээрзинде-ле берге, удавас хөгжүддөлгө апаар бис, уруум — дээн.

— Хоржок мен, ачай, хоржок. Өөренип чоруурум ол. Ам каш хонгаш өөрүм-биле Кызылче чоруптар мен, аалче барбас мен.

— Ынчаарыңга кайын боор, уруум. Оода багай иенни бода даан, бажының суун төп олур ышкажыл. Өөренип чоруур сен, че харын. Ынчалза-даа аал-оранга баргаш, тапгыч белеткелдиг, акша-төгөриктиг чоруур-ла болгай, уруум. Хеймер уруун ада-иези анаа чорудуптар эвес, ырак черже үдөп каар болгай бис.

— Че, ыңдыг-дыр ачай. Ол сөглээн сөзүңнү элевейн бардың халак — дээш, Чингисмаа өртегде адыңче кылаштапкан. Ашак уруун арай деп аайыңга киирип алгаш, кудазы Байыр-Көк, уруу үш кижиде Кыды-Хемче чортуп үнүпкөнөр. Олар аал-оранынче чаныпканнар.

Дүүш соонда кудашкылар уруу-биле чортуп келгеннер. Чингисмааның иези шуут-ла маң-биле келгеш, уруун куспактапкаш, уруун ошкап-чыттап: «Хеймер кызым, чедип келдиң бе, мени чоп кончуг коргударың ол. Чараш кызым, улуска сени бербес мен, үргүлчү кады чоруур бис — деп, ыглап-сыктап шаг болган. Ол дээрге өөрүшкүден иениң карак чажы ышкажыл. Ава ыя аразында чүнү бодаваан дээр боор. Мындаа чоокта чаа Ортаа-Хемге Очур деп кижиниң 16 харлыг уруунга улус арага кудуп кээрге, ол чеди класс дооскан уруг Базарак адаанче халып киргеш, дажып чыткан Барлыкче шурай бергенин-даа бодап, дыка-ла муңгарап, муңчулуп турган.

Ам ол келген кудаларга ажыы-биле чугаалаан: «Хоржок мен, кудалар, ха-дунма чонум. Уруумнуң-даа сөзү бо болгай аан, сеткилицер хомудатпайн көрүнер. Уруг-дарыын күш-биле берип турар шаандакы шаг эвес-ле болгай бо. Ол эккелген

арага-дарыңар, аыш-чемиңер өртөөн берип-даа болур бис» — дээш, хеймер кызын ава куспактап, чыттап-ошкап каан.

— Ой, ынчап өртек-хөлезин деп чүве чугаалавайн көрүңер, бис база дыка сагыш човап, эпчоксуна бердивис. Болбаан чүве кылып турар улус тур бис — деп Байыр-Көктүн дунмазы Саара куда чөвүн чугаалаан.

— Бо-ла колхоз-совхоз деп алгаш, оода кырганнар улуг чазыг кылып тур бис. Черле хомудавайн көрүңер, өңнүктер. Шагдан өңнүктер, эжишкилер ол-ла хевээр чурттап каалыңар — дээш, Байыр-Көк хамык чүвезин белеткенип, чоруурунче далажы берген.

— Че, өңнүк, өскээр ынчап турбайн, колхозчу амыдыралды-ла сегиткенивис-ле дээр — дээш, Калчан ирей өңнүүнүң холун туткан.

— Мээң сагыжым ажыды — дээш, Байыр-Көк ирей Чиңгисмааже көргөш: — Менди чаагай, омак-хөглүг чор, кызым — дээш, йөрөөл салып каан.

— Эрести эки өөредип алып силер — деп, Чиңгисмаа аалчыларга ажык сеткил-биле чагаан.

«КОНТР» ДЭЭШ ШИИТТИРГЕН

Шарланныңның арт кырынга үңгөш, Байыр-Көк биле Сара аыттарын секпередип дыштандыра каапкаш, Артыы Шарланныңже ажып бадыпканнар. Аалга кээрге, ашактың кадайы Олча чораан чуруунуң дугайында четтикпейн айтыра берген.

— Херек дээрге-даа чүү боор, харын-даа багай чүве болур часкан — дээш, Байыр-Көк ашак уламчылаан. — Калчан кудаамның уруу Чиңгис кежээликтей келген. Авазы Селик куда Чиңгисмааны дашкаар үндүрүп алгаш улус арага кудуп келгениниң дугайын чугаалапкан. Уруу чоруур, ыраар кижинен дээш, ол-ла дораан аыттангаш чорупкан. Эртенинде ол хемде аалдарны кезип сураглаан. Билген, көргөн кижиде чок. Оон канчаар боор. Кудам ашак-биле иелээ шуут Хемчикче хап киргөш, кежээ апарганда ында бир бажыңга хонуп алгаш, эртенинде уруувусту тып алдывыс ышкажыл. Аа богда, кадай, шуут-ла угаан кудувус чок болду. Мооң-на соонда болзун, мындыг куда-када деп чүве кылбайн көрээли — деп, ашак ырма сынганын чугаалап орган.

— Богда, өршээ, күжүр чонум, багай-ла чүве бол часкандыр. Чеже-даа акша-төгерик, мал-маган, эт-хөрөңги, тараа-

быдааны чоор ийик бис. Күжүр кызымны ат кылып ал часкан-дыр бис, өршээ-өршээ!— деп кадай холдарын тейлей тудуп, дөрт чүкчө сөгүргүлөп орган. Ол үедө чүдүп тейлөөш-кинни үндезини-биле буруу шаап каан үе-ле болгай.

— Аыттанып чоруур деп турувуста, Чингис бисти чагып кыйгырганын таан-даа кончуг уттундурбас чаптан кайгаар-дыр мен, кадай — деп, ашак чугаалаан.

— Чүү дээн ирги, чассыг кызым?— деп аяа айтырган.

— Эрести «эки өөренип ал» деп чагыыр силер дээн-не болгай.

— Бо оол кайнаар барды — дээш, Олча кадай дашкаар үнгөш оглун кыйгырар деп турда, оозу бо кирип орган. Ада-зы болган чүүлдү ынчаар чугаалап берген.

Эрес эпчоксунган аян-биле ада-иезинге доразина буруулуг болганын илереткен:

— Че, авай-ачай, кончуг-ла чазыглыг болган-дыр мен. Школага өөренип турар үемде клазымның уруглар, оолдары-биле кончуг найыралдыг турган кижиле болгай мен. Колхоз-совхоз тургустунуп эгелеп турда, улус-ла болганының чугаазы уруг-дарыынга мал-маган үзүп бээр деп хөлзөп турарга мынчап барган кижидир мен ийин. Че, канчаар күскээр шеригже чоруур болгай мен. Ынчанга чедир сиген-саган кезилдези, тараа-быдаа ажаалдазы дээш ажыл-агыйны эки айлашкаш чоруптар мен, ачай — дээш Эрес сиген кезип турар черинче чорупкан.

Байыр-Көк ашак шынап-ла сумуда шыырак дээн арат ажыл-агыйлыгларның бирээзи турган. Уруг-дарыы, оолдары, күдөөлеринден аңгыда, чүгле бодунуң хөреңгенин безин дыка хөй. Чүгле саар инек безин чээрби чыгыы, молдурга-бызаа болгаш шарылар-биле кады шупту бода малы сүт 50—60 чедип турар, бир улуг кодан хой-өшкүлүг, эвээш чылгы малы, сарлыктары база бар. Ажы-төлү, чоок кижилерин-биле кады алды-чеди-даа га черни тарып, ажаап, күрүнеге хөй тарааны план езугаар, чамдыкта харын немелде план-биле катап дужаап турган.

Ол чылын тараа кезип ажаарының кидин-түлүк үези эгелепкен. Ынчан хуу ажыл-агыйлыглар бот-боттарынга дузалажып, айбылажып, ажыы-биле чугаалаарга, шефтежип турган чүве-ле болгай.

Эрес эрткен чылын алды класс дооскаш өөрөнмейн барган. Ооң бир-ле кол чылдагааны ада-иезинге дузалажып, ажыл-агыйынче чардыга бергени ол турган. Ооң-биле кады күскээр кыжын даргалар Эрести клазы шыырак, черле ын-

чаш кончуг ажыл-агыйжы кижиге боорга, суму секретарынга ажылдадып кааннар. Ынчангаш Эрес албан-ажылын күүсетпишаан, ада-незиниң ажылынга кончуг кижип турган.

Бир-ле кежээ, сентябрь айның ортан үезинде дээр дескилештир бүргээш хондур хар чагган. Эртенинде Эрги-Барлыктын девискээринге шуут бир метр чыгыгы хар уруп каапкан болган. Бойдустуң болуушкунунга кайгамчык-ла чүве боордур ийин диккип улус чугаалажып турган. Дем-дерлиг Байыр-Көк адашкылар ышкаш улустар кызып-кылайып тургаш, хар алдында бастырган тараазының чамдызын казып уштуп ап, күрүнеге дужаар тараа планын күүседип ап турганнар.

Ынчап турда, Эрестин шериг баар өйү чедип келген болгаш өөрү-биле кады аъттанышкан. Ооң соонда Байыр-Көк ашакка немелде тараа планы база онааттынып келген. Ашак хөөкүй чон эш-өөрү-биле арга-хоргазын диленип пат-ла болган. Улуста артыкшылдыг чүве чок болганда, канчаптар деп. Өжөгээр-даа ынчап турган чүве-биле дөмей, бир-ле катап ашак мунгашталып муңгарап олурда, шагдаа кижиге келген. Эки-менди солушкан соонда биеэ дарга олургаш:

— Силерниң ажыл-агыйыңар-биле таныжып көрзе дээш чор мен ийин — дээн.

— Чүнүң ужуру ирги, дарга?— деп шала сезиктиг айтырган.

— Күрүнеге дужаар тараа планыңарны күүсетпээн улустур силер, ынчангаш силерни шагдаа черинден дарый келзин дээн чүве болгай, чоруп олар-дыр бис, акым.

— Дүжүдүмнү хар-хурга бастырган-даа болзумза, кызып-кылайып тургаш, тараа планымны күүседип дужааган кижиге болгай мен. А немелде планны бо улузум-биле чугаалажып чоруп турар кижиге-дир мен, дарга. Каш хонук шөлээден берип көрүңер, дарга — деп, Байыр-Көк ээрешкен байдал-биле дилээн.

— Шагдаа эргелели силерни дүрген албан келзин дээн чүве болганда, саадап болбас, чоруур апаар-дыр, акым — дээш, шагдаа черле кынчыктырбайн туруп берген.

— Оода-ла даарта чеде берип көрейн, бажыңга чыдар чүве болза таптыг кедип аар идик-хептиг, биче-бача-даа болза, аыч-чемниг-даа болгай көрөм, дарга — деп дилээрге-даа кара шору болган.

Ол-ла хевээр Байыр-Көк ашакты алгаш, шагдаа черинге суп каапкан. Бир ай хире бажыңнап, байысааган соонда үн чылда шииткен. Буруудаттырып турар ооң кылган херээ мын-

дыг: күрүне херээнге удур, күрүнеге дужаар тараа планын күүсетпээн. Хөй мал-маганныг хирезинде оозун чажырып будагдап турар буруу үзелдиг кулак бай дээш шиндип каан. Ырма сынчыг херек-тир ийин. Хөөкүйнү кээргээр сетвил чокка мынчап каар. Ооң орнунга харын шаңнал-мактал кылыр чүве-дир ийин. Амгы үеде болза кончуг шыырак араг ажыл-агыйлыг киживис бо турган-дыр.

ДАРГАНЫҢ САЛЫМЫ

Ол үеде Эрги-Барлыкка бир метр чедип турар улуг хар чагганын мурнунда одуругларга бижээнимни сагындырып каайн, номчукчу. Күчүлүг трактор-биле эндере чарып каапкан шөлдүң тараазы ол күзүн хөлчок-ла чагай үнген. Өштүг-биле дөмей хайыраан тарааны чаа-ла кезип эгелеп турда, улуг хар базып алган. Каш борбак колхозчулар чүнү канчаар деп. Харны казып, эжип канчанмаан дээр боор. Колхозчулар мал-маганын ортузунда салып алган болгаш, кыш удур канчаар-даа арга чок бергедээшкинде таварышканын хол куруг артып калган чон чугаалажып турган.

Конторага бир-ле эртен колхозтуң активи чыгылып келген.

— Колхоз баштаар чери, оон ыңай бистин активтеривис шупту бо-дур бис, эштер. Мындыг берге байдалда таварышкан-на болгай бис. Кандыг арга хереглеп, чүнү канчаарын сүмележип көрээлиңер. Мен бир дугаарында партия организациязының секретары Семиспей дарга-биле иелээ райкүүс-ком болгаш партия райкомунга чедип, оларнын айтышкын-сүмезин, арга-хоргазын чугаалажыр деп бодап тур мен — деп, колхоз даргазы Агбаан чугаалаан.

— Мээң база-ла бодалым, саналым-на бо. Партия райкомундан болгаш райкүүскомдан деткимче дилеп, айтырыг кылбас болзувусса, аргажок апарган бис. Ажы-биле чугаалаарга, аш-чем, тараа-быдаа диленип, чээли кылыр ужурда таварышкан бис — деп, Семиспей дарга бодалын илереткен.

Тудуг бригадири Калчан ашак оргаш:

— Үстүкү черлерде дарга-бошкаларывыс-ла канчаар чүве ийик, шиитпир үндүрүп, байдалды экижидер органы хереглээр үе келген-дир. Бойдуштуң мындыг таарымча чок байдалынга таваржы бээрин билген эвес. Эрте-те далаш-биле колхозтажы бергенивистин уржуу-дур ийин деп-даа бодаардыр мен — деп, чүвениң чөвүн чугаалаан.

Семиспей декти мурнай тура халааш, Калчан ашактың жырында-ла келген.

— Колхоз тургузуунга удур чүве чугаалап, далашкан сикер деп чүдерил? Партия, чазактың айтышкынынга таарышпас чүве чугаалап турар кижидир сен. Харын «контр» хэрээнге хөлбажыр ужурлуг-дур сен.

Колхозтуң улуг бухгалтери Эртине мынча дээн:

— Тудуг бригадири Калчан ашак кончуг шын чугаалады. Өске черлер, ылаңгыя эрги-барлыкчылар шупту хуу ажыл-агыйлыг хевээр болгай. Чон-биле кады деңге чоруур турган бис. Ам бодап көрүңер даан. Ижер-чиир аыш-чем, тараа-быдаа ол чок, мал-маганывысты ортувуста салып алган, курут-дур бис, ажы-төлүвүс, ал-боттарывыс канчаар амыдыраар бис? Үстүкү черлерниң айтышкыны ол чүве деп алгаш, эвээш өг-өрегелиг МЧАЭ-чилерни кортпактап туруп колхозка килрген кижиди Семиспей сен болгай сен. Ам чонну кандыг чүведе таварыштырып каан-дыр сен. Харын-даа бодуңу бажыңга сугар ужурлуг кижидир сен.

Колхоз активиниң санал-оналын демдеглеп бижигилеп алгаш, Агбаан биле Семиспей үнүп чорупканнар. Артып калган активчилер аразында аар-саар чүве чугаалажып олурганнар. Колхозтуң ревизия комиссиязының даргазы Хилипкин олургаш:— Хамык-ла чүвени үндүрген хайлыг кижиди бө Семиспей-ле болгай, шагдан тура ооң чүзү бар ийик, ийи-бир инектиг, беш-алды хой-өшкүлүг, бо-ла ышкажыгай — дээн.

— Ук-ызыгуурундан ол Семиспейлиг кезек мал азырап чадап каан улус-тур. Колхоз тургузарым ол дээш, кортпактап туруп, улус чыып бижип алгаш, хамык мал бөлүп алгаш, ам бисти кандыг байдалга таварыштырган-дыр, кончуун көрдүңер бе?— деп, хову бригадири Маадыр хомудал-биле чугаалаан.

Арапчаа хандыр боданып олуруп-олуруп, улуг тынгаш мынча дээн:

— Ижер-чиир аыш-чем, кедер идик-хеп чок, хөй ажы-төлүвүстү канчап азыраар бис, акша-төгерик, тараа-быдаа дилениривиске, биске кым чүве бээр деп, улуг кыш дүшпээнде медерензе-ле эки эвес чүве бе мооңар, эштер.

— Канчаар медеренир дээрин ол?— деп, улуг бухгалтер айтырган.

— Чүгле бистен башка ядараан улус бар эвес, кожуун чону шупту мал-маганныг бай хевээр-ле болгай, боларның малындан ийи-бир чүве хорадыпса канчап баар?— деп, Арапчаа дорт-ла салышкан.

— Чүглө боттарывыс бүдүү хөдөлшптээлинер. Он хонгаш биеэ бо борбак бажыңга чыгылып алгаш чорунтар эвес бе — деп, бухгалтер чугаалап каан. Ынчангаш ол орган беш кижиги тарап чорупканнар. Хонук хуусаазы-даа чедип келген. Дугуржулга езугаар улустары соңнуг-мурнуг чыгылып келгеннер. Кончуг оңнүктөр Эртине, Хиликпин, Маадыр, Арапчаа, Арган — бо беш кижиги кезжээ аъттанышканнар. Боларның аразында оор деп чүве кылып чораан чаңгыс-даа кижиги чок. Ийи кулакты кыскаш чүткүп турар эрлер-дир ийин. Олар шунту даргалар болдур эвес бе, чүглө Арган дээр анаа колхозчу бар. Ол харын оларны уштап-баштап турар.

«Кайгалдар» кончуг аъттарны мунгаш, Шөлде-Мажалык кайы сен дээш халканнар. Ол өйдө кезжээ апарган. Айнын ортан үези болгаш, чырык деп чүвези-даа хөлчок. Ынчан оор деп чүве билир эвес, улустуң инек-анаа шөлде тараа бастырган шаңнарда хонуп кылаштажып чоруур чүве-ле болгай. Шөлде-Мажалыктың чоогунда Черде-Тей деп черниң чанында улуг-ла шаң бар. Эрлер оон ийи кончуг сувай инектерни сүргөш чорупканнар. Ырда кирген Шолук-Ховуну өрү сүргөш, ооң бажы-биле ажыргаш, Өргөң-Ховуну куду бадыргаш, Кыды-Хемниң иштинге кииргөш, ол чарында Суглуг-Ойже үндүрө бергеннер. Ында ийи кыштаг бар: бирээзинде дөрт, өскезинде ийи өг бар. Үстүндө кыштагда колхоз даргазы Агбаан биле кады Эртине, Маадыр, Арапчаа суглар, а адаанда Арган биле Хиликпин оларны турган. Ол дөрт өг турар кыштагга эккелгөш, инектерни соккай. Күскү инектерниң семизин чүү дээр! Улустуң чугаалажыры дег, шунт ак хар чүве-дир ийин.

Черде-Тейниң чанында аал эртен эрте-ле хөлзеп эгелээн. Чүгө дээрге шаңга хонган инектерниң ийизи чок. Аалдың ээлери эрлер күскү чагган улуг хар эки эривээнде-ле ызырты истепкеннер. Кожууннуң милиция черинден шагдаалар база ап алганнар. Аалга чедип кээрге, ийи кижиги өдөк бөле эшкен турган. Бирээзи аскак ашак, адын черле Аскак-оол дээр. Бирээзи аныяк оол — Шулу дээр. Келген улус өглерже-даа кирбейн, өдөк бөлгөн улуска чеде бергөш, «чүнү кылып тур силер?» деп айтырган.

— Хар-хур чаап келзе, алдырбайн баар дээш, өдөк бөлүп тур бис ийин — деп, Аскак-оол ашак сезиглиг харыылаан.

— Каям, бо өдөңниң адаанда кончуг алдын бар боор чадавас — дээш, демги шагдаалар ашактың өдөөн чазарлай бээрге, шоодайларда аъттер уштунуп келген. Ол-ла хүн душ-те алды кижини Кызыл-Мажалыкче алгаш кирип кааннар.

Шулуну аъттарны бүрүн эккеэр сен дээш бирээзинге ушкыштырып каан. Колхоз даргазы Агбаанны бажыңга сукпайн, милицияның начальниги Сүгдүр кабинетинге аппаратка байысаап эгелээн:

— Че, канчап колхозчуларыңны баштап алгаш оорланып эгелей бергениң ол?

— Чок, эш майор, бо дугайында чүнү-даа билбес мен. Эртен даң бажында өгге олурумда, кожам өглерниң уруглары дүлген эът эккеп берген, ону чээним шын. Оларның оор-аар чүвезин кижги билген эвес. Өглерниң бирээзи кышкы чижан соп алган-дыр деп бодажын мен.

— Силер ам арта колхозту даргалап турар, ол оорлар-биле кады чурттап турар кижги мону билбес деп ужур чок, харын-даа боларны организаастаан болдур эвес сен бе, шынын чугаалап көрөм — деп, майор улам-улам кадалып оруп берген.

— Мени черле ынчаар тутпайн көрүңер, эш майор. Аргажок актыым-на шын, ай, хүн-биле кады ажар мен, аашкынар мен, дарга. Черле бүзүрөп көр — дээш, Агбаан дарга тура халааш, холун Сүгдүрже сунган. Оозу дарганың холун-даа тутпайн, харын бодунуң холун чангааш чугаалаан.

— Ынчаарга сени бажыңга сукпас бис, бо улустарның өчүк-херээ доозулгуже ыңай-бээр ырак барбайн маңаа чоруп турар сен. Даарта база келир сен шүңме. Ам бар че — дээш, майор үндүр имнээн.

Дарга үне халааш багда аъдында-ла барган. Оозун мунупкаш өскөн-төрөөн чери Аяңгатыже дорт-ла хапкан. Ол бар чыда хамык-ла чүвени хайындыр бодап чораан: «Кончуг-ла чүдек херекке холбаштым. Мени дөмей-ле «контр» дээш чаа шнидип каар. Ол хамаан чок бичии-ле чүвөгө сылдап алгаш, анаа кижилерни хинчектеп, өлүрүп турар чазак-ла болгай. Анаа-ла ажыл-амыдыралым кылып, ажы-төлүм асырап, амдырап-чурттап орбас ийик мен бе! Ады өлүрүңүң орнунга боду өлгени дээр деп, улустуң чугаазы бар ышкажыгай. Канчаарга-даа чүгле муңганганы дээр-дир» деп, дарга бодап чорааш, Аяңгаты суурнуң адаа дужунда чодураалар аразыңга чоон-чоон теректерге тутсуп келген. Бир адаа чадагай хөй будуктуг теректиң дөзүңгө келгеш, аът өртээр хендирин дергиден чежип алган. Терекче бир удаа үнери-биле дап бергеш, дедир олурупкаш, таакпылап, боданып-ла, боданып-ла олурган. Чүнү бодаваан дээр боор: «Канчаар кончуг кижги боор мен. Хайлыгын көрөм, колхоз даргалаар деп чүнү бодай бергеним ол? Шагда бистиң Тывага оор-аар деп чүве турар

эвес. Үениң өскерлип турары-биле оорлаар чоруктуң тыптып эгелеп турары-даа бо боорун канчап билир. Үениң шырайы көстүп келген, эки боданып көөр чүвемни көрөм. Дүвүрээн бөт, дүктейген баш деп чүве бо-дур. Соңгу назыда чаш ажы-төлүм-не чолдуг байлак аас-кежиктиг чурттазын. Салымым-ның-даа кончуун. Бак салым-дыр ийин» дээш, Агбаан дарга хендирин алгаш, терекче үнүпкөн. Бичии үнүп чорааш, чоон будукка хендирни так баглааш, хендириниң бир ужунга бөскүн шивей тырткаш алагалаштыр черже шурай берген. Ол-ла-дыр. Даргавыс чырык черден чоруй барган...

Бажында чыдар эштери даргазын агартып: «Бистиң херээвиске бичии-даа хамаарылга чок кижии» деп, өчүктеринге шушту чугаалап берген. Олар чаңгыс аай өчүүн чугаалаан: «Ижер-чиир аыш-чем, кедер хеп, акша-төгерик чок берге байдалга таварышкаш, кончуг-ла бак бужар херек кылган бис. Кылган херээвисти хоойлу езугаар хүлээр апаар бис». Олар шушту сес-сес чылда шийттиргеш чорупканнар. Ооң соонда дөрт чыл болганда Сталинниң чок болганынга хамаарыштыр келдерелге хосталып келгеннер.

Чүгле кыш ажып, часкаар апарганда, үш ай үезинде Барлыктың «Булак» колхоз тургустунуп кээрге, «Кызыл туктуң» колхозчулары оларга каттышкаш харын ыччан эки чүвени көргөннер болгай.

Ийиги кезээ. УЖУРАЖЫЛГА

Кижии бүрүзүнүң сеткил-сагыжынга таптыы аажок кежээ турган. Кидин четчип бышкан тараа-быдаа, ногаан оыт-сигенни, чүгүрүүнде кире берген хүннүң хоюг, чылыг херелдери чылдып турар, чайның адак айының чылар-чылбас чылыг кежээзи ол. Бүгү-ле чуртка өөредилге эгелээриниң чүгле мурнуу хүннери турган. Кызыл хоорайның школачылары, студентилери база бүрүн чыгып келген.

Кызыл хоорайның боду бүткен каас чараш ортудукта сесерлинче кежээликтей аныяктар омак-хөглүг бөлүк-бөлүү-биле шуужуп кирип турганнар. Ол хүн арта-ла суббота турган. Чиңгисмаа биле Шончалай танцылаар черниң чанында чазаглыг оруктап бар чыда ында уннаштыр салгылап каан сандайларның бирээзинге олурупканнар. Олар ам ийи-үш хонгаш башкы училищезиниң дөрткү курузунга өөредилгезин эгелээрлер. Удаваанда болчаг-биле дөмей элдеп чүве, эртип-дүжүп турган хөй улустуң аразындан ийи шериг оол халчып келгеш, эки-менди солчуп, хөглүү-биле чугаалажы бергеннер.

Эжен-не бо! Оолдарның бирээзи кыстарны дораан-на таппы каан. Ынчанмай канчаар. Эрестиң шаанда кады өөренип турган уруглары бо-ла болгай.

— Кажан келдиңер, Эрес?— деп, декти мурнай Шончалай айтырган.

— Шериг албанын Калининград хоорайга эрттирдивис, Бөгүн чаа келгенивис бо — деп, Эрес каттырымзап чугаалап каан.

— Аал-ораныңарже кажан чоруптар силер?— деп, Чиңгисмаа айтырган.

— Эртең Кызылдан үнүптер боор бис. Мээң бо эжим Орлан бистиң «Булак» колхозтуң кожазы «Аян» колхозтуң кижизи-дир. Таныжып чугаалажыңар — дээш, Эрес уругларже холдарын чада тудуп имнеп каан.

— «Аян» колхозтуң чылгычызы Хүлер-оол оглу Орлан деп киж и мен — дээш оол эвилеңи-биле кыстарның холун туткулаан.

— Эки-дир оо — дээш, эжишкилер база ат-фамилиялары адап бергеннер.

— Эге школаның дөрт клазын дооскаш, бичимден турала авам-ачамга дузалажып, мал эдерип кадарчылап өскөн, эртем-билиг-даа чедип албаан мындыг ашак-тыр мен ийин, дунмаларым — деп, Орлан черле баштаксымаар киж и болган каттырымзап чугаалаан.

Кыстар база чазык каттырышкан. Чиңгисмаа Эрести ам көрүп турарга, шуут-ла онза кылдыр көзүлгөн: шериг формазын кеткеш, калбак сарыг баг курун хөйлениниң белинге эде-хере туткулааш базып турда, ооң хевир-сынындан эгелээш, каттырымзаан чазык арны, хөглүг чаңы шуут-ла кайгамчыкка-ла-дыр деп, Чиңгисти дүвүредип турар болган.

— Танцылаар черге бир-ле кирген киж и мен ийин, аңаа барып көрээлиңерем — деп, уругларны Эрес чалаан.

Орта баргаш Эрес биле Чиңгисмаа, Орлан биле Шончалай танцылап эгелээннер. Эрес биле Чиңгисмаа кайызы-даа шагда бир арага куттуруп турганнарын болган чок-ла бодай каалтар чорааннар болбайн аан. Ооң уламындан Эрес чугааны эгелээн:

— Шагда шериг баарымның мурнунда кончуг-ла эпчөк чүве кылган болгай мен, сеңээ арага куттуруп аан, Чиңгис — деп, Эрес ынча дээн.

— Ол дугайын бодааш чоор сен ону. Аалчылар чоруп турда «Эрести эки өөренип ал деп чугаалаар силер» дээнимми ачаң суг силерге чугаалады ыйнаан, Эрес?— деп Чиңгис айтырган.

— Ол-ла, ынча дээниңни үргүлчү-ле бодап, сени сактып, чүрек-хөрөөм өөрүп чоруур-дур ийин, Чиңгис.

— Орта эвес кижип боор сен, Эрес, оода-ла кижип-биле баштай чугаалажыр турган-на болгай — дээш, Чиңгис улуг тынып каан.

— Декти мурнай-ла далажып, арага куттуруп турганым-га өйлеп-өйлеп човаар деп чүвемни канчаар ону. Ол үениң байдалының берге турганы база ындыг болганы ол-дур ийин, Чиңгис — дээш, Эрес база улуг тынып каан.

— Партия райкомунуң төлээзи Араптан деп кижип биле МЧАЭ даргазы Семистейниң хеп-хенертен-не колхоз тургузар улус эс дээш, улусту албадал-биле коргудуп тургаш кылган жерээ-дир ийин — деп, Чиңгис чугаалаан.

— «Булак» колхоз тургустунарга, силерниң ол колхоз аңаа каттышкаш харын-даа чүгээр болганы бо ышкажыгай, Чиңгис — деп Эрес шынын-на чугаалаан.

Ол аразында уругларның чанар шагы чедип келген. Эрес биле Орлан башкы училищезиниң общежитиесинге уругларны үдеп чедирип каан. Шончалай биле Орланның аразында онза чугаа болбаан, ынчалза-даа Орлан Шончалайже чагаа бижип турар болган. А Эрес биле Чиңгисмаа эртен база ужуражыр болганнар. Орлан даартазында эртенги автобус-биле чорупкан. Эрес эжин үдепкеш чыдып калган.

БОЛЧАГ

Сагыш-сеткилди чайгаараан-на сергедип кээр, чараш серликке дүүнгү душчу берген сандайында болчаг шагы четпээнде-ле дөстүнмейн Эрес маңнап келген. Чааскаан сандай чанынга турарга, эрткен-дүшкен улуг-бичип кижилерниң байгы-ла караа ында ышкаш кыннып кээрге, Эрес эпчоксунгаш, сандайының чанынга ыңай-бээр кылаштагылаан-даа. Ужуражып чугаалажыр бе дээрге, таныыр кижип-даа таварышнас. Ынчап турда четтикпейн манаан шагы-даа келген. Садтың аксынче углай кыстың келир уунче уткуй кылаштаар бодап көрзүнүп базыптар орта, Чиңгис хөлчок чараш кызыл шокар торгу плателиг, бажының дүгүн кончуг аянынг дырап алган, бир-ле даңгына дег, хүлүмзүрүп базып келген.

— Дөстүнмейн эрте-ле тутсуп кирип кээп-тир мен, Чиңгис — деп, Эрес каттырымзап чугаалаан.

— Маңаа келгеш кайы хире үр болганың ол?

— Шуут чартык шак эрте-ле маңнап келгеним ол ышкажыл.

— Таныыр-билир улустарыңга ужурашпадың бе?

— Садка келгеш бир-ле кижиге таваржы бээр боор мен деп бодааш, эрте-ле эшкедеп кээр кижидир мен ийин, Чиңгис.

— Эжиңни үдептиң бе? Чүнү чугаалаштыңар чээ, Эрес?— деп, Чиңгис Эрести айтырбышаан сандайже олурган.

— Чагаалажып, чугаалажып тургаш, «Шончалайны канчап ээлдирип алыр чоор, эжим?» деп байгы-ла чугаазы бо кижиге — дээш, Эрес уламчылаан:— Силер база иелээ деткип, Шончалайны эки угаадып чугаалап көрүңер деп дилээр кижидир.

— Мен чүү деп, чүү дээр мен, олар боттары-ла билир ыйнаан — дээш биеэкизи Эрестиң арнынче шириин көрүп каан.

— Мен-даа чүү дээр мен, бодумнуң салым-хуумну ам-даа шийтпирлеп албаан кижиге, та чүү боор ийик мен. Садты магадап, агаарлап базаалам, Чиңгис — дээш олар иелээ өрү углай таваар чорупканнар.

Хүн аяс. Садтың үстүү талазын куду сериин салгын чымчаңнадыр эстеп бадып турган, Эрес биле Чиңгис ийи Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдириниң дужунга арыг кыдыында элденчек чер кырынга сырый чодураалар аразыңга доктаай дүшкеннер.

— Чиңгис, мени дыңнап көрөм — дээш Эрес улуг-улуг тынгылап, хөрөөн ажыдып алгаш, дидимненип чугаалап эгелөөн.— Мынча ботка сеңээ ажыдар дээш чадап каан эргим сөзүмнү ам-на сөглевес аргам чок-тур ийин, Чиңгис.

— Чүнүң дугайы ирги, Эрес?— деп, Чиңгис айтырыгны тыныжыңдан-на билип каапса-даа, билбөөчөңнөөн.

— Бүгү-ле сеткил-чүрээм-биле сеңээ чүдөн күштүг ынакшаан мен, Чиңгис — дээш, Эрес кыстың арнынче канчаар-ла өршээр ирги дээнзиг көрүп турган.

— Коргар-дыр мен, Эрес — дээш, Чиңгис куду көргөн.

— Ол чүү дээриң ол, Чиңгис?— деп, Эрес аайын тыппайн айтырган.

— Мынчага дээр эр кижиге ынакшып көрбөөн мен.

— Меңээ ынак сен ыйнаан але, Чиңгис?

— Ынчаарга, Эрес, бир-ле чогаалчы кижиниң мынча дээн сестерин, артык эвес боор, чугаалап каайн: «Өртемчейде ынакшылдан бедик, ынакшылдан күштүг, ынакшылдан чаагай, ынакшылдан чараш чүү-даа чок». Ону бодап келгеш, эң-не ынакшаан кижимге арыг-чаагайы-биле баар мен — дээш, Чиңгис Эрестиң ийи холундан тудуп алгаш, ооң арнынче эргелелдиг көрүп турган.

Олар эриннерин чоокшулаштырып келгеш, куспакта-жыпканнар.

— Ох, Чиңгизим! Сеткил-чүрээм ам-на ажыды. Сагыш-сеткилим чайгаар-ла ырлап-хөглеп, чалгынныг дег ужугуп тур.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧАЛГЫЫ-БИЛЕ

Эрес төрөөн колхозу «Булакка» халдып келген. Ол ханы хайыралыг ынакшылга сорук киргеш, бир анзы чаа кижиде-аа апарганзыг, өртемчейде мен дег аас-кежиктиг кижиде чок кылдыр бодагылап, сеткил-чүрээ кажангызындан омак-хөглүг чоруп турган. Ол ада-иезиниң бажыңыга келгеш, чүгле чаңгыс хонгаш-ла дөстүнмейн барган.

Колхоз конторазыга киргеш, дарганын кабинетинге барган. Ында орган үш-дөрт кижини ээлчег езугаар манап-каш, Идам дарга-биле чугаалажы берген.

— Шеригден чаа халажып келген кижиде мен, ажыл-агыйга башкарып кирзе дээш чор мен ийин, дарга — деп, Эрес келген херөөн дораан-на чугаалай берген.

— Кончуг эки-дир. Күскү сезоннуң кидин гүлүк үезинде келген кижиде сен. Шаанда алды классты досзуп алгаш, көдээ суму Советиниң секретарыга шериг чоруур мурнунда база ажылдап турган болгай сен, ону база билир мен. Алыс малчын, тараачын кижиниң оглу болгай сен. Хову бригаданын удуртуп шыдаар кижиде сен-дир сен. Бригадиривис даартадан эгелеп өске ажылче шилчирик кижиде эвеспе, Эрес. Дужаалды бөгүн бижидип кааптар бис. Белеткенип алгаш эртенден эгелевит, дунмам — деп, колхоз даргазы шууг-ла амырай берген чүве дег чугаалап олурган.

Кончуг харысалгалыг ажылга шыдажырик ирги мен бе деп бодап органының аайы-биле:

— Кандыг ирги мен але, дарга? Шыдажырик ирги мен бе? — деп, Эрес шала чигзинчиг харыылаан.

— Колхозтуң агрономнары Огурцов биле Капустина деп дээди эртемниг кончуг шыырак өг-бүле улус бар. Өөнүң ишти Огурцов дээрзи колхозтуң оралакчы даргазын дакпырлап турар кижиде. Ол ажылдап келген ийи чылында-ла тыва дылды өөренип алган, арыг тывалап чугаалаар кижиде боор. Ооң-биле сүмележирик, ооң өөредиин кончуг дыңнаар сен, дунмам — деп, Идам дарга Эрести улам эрес кирик чагып каан.

— Ам канчаар, кызыдар-ла болган-дыр мен, дарга — дээш эр-даа базып үнүшкен.

Шынап-ла бригадирлеп эгелээш-ле, агрономнарның ча-тып, сургап, өөредип турар арга-дуржулгазын үргүлчү ап, буянынг ажыл-жерээн Эрес кончуг чүткүлдүг, кызымак чорудуп турган.

«Булак» колхозтуң тараазы ынчан кайы-даа чылдардан артык чаагай үнген. Ол үеде Украинадан келген комбайнер-лар безин ол дүжүттү кайгап чугаалажып турганнар. Олар бир ай иштинде «Булак» колхозтуң ховуларынга ажылдааш, күскү дүжүт ажаалдазы адакталырга, колхоз конторазынга шай-лалга эрттиргеш, колхозчулар-биле байырлашкаш, Украи-назынче эеп чанып чорупканнар.

Кыштың кончуг соок үези. Январь ай. «Булак» колхоз-тун отчет-соңгулдалыг хуралы болур дээн. Чоннуң идепкей-лии-даа кончуг. Клубтуң улуг залын чон долдур олурупкан. Колхоз даргазы Идам отчеттуг илеткелин дооскаш, ооң соонда бодунуң билдиришикинин база номчуй тыртып каан. Ында бижээни мындыг: «Мен назы талазы-биле улгадып орар кижидир мен. Ынчангаш тускай эртемниг аныяктар көвүдеп турар болганда, оларның бирээзин колхоз даргазынга сонгуурун баш бурунгаар дилеп каар кижидир мен. Бодум хуумда бодалым, мээң оралакчым, агроном Огурцовту соңгуп аарын колхозчуларга сүмелээр-дир мен». Хуралдың санал-оналы эгелей бергенде, хову бригадири Эрес сөс ап чүве чугаалааш, хову ажылының талазы-биле чедишикни-даа, четпестерни-даа допчу демдеглээн. Ол улаштыр колхоз-тун оралакчы даргазы агроном Огурцовтуң ажыл-агыйжы кызымак чүткүлдүүн чугаалааш, колхоз даргазынга соңгуп алыр-дыр дээр дугайында бүгү колхозчуларны кыйгырган.

Хоочун колхозчулар Карак биле Кулак ашактар агроном Огурцовту колхоз даргазы кылыр саналга шуут удур болган-нар. Оларның саналы мындыг янзылыг бооп турар: «Огур-цовту колхоз даргазынга канчап-даа бадылаас бис. Чүге дээрге туразы улуг, бодун өрү көрдүнер, бүгү чүвени чүгле мен шиитпирлээр мен дээр байдалдыг кижидир. Ынчангаш кол-хоз даргазынга өске кижини бадылап алыр бис». Колхозтуң тудуг бригадири Калчан ашак тургаш кончуг шиитпирли-биле чугаалаан: «Бистиң агрономувус Огурцов болза боду дээди эртемниг, ажылды билдиг удуртуп шыдаар, а ийи-ле чыл иштинде тыва дылды арыг чугаалаар кылдыр өөренип база алган болгаш аныяктарның агротехниктиг өөредилгезин база удуртуп турар. Бо хире кызымак, чүткүлдүг, таланты-лыг кижини белеп тыппас бис, эштер. Ынчангаш бис шупту бо эшти бадылап алыр болзувусса эки-дир».

Колхозта партия организациясының секретары Семиспей туруп келгеш, колхозчуларның санал-оналын түңней аарак чугаалаан соонда чаа соңгуп аар дээн колхоз даргазының дугайында мынча дээн: «Мээң бо колхозтуң чаа сонгудар даргазының дугайында чугаалаар чүүлүм болза мындыг. «Чүл дизе партия райкомунуң сүмезин база өөренип көрбү-шаан, коммунистер Карак база Кулак сугларның чугаазын деткир мен. Ынчангаш эш Огурцовту дараазының отчет-соңгулдалыг хуралынга чедир көөр апаар-дыр. Ооң-биле кады райкомнуң сүмелээни болза Кара-Салды кылыр дээн чүве болгай.

Чамдык колхозчулар «шын-дыр, шын-дыр» диккип, адыш часкап-даа турарлары бар.

Колхозтуң отчет-соңгулдалыг хуралы эрткен соонда, удаваанда хову бригадирлериниң семинары Кызылга болуп эрткен. Ол семинарның соонда улаштыр чамдык хову бригадирлери көдээ ажыл-агый техникумунуң бот-өөредилгелиг агроном салбырынга кирериниң экзаменнерин дужаап кирип алганнар. Оларың-биле кады Эрес база дужаап алган. Ол эртен, чанарының муриунда хүн, «Кызыл» гостиницазының ийи оруннуг бир комнадын хөлезилеп алган. Бир-ле кекжээ Эрес биле Чиңгис кады келгеннер.

— Экзамен дужаап турган өөрүң шуптузу эртип алдылар бе? — деп Чиңгис айтырган.

— Ийи киж и шыдавайн бардылар.

— Каш класс дооскан улустарыл?

— Клазы аңгы-аңгы улус-тур ийин, Чиңгис. Чедини дооскан чүгле үш киж и бар, өскелери колдуу-ла беш, алды класс доосканнар-дыр ийин.

— Сен канчалдың? Бергедедиң бе?

— Бистиң районда кончуг шыырак башкыларывыс бар-ла болгай, агротехниктиг өөредилге башкылап турар, иелдирзи арта бистиң колхозта ышкажыгай, Огурцов, Капустина ашак-кадай болгай, Чиңгис.

— Ой шынап, «Булак» колхозтуң отчет-соңгулдалыг хуралының дугайында чугаалап көрөм, Эрес — деп, Чиңгис сонуургал-биле айтыра берген.

— Хурал-даа ынчаар эрткен-не чүве ол. Ынчалза-даа бир кончуг киж и сеткилинге таарышпас, киж и сагыжындан ырас хомуданчыг чүве бар болдур ийин, Чиңгис.

— Чүү чүвел ол, Эрес?

— Отчет-соңгулдалыг хуралга оралакчы даргавыс бөлүр агроном Огурцовту колхоз даргазынга бадылавайн барган.

— Бистин колхозтун бир кол ооргазы, ажыл-агыйны сегидип турар дээди эртемниг шырак кижини ол канчап турар улус боор.

— Колхоз даргазы Идам база ачаң биле мен — бо үш кижиге Федор Ивановичини кончуг-ла деткип турдувус. Колхозта парторг Семиспей баштаан Кулак, Карак дээр ашактар-ла кончуг кежээлеп турар чүве болган.

— Баштайгы колхоз тургузарым ол деп алгаш, чээрби шаа-даа четпес каш ерегелиг МЧАЭ-чилерни хеп-хенертен кортпактап тургаш, даңзыга аттарын бижип ап, хамык мал-маганын албадал-биле каттыштырып, чонну Семиспей кайы хире хинчектежиң — деп, Чиңгис арта шыңгы үн-биле чугаалаан.

— Ийи чыл иштиңде хөөкүйлөр кара түрүзүн көргөннер. Колхоз шуут сандараан. «Булак» колхоз тургустунуп кээрге эвээш ереге оларга каттышкан оон харын оңгарлып, сегереп келген ышкакжыгай, Чиңгис.

— Ам «Булак» колхозка хамчык халдадыры ол бе? Кым ону барып-барып партия организациязының секретарынга кылып каан чүвөл?

— Партия райкомунуң айтышкыны-ла болгай. Оон эртер харывыс бар эвес. Бистер чүгле партиявыс дээш ажылдап, чурттап амыдыраар-ла болгай бис.

— Оон ыңай чүнү чугаалаар боор, Эрес. Бо дугайында бистин маңаа чугаалажыр бичий-даа херээвис чок — дээш, Чиңгис үш дугаар кыттын соңга өттүр обкомнуң уунче көрүп турган.

— Чиңгис, кино азы шин-концерттен көрээлем — деп, Эрес ынаан ергеледи аарак чугаалаан.

— Ой-ой, шынап-ла хөгжүм-шин театрында Олег Саган-оолдуң «Чүткүл» деп чаа шинзи үнүп турар болгай, ол бо кежээ база үнер. Чарлап каан чорду, бараалам, Эрес.

— Эрте дээр кассага баргаш билет садып алылы — дээш, олар ийи буу-хаа ыңай-ла болганнар. Ол шииде база-ла колхозтажышкын дугайында көргүзүп турар. Ында алды класс дооскан оон улаштыр өөрөнмейн барган Чүктер дээр оолдуң ада-незинге шырак тараачын ажыл-агыйлыг Союспан ашак арагалыг, уругларны өглөп аарын сүмелеп чугаа кылып кээр. Чүктерниң незин кончуг болур чүве-дир деп, чөпшээржиң турар. Олар ийи шуут кудашкылар болу берген хөөрежиң орларда, Чүктерниң адазы соксадып каар. «Барып-барып кыс кижиниң ада-незин оолдуң улусунга арагалыг кээп, куда болулуңар деп чүү адазы чүвөл ол» дээш, ашак хыйланы

бээрге, Союспан ирей чоруй баар. Ооң соонда Чүктер ада-не-зинге чүвени тайылбырлап, колхозка кирээлиңер деп чугаалаарга ынашпас боорга, чааскаан колхозче кире бээр. Ооң соонда ирей-кадай база колхозчулар апаар. Шининиң сөөлгү көргүзүүндө Чүктер көдээ ажыл-агый техникумунче өөренип чоруптар.

Шин соонда Эрес биле Чиңгис гостиницада комнадынга келген, столдун тумбочказындан газировка, конфет, пряник, хлеб, пирожкилер, колбаса дээш аыш-чемни столунун кырынга салгылааш, чемненип, чугаалажып олурупканнар.

Чиңгис олургаш:

— Чүктер көдээ ажыл-агый техникумунче өөренип чорупту, а сен база ынаар чоруптас сен бе, Эрес — дээн.

— Мен мурнунда база күзеп чораан чүвем ол. Техникумну доозуп аар-дыр деп турган-на болгай мен, Чиңгис.

— Сени өөренип ал деп чагып турганым шын-дыр бе?

— Ол-дур харын, сарыым, сээң чагыың күүседип тура-рым. Бот өөредилгелиг салбырда кирип алдым ышкажыл, Чиңгис — деп Эрес чугаалаан.

— Бир эвес Союспан ирей ышкаш уруун сеңээ сүмелеп келген болза канчаар сен, дораан-на кушталдырып-ла келир ирги сен бе? — дээш, Чиңгис каттырган.

— Ол чүү дээриң ол, Чиңгис, ындыг чүве каяа турар чүвөл, сагыжыңга кирбес кижизи болза, эр кижиларның аайы-биле ынчаар чөпшээрэжиң турар боор чүве бе?

— Ынчаарга шаанда чүге бачыдап, эрте-ле арага куттуруп турганың ол ынчаш, Эрес?

— Сээң чаражыңга шыдавайн, өске оолдарны мурнаар-дыр деп бодап турганым ол-дур ийин, сарыым — дээш, Эрес ынаан өрү кускактааш, эрнинден ошкай берген.

Эртенинде даң бажында, чеди шак үезинде эргим кызын башкы училищезиниң общежитиезинге чедирип кааш, ол-ла хүн Эрес дүштекиниң автобузу-биле аал оранынче база аытганыпкан.

Часкы хову ажылдары кидин түлүк эгелээн. Агроном Огурцов бригадири Эрес-биле кады часкы тарылганы бедик агротехниканың чурум-сагылгазы, негелдези-биле кончуг кызымак чорудуп турганнар.

Бир-ле катап база-ла олар бригада төвүнче бар чытканнар.

Огурцов ора, мынча дээн:

— Мен сеңээ улуг чагыг кылып мен, сеңээ база дузалажыр мен, күүседир эвес сен бе, Эрес.

— Чүү чүве ирги, Федор Иванович?

— Тарылга чаа эгелеп турар болгай, бажыңың чанынга ногаа олуртур-дур. Рассаданы бажыңда белеткеп каан мен. Ынчангаш сени өөретпишаан, сээңинге кады ажылдаар бис. Мен бо чылын бажыңымга бодум ногаа тарывас мен — деп, Федор Иванович шала салдынчак-даа ышкаш чугаалаан.

— Чүү дээриңер ол, Федор Иванович? — деп Эрес кайгап айтырган.

— Часкы сезон ажылдары доостурга-ла, соңгаар чуртумче чоруур мен.

— Чүге, Федор Иванович? Мен черле бүзүревейн тур мен. Бистиң колхозту бо хире сегидип кааш, ынчап баарыңга болур бе? — деп, Эрес шуут-ла кайгай берген.

— Бо черниң агаарыңга таарышпас-тыр мен, кадым баксыраан, хоржок-тур мен. Ынчангаш чоруур апаар мен, Эрес.

— Амдыгааштан эгелеп эмчилеп, курорттап, аржааннап көрүңер, Федор Иванович. Силер чоруй баар болзуңарза, бистиң колхозтуң чону ат болганы ол. Силерни колхозчулар хүндүлээр, силерниң чагыг-сургаалыңарны дыңнаар, силерден чон чарлыр хөөн чок болгай, бодап көрүңер, Федор Иванович — деп Эрес, ээрешкен байдалдыг сөстөрни эдип-ле турган.

— Ажыл-агыйны, ылаңгыя хову ажылын эки башкарып кааш, сезон эрте бээрге, боданып көөр мен. Кол-ла чүве бодуң-нуң ногааңны кончуг азыраар эвес бе, Эрес — деп чагып каан.

Ол хүнден эгелээш Эрес тудуг бригадири Калчан ашак-биле бажыңының хериминиң иштинге Федор Ивановичиниң айтышкыны, сургаалын езугаар ногааларны тарып, олуртуп, өстүрүп эгелээн.

Муңгаранчыын, човулаңныын
Муңгаш хөрээм шуурганнай-дыр.
«Өлүм» биле «өзүм» деп сөс
Өзүм-баарым үзөр дей-дир.

Арай эрте чоруй бардың,
Өскүссүрөп артып калдым.
Артырып каан төлдерин дээш,
Өрү чүткүүр күзелдиг мен.

Сен дег ындыг эрес-кежээ,
Сеткилинден меңээ ынак,
Эриг баарлыг, авыралдыг,
Эргим кижги кайын турар.

Сени чоктааш түрей бердим,
Чежеге дээр хинчек көөр мен.
«Өлбес» диртип чорзумза-даа,
Өлүм кээрин манап чор мен.

Хөөрүңнүң кыдыы хос-тур,
Көрүп, сүрүп чедер дээрге,
Ынак, чараш уругларым
Ыы-сыгызын күзевес мен.

Кижги база бойдус ышкаш,
Өлүп, дирлип чурттап чоруур.
Кидирээштиг өртемчейге
Өлбейн баары база кижик.

Чорутканнай чоруй бар че,
Сооңче сүт чажып каан мен.
Арагалап дойлаан боор деп,
Артык сеткил бодава аа.

Сени кайын уттур деп мен,
Чевег-хөөрүң эргий бээр мен.
Шору-дур сен, эр-хей» деп каап,
Соңгу назын кокпазын тып.

Ыглаарымга, ийлээримге:
— Ынчанма — деп сөглөвес сен.
Эрги хонаш баглаажы дег,
Эге чааскаан чораай мен аан.

Салымывыс чарылган дээш,
Сандарай бээр бодалым чок.
Чуртталга-ла биеэки дег,
Шупту чаагай турар болзун.

Салгалывыс — ачы-үрен
Шаа кээрге хөөкүй, мени
Кара черге сен дег хөөп каар,
Каптагайның үүлези ындыг.

База катап душкужеге,
Байырлыг че, чарашпайым.
Хинчек көргөн назынымны
Хире-шаанче дөгүдүп каайн.

Кадыгландыр боданыпкаш,
Караам чажын чодуп-чодуп,
Амыдырал, ажыл-ишке
Алаагып каап чурттап чоруюн.

Харлыгып каап, ыглап ор мен.
Кара чааскаан эвес-тир мен.
Уругларым, эжим-өөрүм
Уян чүрээм эмнеп каарлар.

Чаңгыс катап холум дегбээн
Чассыг эжим хөөрде бол,
Сеткилиң чер хомудатпас,
Сээң нүүрүң оскунмас мен.

Муңгаралым чонумга мен
Бууккаштың ажыдыптым.
Хөөкүйнү деп кээргевеңер,
Хөрээм өйгөн сеткилим-дир.

Өлгөн-биле өлүр эвес,
Өзер,
чурттаар,

салым ындыг.

Алдын хүн-не чырып турза,
Араңарда кижидир мен.

Ажылда мен, өрээлде мен,
Алаагып каап, чааскаан ор мен.
Шүлүк бижээш

чадап кагдым,
Чүрээм база кемдээни ол бе?

Ийледи кээр кара хамчык
Ийи-үш чыл хире болгаш,
Хөөкүй мени алгаш барза,
Хөөрүмге кээр силер...

Куюмнанчыг, кударанчыг,
Хугбай бодал менден ыра.
Чырып кыпкан чула-деңни
Чылбаңнады үрбейн көрөм.

Салчак МОЛДУРГА

ТАРБАГАНЧЫНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Дүргөктөөн шүлүктөр

1. ТАРБАГАНЧЫНЫҢ БЫРЫ

Түрлүг бөрү бажы бөргүм,
Дүгү дашкаар хөрөктээжим,
Сарлымның ак кудуруу-даа —
Чайып аңнаар дериг-чепсээм.
Дазырларже самнап,
Тарбаганнап хаптайн:
Так-ток-так, так-ток-так!...

Ол-бо кыйбап, ырап, чооктап,
Овуузуннаан маңым көргөш,
Ижээн, чайлаг ээлери
Ийи бутка туруп чаңчаар:
«Хойт-хайт-хойт, кымыл бо?
Кокай бе, дилги бе?
Хойт-хайт-хойт, чору, чан!..»

Көвей, ылбай мөнделелиг¹
Көгүүле-даа², көгүвезин,
Байбаң, ам-даа чедир өспээн
Бардам³ база хөөревезин.

¹ *Мөнделе* — чаш тарбаган

² *Көгүүле* — ие тарбаган

³ *Бардам* — бир харлыг тарбаган

Оларга ок төтпейн,
Ойзу самнап эртейн,
О-хо-хоо, э-хе-хээ!..

«Сойт-сайт!» дизе, мургу¹ ирей
Чоргаар хереп, чалчып олур.
«Саңгырзыды сени чоор!» дээш,
Чайлаалаамда, дачызы² бо!
Чык-дарс-тог! — боом этти:
Шыырак олча — холда!
Чык-дарс-тог! — кежик аай!

Түрлүг бөрү бажы бөрттүг,
Дүгү дашкаар хөрөктээштиг —
Дериг-дүңгүр чүктээн хам дег,
Дергим-даа аар чанып ор мен.
Саяк борам дуюу
Сайда дагжап чору:
Шак-шок-шак, чылдыр-шак!..

2. УЖУРАЛДАР

Олча хайган тарбаганчаа
Озал-ондак, хараадал, хөк,
Каяа-даа бол, таваржы бээр,
Каш-ла чижек сомнай каалтайн.

Бөрт, тон, чайгыыш кудурукту
Бөрү, дилгээ салчааш эжин,
Бачыт болуц, эндээннер бар,
Бак-ла чүве ыңай турзун!

Үңгүрден үс-докпак кедээш,
Чарыктан чаг-докпак³ кедээш,
Үр-чарга кирген шаамны
Чажыргаш-даа канчаар деп мен.

Мугур, хыйыр сагындырар
Мургу хереп, көскенирге
Оңгаа чыда, белиңнээштиң,
Олчам тоожок оскунган мен.

¹ Мургу — аскыр тарбаган.

² Дачы — сувайлыккан тарбаган.

³ Үңгүрде үс докпак, чарыкта чаг докпак — тарбаганны тывызык-тааны.

Карак хүнге чылчырыктааш,
Кара чаңгыс тарбаганны,
Хугбай, ийи кылдыр көргөш,
Куруг чер-даа аткан-дыр мен.

Кажараваан оолак бодум
Хараадааным сөглөп ора,
Чугаамга кээп эзирээштиң
Чудум ынчаар чарлаан-дыр мен.

3. ТАРБАГАН-БООР

Ачамдан дыңнааным-биле

Бо-ла Мугур уну чурттуг,
Боду Салчак уктуг өгбөм
Ала харда тарбаган бооп,
Аалга сартык сөңнээн дижир.

Амзааш, «бооп» дээн сөзүн дыңнааш,
Айтырбайн-даа, шолук эрлер
Тоолга канчап киргилээнин
Тоожуп бээр үем келген.

...Ижээнден чаа дештип үнген
Иске салган какпаларын
Даарта аңчы кезип кээрге,
Дачы кызып алган бооп-тур.

Ол-ла дораан иштин аштааш,
Оонак богун дээлдигенче:
«Оран кежи аайлашсын!» дээш,
Октап берип олуруп-тур...

Черин өглөп, мал-даа малдааш,
Черле дерги куруг келбес,
Мылды ок-даа ханнапканда,
Быжырганын эккээр төл-дүр.

Белен чүвээ амдажываан,
Бергээ өскөн, көрбээни чок,
Шала хедер, чоргаар-даа эр
Сагынмаанын сактып кээп-тир.

Казандык паш таалыңында,
Кара суг, от чоогунда бол,
Бодун кургаг ховуда деп
Бодап алгаш, хөделип-тир:

Чашпан, откуут дазылдарын
Садырадыр ужуткаштың
Хайырга дег даштарны аа
Хайыладыр кызыдып каан.

Тулган семис тарбаганын
Тулупталдыр сойгаш, эьдин
Хозагылап, кулча дыгааш,
Хоюг дузун бызай каапкан.

Изиткилээн даштарын эр
Ижин, хөрек хозунче суп,
Кежин катап кедиргештиң
Хей, бус үнмес кылдыр боопкан.

Оозун шишке олурткаштың,
Отка үр-ле дүңдере каап,
Куйгаландыр өртеткештиң
Хуюун сүүргеш, сооду салган.

Соргураары-саргыраары
Соскай бээрге, буза кескен:
Аттыккан бус, чаагай чыттан
Амдан, сүүзүн айдызанган...

Дачы алган черин йөрээп:
«Тарбаган-Боор аттыг бол!» дээш,
Таңды кежиин аалга эккеп:
«Дайнам-даа бол, амзаңар!» дээн.

Солун сартык чооглаан эрлер:
«Чоонган бис?» дээш, какпа салып,
Өлүргенин, экииргээн бооп,
Өг.лерге-даа үлегилээн.

Чулуу-биле быжырганын
Сугга дүлүп эккелгенден
Тарбаганныг оран чону
Таан кайын салчаар ийик:

Анаа эът дег чемзиг эвес,
Амданы пат — чажыг, сугзуг,
Боостаа, хөрээ ханныг, дестиг —
Боой туткан изи илдең!..

Хөөкүйлерни шоодуп дузаан
Хөк, соот, каткы үр-ле читпээн,
Мөрү чайлаан хугбайларга
Мөнделе-даа аайлашпастаан.

Салчак уктуг эрге олча,
Сагыш ышкаш, оруктажып,
Буурулгуже аңнап келген,
Мугур ам-даа тоолдавышаан...

1993 ч. 7—9 айлар аразы

К у л а р   Ч Е Р Л И Г - О О Л

Шала туткаш кагган тудуг
Чартыы чемдик, оңгар кара —
Чаалыг үе сагындырып,
Сагышка анчыг болу берген.

Үениң бо багай демдээ
Сеткилимге дээй берген.
Үер соонда озаңналган
Септи көргеним дег шала чиктиг.

Аскак кижии сумказын
Аныяк оол үжеп чыдар,
Арын-нүүрге таан берге —
Аштың демдээ көстүп олур.

Кижии кижээ хилег болган
Хилинчектиин чүү дээрил!..
Кижии кижээ дуза кадып,
Хиреленип көрээлиңер.

Шала туткаш кагган тудуг
Эки шагда туттуна бээр.
Сагыш ойген хоочу балыг
Эгиттинмес чидириг-дир.

* * *

Политика
    эшпи ыт дег
                                өскерлиичел:
Бо хүн хаанныы,
                                эртенинде
  та кымныы?..
Бышпаан үзел чайгылчаанга
  чылбаңайнып,
Былчашканның ханныг херээ
  оон үнер.
Политиктиг
                                аарыгның үнер дөзү
Бодал чокка эткен сөстүң
  чалбыраажы.
Болбаан багай
                                чогуш-содаа
  өөскүдүп,
Боолуг дайын
                                оштаарының
  демдээ чүве.

* * *

Коммунизм
                                ара соксаан
  хоозун үзел,
Хоочураан,
                                төре алдаан, өөредиг.
Шооча, тээгин
                                мен база эдиледим,
Шоотпайн,
                                хыың ханып,
  хөөп каар сен.
Кажан-на бир
                                каргыс төре
  сайзырады

Хааннап-хааннап, буурап,
приир өйү келир.
Марксты
база катап
сактып кээр сен,
Багай кижиге
Ленин деп
бодавас сен.
Бөмбүрзектиң
чартык кезин аймак чонну
Бөөлдей силгип, үзелден
өскертир дээш,
Хувискаалдың эчизинге
четпейн чыда,
Гуннар дег
аштырып каан
төөгүвүс-түр.
Аңгыны
кым эң-не баштай
тура тырткан?
Ада башкы
Ленин деп
чордувус чоп?
Америкага дүжүп бергеш,
эрткен болгаш
Амгы төөгүвүстү
хейде чектеп чоонган бис?
Орус черге эң-не баштай
өөскүп үнгеш,
Коммунизм аштыргаштың
ара соксаан.
Ону бөгүн Россия
азааргаан дег,
Хозуп турар апарып-тыр,
элдеп чүвө!
Каргыс чурттар биле Россия
төре чаартып,
Кажан, кая
эвилелдиг эки чораан?!
Кадагааты
чиийең садыг
бөдүүн чонга

Чорумалдың кокпазындан
Каалама изеттинген
Чоннуң оруу чоон-даа бол,
Кадыр арттар, дөвүнчүк хөй,
Кажан шагда балаттынмас.

* * *

Чаай каапкаш, аяскаш-даа,
Катап база кудуп келир
Ча'с, хар ышкаш чаңныг болбайн,
Чаңгыс уяа сыңмайн баргаш,
Чарлы бергеш, хая көрбе.

Тыныш бачым апаары дег,
Эмин эрттир салдынгаш чоор.
Дыным сал дээр оглаа а'г дег,
Эрте берген частырыг дээш,
Эшкедевейн, шөлээн чору.

* * *

Бойдус-биле хөөннешкек
Боттуң күзел, бодалдары
Бодараза, кежим ол деп,
Чуду-кара бора-бүдүн
Чурттап келгеш, бүзүрөп боор.

Амыдырал бойдус-биле
Адырылбас тудуш болгаш,
Агаар арыг турар болза,
Ажылдап-ла чоруур киж
Аныяксыг сеткилдиг боор.

* * *

Черниң өнү ала-шокар —
Чылыг ону куспактаптап,
Чырык хүнге чылчырыктап,
Сергээн бойдус чулук тырттып,
Шырай-арны аян кирер.

Ынак черниң чечээ частып,
Саг-таңайны берген ышкаш,
Ыры хостуг куттулган дег,
Чаагай көрүш, эргелелден
Сагыш-чүрек чырып кывар.

ҮШТҮҢ-ҮЖҮ ОДУРУГЛАР

* * *

Кургап каткан черже сиңген
Кудупкан дег, суггур чаашкын
Куу черге хевис сырыыр.

Хуу-салым саймаарадып
Кудараанны херээжен эш
Куюм чүрээ диргизиптер.

* * *

Үязынче шөлээн, чоргаар
Үжүп кирген кушкаш ышкаш,
Уруг эшке барыксанчыг.

Частып келгеш, хүнге ойнаан
Чайгы шагның чечээ ышкаш,
Сарыы-биле чурттаксанчыг.

* * *

Тарып алган чечектерни
Даады-ла суггарбаска,
Дазыл-сывы кадып кургаар.

Чаңгыс өггө чурттай бергеш,
Сагыш салчып чорбас болза,
Чарлыышкынга таваржып боор.

* * *

Ужурашкан болчаг чери
Уруг, оолга эргим болгаш,
Уттундурбас барыксанчыг.

Чааскаан чорда сагыш-чүрек
Чарлыышкындан муңгак чоруур,
Сактыышкындан өөрүп чоруур.

* * *

Ыглаксанчыг үелерде
Ындынналып чүрек чүглээр
Ырдан сагыш ажыттыңгай.

Аъттыг-даа бол, чадаг-даа бол,
Алган эш дээш, ажы-төл дээш,
Аалыңга кижичеткей.

* * *

Өгден үнүп баскан истен
Узун орук эгелээштиң
Өлгүжеге төнөр эвес.

Аарыг, халап болбас болза,
Узун назын дургузунда
Ажыл-үүле төнөр эвес.

Он д а р Б О Р А Ш

ӨЛЧЕЙ КЕЖИИ УДААЗЫННЫГ

Харылзааның удаазыны
Караңгы дүн дээр эвес,
Лампалар чивеш кынныр —
Ырак-чооктан медээ келир.

Алдан-Маадыр суурунда
Ава кижичи эди аараан.
Дүрген дуза эмчилерин
Дүвү далаш чордуп көргер.

Эмнелгениң гаражындан
Ногаан одун чивецнеткен,
Дүрген дуза «УАЗ-иги»
Дүвү далаш үнүвүдер.

Коммутатор Марияның
Холу шевер, дирижер-ла.
Хола баштыг удаазынга
Хомус ойнап олурганзыг.

Чурттуң ол-бо хоорай-суурун
Чугаа кадын кожуп ора,
Харылзаачы Мариявыс
Каттырымзап хүлээп алыр.

Ырак черде душтууң-биле
Чанында дег хөөрежип,
Ыстаан чүрээң чазып алгаш,
Сагыш амыр чаныптар сен.

Өөрүшкүм үлешкен дээш,
Марияга амыраан мен.
Өлчей-кежи удаазынныг
Магалыг кыс чорбадыве.

1980

Ю р и й К Ю Н З Е Г Е Ш

ЧУРТГАЛГАНЫҢ ЭРЕГЕЗИ

Тос-карактар

1. ДЫТТЫҢ САЛЫМЫ

1. Э р и к т е

Шымыраш көк узап келген,
Шыкты сарыг хек-даваннар
Хевис ышкаш угулзалаан.

Хемниң эрин үерлээн суг
Хемиргилээш, чире чүткээш,
Шаа төнүп, чавырылган.

Шала кежээ болчаг кылыр
Дыдывыстың дазылдарын
Тыртынган суг чанаштаан.

2. Сайзана к

Аалывыстың уруглары
Агым хемге шаптангылап,
Сайзанактап ойнап турлар.

Чараш даштар — аалдың малы
Дазыл баары оргулаашта
Таваар оьттап, кегженип тур...

Сайзанактың дүлгээзини —
Чашкы шаавыс эртинези
Сагыжымга кылаңнашты.

3. Шуурган

Күскү булут диргеп келгеш,
Хүннүң караан бүргей алган —
Күштүг шуурган каңзып улаан.

Чанагаштаан дазылдыг дыт
Чалынган дег эглип баткаш,
Хөндүрлү каап, ондап-остаан.

Шуурган силгип, божаңнаткан
Хөрлүг дытты дазыл угбаан —
Сугже шымны кээп ушкан.

II. КИЖИНИҢ БОДАЛЫ

1. Ээн өгдө аялгалар

Брлап ордуң. Ээн өгден
Бндынналган аялгалар
Бржым өттүр ужуп турду.

Эзиннелген сырын ышкаш,
Эзим черде сыгырга дег
Эткир үнүң дыңнап турдум.

Сеткилимниң уян хөөнүн,
Челээш дөзээн чеди өңүн
Сээң ырың доюлдурду.

2. Сугда истер

Суглап чордуң, үем уруг.
Суук чажың, кызыл чаагың
Ээрем хемде чуруттунду.

Эриннериң чалгыгларга
Эңгиске дег бырлаңайнып,
Эштип, шымнып бады барды.

Сугжу болбаан салымымны
Эрикте хей кармап ор мен...
Суглап кажан, каая кээр сен?

3. Хоорзунга ордум ийин.

Хойлар дозуп чордуң, уруг.
Хоор аьдың эскерген боор,
Хоорзунга ордум ийин.

Чайган кымчың дызылаарга,
Чана алзы оьттаан хойлар
Шала ылгын шуушту ийин.

Ырак, чооктан сени көргөш,
Ыстаан чүрээм саргып кээр-дир...
Ынакшылдың теви ол бе?

1993, октябрь 11—13

III. ЭРТЕЖИНИҢ ЭСКЕРИИ

1. Дүмбейдиве читкен сылдыс

Дүвүренчиг бодал ышкаш, сылдыс.
Дүнеки дээр шыйып, чүгүргөштиң
Дүмбейдиве шөйлү чоруй, читти.

Бүзүрээри берге, хоозун болгаш,
Бүдөр-бүтпес күзелдерим ынчан
Бүдүү-хеле эргий бодавадым.

Бараңгыже эсти берген дүрзүң
Караам орта көстүп, чырыш кынган —
Харлыканым намдап, улуг тындым.

2. Даң бажында

Кааң дээрниц сылдыстары
Карактар дег шимдингилеп,
Караңгызы киткеп келди.

Хээрек ыржым дүмбей-биле
Хербектешкеш шивейликтн...
Кезек када ыыт чок тур мен.

Сырын сыг-сыг келген соонда
Чырык херел сысты каапкаш,
Сында барып хона каапты.

3. Эртең эрте

Эртең эрте көзенээден
Эриннериң шонган хүннү
Эмген ышкаш чыдар боор сен.

Кежээ сөглээн кенен сөстөр
Херелдер бооп хуулуп алгаш,
Кежегеңни суйбай бээр боор.

Амырактың аас-кежиин
Азаан хүннүң херелдерин
Амзагылааш таалаар боор сен.

1993, октябрь 12—14

IV. ШАМБАЛАЖЕ ОРУК

Тос-карактар

1. Озаң, хорум казым тур мен

Амыдырал узун оруун —
Ажыг дусту, чигирни-даа
Амзагылап, эрттип келдим.

Чаагай чыргал чаяаттынар
Шамбалаже¹ ажар оруум
Чалым, шораан сынга үстү.

¹ *Шамбала ораны* — Богда шажын номналын езугаар Лхасадан чяге Соңгу чүкте турар эң-не байлак, чараш болган чыргал чурттаар чаагай оран.

Оон ыңай орук муңгаш —
Озук туткаш, орук үттеп,
Озаң, хорум казып тур мен.

2. Чорумалдар

Човап-шылааш хая көрдүм.
Чорткан, шапкан чорумалдар
Соңнуг, мурнуг чоруп орлар.

— Ынаар эвес, мынаар!..— джипп,
Ырактан-на холун чаңгып,
Ыржым үрей дайгыржы-дыр.

Кайыже-даа хараарымга,
Кара хая — эртер үт чок!—
Кайнаар чыгап, кый дээн чон боор?

3. Дагжап турлар

Хаварыктыг адыжымны
Ханзырадыр чулгуп алган,
Хая-дашты когжап тур мен.

Чорумалдар, ынаар ырак,
Соктангылаан — дагжап турлар.
Чоруу база чогуваан боор.

Читкен аът дег оран дилээш,
Чиге соңгаар шиглээн күзел —
Чиргилчиннер чидип бар чор.

1993, сентябрь 22—24

ЭГИННЕРИҢ МӨГЕЙБЕЗИН

Г. В.

Хүннүг черге беженнээже чурттаар дооста
Күрүнеге үжен чылда бараан болгаш,
Улчугуп каар дашка сиилбээн бижик эвес,
Угаанардан салгал дамчааш уттундурбас
Муң-муң судур — номнар саңын чонга өргүп,
Буяныңны кижилерге хайырлаан сен.

Бурунгунуң тоолдарың, ырын-шоорун,
Буураан шагның, амгы өйнүң чогаалдарың
Чүректерге чедирер дээш мергежилиң,
Чүткүл-сорууң харам чокка иженген сен.
Парлалганың төөгүзүндөн Сээң адың
Балаттынмас — мөңгө чалыы номда тудуш.

Чогаалчылар, номчукчулар, эжиң-өөрүң —
Чонуң Сеңээ чаагай ижиң өлчейлиинге
Чоргаарланып мөгөйип тур. Төрүттүнген
Өөрүшкүлүг хүнүң уткуй сеткилимден
Өрүп алган чылыг сөзүм бараалгадып,
Өндүр кежик, кадыкшылды күзеп тур мен.

Чүдүрүлгөн аар салым ууп чоруур
Чудугара, шыдамыккай эгиннериң
Чуртталганың шуурганыңга мөгөйбезин!
Амыдырал чулуктарың амзап эвес,
Сускун хандыр, харамдыгып чооглаар хүннер.
Ам-даа көвей — чырык чаагай чагаразың!

Узун назы назыла дээн йөрээлимге
Уруг-дарыың, төрелдериң улашсыннар —
Ам-даа база бежен артты ажыр баскаш,
Аныяксыың биез хевээр орап боор сен.
Буурул чаъжың суйбагылааш, шак бо хүннү
Буугуксап, ынчан харың сактыр боор сен.

1993, сентябрь 24

ТОРГУ ШЫКТЫГ ДООРА-ХЕМИМ

Аңчыларның, малчыннарның
Айдызап каан ыдык чурту —
Чекпелигниң аяңында
Чечек хээлиг Доора-Хемим.
Өгбелерим төрзөн чери —
Өргүн хемниң эрийин каастаан Доора-Хемим.

Энчек харлыг кыжы — чылыг,
Элбек оъттуг чайы — сериин,
Элик-хүлбүс изи кирген
Эзим адаа Доора-Хемим.
Хөлчүң карам өскен чери —
Көрүксенчиг, чурттаксанчыг Доора-Хемим.

Аңы, малы холуй оьттаар
Аргаларда айлаң-куштар
Хүннү уткуй аян тудар
Хүлүмзүрээн Доора-Хемим.
Күжүр боттуң чуртталгазы
Күзел ышкаш мандып турар Доора-Хемим.

Тыва черниң эртинези —
Дыттар-биле шиметтинген,
Тынып чорда хостуг шөлээн
Дываажан дег Доора-Хемим.
Тожу чоннуң сүлдө-сүзүү —
Торгу шыктыг, дываажан дег Доора-Хемим.

1993, июнь

Борис КАЗЫРЫКПАЙ

БОДАЛДАР, БОДАЛДАР

ОЖУК ДАШТАРЫ

1.

Бо-ла турган өртемчейге чурттап чораш,
Бодалдарым, сеткил чүрээм хайнышкынын
Бодум шыгжап, хөлзөп чорбайн, ажыдып бэейн.

2.

Амыдырал дөвүнчүүнге ажы-төлү даянгыш боор,
Аал-чурттуг, ажы-төлдүг салгалынга
Ада-ие хензиг чаштар сагындырар.

3.

Оруум орта доора чудук кээп ушса,
Оглу мени чедип чоруур чонум-биле
Демим каткаш, моондакты арыглаар мен.

4.

Дайзының чаңгыс-даа бол хоомайзынма,
Талалакчы эжиң-өөрүң көвей-даа бол,
Дары ыжын баштай черле кывыспайн чор.

5.

Кижичүге, канчап мени билбейн барды?
Хилег кылып, багай чаңнаан эвес мен бе?
Хилинчээн мен бодум чүктей бербес мен бе?

6.

Кара ытты калчаа түңнүг өртек-биле садып алдың,
Калчаарааштың, ырланмышаан, бодуңдува халып келзе,
Кайнаар дезип, кымга чарбып эгелээр сен, ол-ла кончуг...

7.

Хаттыг шуурган өзек өттүр силгип турар,
Хая даштыг чериң кезип чоруп чорааш,
Кадыг идиин «дуюг караа» орнавайн чор.

8.

Ыяштарны ужурарга төжек артар,
Ыштыг өрттен чүү-даа артпас — ыйбаланыр,
Кижичөөкүй бурганнаарга — төлү артар.

9.

Ава кижээ ынай чажы эң-не эргим,
Ада кижээ төрөөн оглу кымдан артык,
Араатан аң төлүн база эргеледир...

10.

Өске сен дээш кижилерге каразыва,
Өске черге чоруп чорааш өөрзек бол,
Өске кижичөөңүн билбейн бүзүреве...

11.

Өске черге хаан боордан
Өскен черге өлзе дээре,
Өске черге сөөк салыр — аас-кежик.

12.

Улуг Одум көзү чаштап «чулчуруза» утка-ла бар,
Улузувус Одундува хир чам киирбес, суг-даа кутпас
Ужурларны сагылыңар, Улуг Отту йөрээлиңер!

13.

Чараш чечек хову каастаар,
Чараш шырай кысты каастаар,
Чараш сеткил хөөннү каастаар.

14.

Баскан изиң уламчылаар, салгал херек,
Башка, мээге эң-не арыг бодал херек,
Мага-боду сайзыраарда ажыл херек.

15.

Араганың шили-биле арагачы баштай эптиг...
Адак соонда өңнүктерниң эви буступ,
Алдагдалга соктурупкаш, чуурлуп каарлар.

16.

Өртемчейниң биске «шаңнаар» үүлези —
Өзер назын чаяп бергеш, аңаа немей,
Өлүр шагын, хүнүн безин айтып каары...

17.

Бодалдарның шыгаап чоруур каразынче
Бодап алган бодал бүрү чиге дегбес,
Бодал огу ыракка дээр, чоокка — кыйбаар...

18.

Бойдус биске элбек байлаан халас бээр-дир:
Бодувустуң коданывыс тонаан ышкаш,
Бойдузувус байлакшылын төтчеглевээл...

19.

Боттары-на узуткажыр чаяалгалыг,
Бойдууста бар амытаннар тыптып келгеш,
Бөгүнге дээр боттарын-на чижип чоруур...

20.

Хөрээндө даш хойлап чоруур кижилерниң
Хөмүр ышкаш сеткилинге хөөлендиң,
Хөңнүң-биле сагыжыңга хөө дээспе...

21.

Кочал долдур дары ышкаш хоозун сөстөн
Хоп-чип оду кызаңназа — айыыл кывар —
Хопчу дылы дыңнаанын-на чулчуруй бээр!

22.

Чаңгыс мерген бодап тыпкан чечен сөстөр
Чашпаа сөстөр бүзүрениң овуузунун оя халчып,
Чаяап кааны мерген башты мөңгөжидер...

23.

Бо-ла турган өртемчейге чурттап чорааш,
Бодалдарым, күзелдерим дүвүрелин дөгөрезин
Бодарадып, бижип шыдаар болган болза...

УЛУГ ОЖУК ДАШТАРЫ

1. УШКАН ДАШКА

Араганың үстүңгө чам үнөр.

ДУГУРААНДАН...

Душчуп келгеш ыяавыла боттарыңга
Дугурааннар сөңнегилээр «өңнүктерниң»
Туткан шили, дашказынче чам-даа кирди...

БАЖЫН «ЭМНЭЭН»

Дашканы-даа чула мактап, даңны атсы хөөрөшкөн
Таныштарның аразыңга Дашка база хөглөп орган.
Даартазында «өңнүктер»-даа бажын эмнээн.
Дашка ушкан.

Арагалаар Дашка-биле «найыралы» хемчээл ашкаш
«Арагачы» атка кирген өңнүктөр-даа
Амдыгаа дээр сергевестээн дижир чораан...

2. ОТ, КӨС, КЕЗЕК

Өгден оттуң хүлүн кежээ үндүрбээли,
Өөвүстен үнген хүлден көстөр чаштааш,
Өрт-халап өөскүзе — айыыл болур...

Өскээр көжер дээнде оттан кезек шыгжааш,
Өгнүң хонган чөринге-ле ону үрүп,
Өшпезин дээш алгал-йөрөөп, көстелдирер.

Аймаавыстың бурун шагдан чаңчылында
Аьш-чемниц дээжизин отка салып,
Аал-чурттуң одун, көзүн дагыттырар...

3. ҮЖҮК, БИЖИК...

Эртем номнуң сүүзүнүңге таалаар дизе,
Эң-не ажыг дазылдарын баштай амзааш,
Эге үжүк, бижиктерниң чулуун чооглаар...

Бичиизинден бижик шыйып өөрөнгөш
Билиглерниң дээжизин амзап шыдаар —
Бижик номнуң утказынче сундуга бээр...

Эртем-билиг дээжизин номдан шилээш,
Эң-не чаагай сүүзүнүн сиңирип ап,
Элээн хандыр бодангылаар аргалыг боор...

ОТ — ЧАЯКЧЫ

Отче углай бижек тутпас — Оттуң ээзи хорадай бээр...
Оттуң кезээ кожаярга — өгте аалчы кээрин оштаар...
Аалдың ээзи келир дээнин чалбыыш «дылы» «чугаалай»

бээр...

Сеткилинде боралгактыг ашак кижн одун көөрге
Чедип келир аалчы оштаан — кезек орган:
«Че, че, меңээ кым кээр, хупура!» дээш хордаксап,
Черле чиктиг, демги кижн отта көстү суугудан
Кызаңнадыр кызып алгаш, сугже суккан...

Кыдыг черге чурттап чораан чаңгыс оглу
Кырган адам, чуртумну деп чанып ора,
Даштыг сугга көвүрүгден аңдарылгаш,
Дажаан хемче бажы-биле кире берген...

Сеткили бак демги кижн ынчанмайын
Чедип кээп боор оглун сактып келген болза,
Чаңгыс оглу айыылга-даа таварышпайн
Чанып келген, чазык чаңнап олурбас бе?!

«Улуг Отка хамаарышкан ужурларны сагыңар» деп,
Улугларның чагыг сөзүн утпаалыңар —
Улуг Оттуң чалбыыш көзү салым-чолду тодарадыр...

Ч а н Ч У Л Д У М

БОДАНГЫЖЕ БОЛБААН БИС БЕ?

Араганы ижер-даа бол, тыва кижн
Айлыг-баштыг, ужур сагыыр чораан ийик.
Одашса-даа, чалчышса-даа оңун салбас,
Ок-бижек холга тудуп, кыжанышпас.

Дашка кээрге, эрин дегзип, топтуг амзааш,
Удур сунуп, дагын кээрге, ынчан чооглаар.
Дашка черле иле чокка куруг «чанмас»,
Ужур ындыг, харамдыгып төндүр ишпес.

Улуу болур кым-даа орза, аныягы
«Үлүүм-дүр» деп сартыын сунар чаңчыл турду.
«Ак сүттен үнген чемин» тыва кижн
Далчызынга сеткилинден өргүүр чорду.

Тандызынга, тайгазынга, артка-сынга,
Дагылгалыг черлеринге чажарда-даа,
Чорумалдар, аңчы-даа бол, чорук-хөрөөн:
— Чогуңгур-ла болзунам — деп, йөрээр ийик.

Куда, дойга, хөглээшкинге кундаганы
Кудары-даа, тудары-даа сагылгалыг:
«Хүн аайын эдерти» деп эргилдирер,
Хүндүткелдиг улугларга баштай сөңнээр.

«Дуңма сартын тура ижер», ойнай-сылдай,
Тыва кижиге сагып чораан, хүндүзү-дур.
Дугураанны өйлөп ижер, кажанда-даа
Тыва кижиге оюп чорбаан чаңчылы-дыр.

Ам-на харын элим-чонум канчап барган,
«Арага-ла, арага!» дээр, чоону берген?!
Ушкүжеге, өлгүжеге сыгаттынып,
Улустарга кочу-шоот бооп, чөгенчээнил?

«Улуг акы» сартын чеже четтирерил,
Ууп-чадап, элөп-түрөй бердивис ийин.
«Моон соңгаар аңаа черле борашпайн» деп,
Бодангыже болбаан бис бе, күжүр чонум!

Дамырак

«Тываның аныяктары» солуннуң чанында «Дамырак» чечен чогаал каттыжышыкынын Россияның Чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү, Тываның Чогаачылар эвилелиниң баштаар чериниң харысалгалыг ажылдакчызы Э. Л. Донгак удуртуп турар. Чогаалдарны сайгарарына билдингир тыва чогаалчылар, шүлүкчүлөр киржиپ, аныяк авторларга боттарының сүмелерин берип турар.

Сайгартылган чогаалдарның дээр-дээрелерин «Улуг-Хем» сеткүүлге, «Ак-көк хемнер» альманахка парлап үндүргүлээн. «Дамырактың» ээлчеглиг кичээлинге А. А. Ондарның шүлүктериниң сайгарылгасын кылган.

Амгы үеде «Шын» солуннуң корреспондентизинде ажылдап турар Алевтина Адыгбаевна Ондар 1981 чылда он класс дооскан, башкы институтунга физика-математика башкызы билигни чедип алгаш, школага дөрт чыл башкылаан.

Алевтина шүлүк бижирит би-чиизинден-не шенеп эгелээн. Ынчалза-даа оларын парлалгата болгаш башкыларына көргүзүпээн. Чүгүле чоокта чаа «Дамырак» чечен-чогаал каттыжышышкынына бодунуң шүлүктерин ол эккеген. Ук сайгарылгаа Тываның билдингир шүлүкчүлери киришкен. Алевтинаның шүлүктерин багай эвес деп демдеглээннер.

Ам оларның чамдызы-биле номчукчуларны таныштырдымыс.

А л е в т и н а О Н Д А Р

АНАЙ-ХААКТАР

Часкы сырын чаптап суйбаар
Частып келген анай-хаактар.
Чалымы-назын сагындырар
Чалгып ойнаан анак-хаактар.
Анай-хаактар, анай-хаактар,
Анай-хаактар частыңар-ла.

Душтук кыстар чаптап суйбаар
Тулуп хаптыг анай-хаактар.
Тура-соруум хайныктырар
Тулган чараш анай-хаактар.
Анай-хаактар, анай-хаактар,
Анай-хаактар частыңар-ла.

Шуру-чинчи дизип каанзыг
Шууштур үнген анай-хаактар.
Шуугаан частың каастакчызы
Шулу ак-чайт анай-хаактар.
Анай-хаактар, анай-хаактар,
Анай-хаактар частыңар-ла.

САНАП ЧЕТПЕС

Херэеженниң өөрээнде аажызы,
Хереп келген аяс хүн дег чылыг, чырык.
Улуг отка тиккен сүт дег эриин ажып,
Улай төктүп, саарлып, чүткүп турганзыг-даа.

Херэеженниң хорадаанда аажызы,
Хеме чайгаан дажыг хем дег бүзүрел чок.
Кудай дээрниң хенергедип туруп-туруп,
Кудуп, силгип келири дег чүдөрөнчиг.

Херэеженниң муңгараанда аажызы,
Дүмбей дүннүң дүшкени дег кударанчыг.
Хемин эргип, кара чааскаан ужуп чоруур
Дуруяа куш ызызы дег кээргенчиг.

Херэеженниң хомудаанда аажызы,
Баажызын сөглөп бербээн тывызык-ла.
Хедерленип мөгаттынган бичии чаш дег,
Бажын, баарын туттунгулаар, каттырынчыг.

Херэеженниң сонуургаанда аажызы,
Инек шаккан шаашкак дег, бужурганчыг.
Кедел келгеш, эмиг эмген молдурга дег,
Идип, тыртып шенээрге-даа салдынып чок.

Херэеженниң аажызын санап четпес —
Хензиг черден үстүп болур удазын ол.
Херэеженни хумагалап чорзуңза-ла,
Херелдери сени чылдыр аяс хүн ол.

МЭЭҢ ХЕМИМ

Мээн хемим
Эриктерин чечек шуглаан.
Мээн хемим
Ээремнерин балык долган.
Мээн хемим
Пөжү, дыды, чодураазы
Менди эрээн,
Пөрүк кыс дег маажым агар.

Мээн хемим
Чажындан-на ынакшылым.
Мээн хемим
Чалыы шаамдан чоргааралым.
Мээн хемим
Ачам ышкаш, авам ышкаш
Меңээ эргим,
Ачы-буян изиг ожуу.

Мээн хемим
Чалыы хөңнүм арыг чалгыы.
Мээн хемим
Чалбырааштыг оттуң чылыы.
Мээн хемим
Ынчангаштың кезээ шагда
Меңээ тудуш,
Ынаныштыг күчү-күжүм.

ЫНАКШЫЛДЫ САКТЫП КЭЭРГЕ

Кылаң турган аяс дээрим
Кылыктанып көскеттинип,
канчаары ол?

Чүрээмде бо эрги балыг чымыңайнып,
Чүнүң ужун катап саргып,
ыстаары ол?

Бөдүүн топтуг эргимимден
Бөгүн чарлы берген эвес,
ыглап чүмүл?

Сагыжымда
Чүү-даа чогуң
Сагындырайың,
Чүрээм дыңна!

Кайнаар мени
Далаштырып
Катап, катап
Дагжаарың ол?

ХОМУДАЛ

Аяс хүндүс эжиң мени хомудаткаш,
Аарышкылыг балыгны сен сомаладың.
Аяар дыңнап эрттириптер бодаза-даа,
Артык сөстөн чүрээм меңнеп хөөрөп үндү.

Чуртталгавыс хараачазы — хүндүткелди
Чууй октап бадырыптың, орта сен бе?
Херээжен эш чежемейниң силгизе-даа,
Хевээр турган сорулдаавыс камнавадың.

Турум, быжыг, мөге, шыырак эрниң чүрээ
Тудуп алгаш салбаан болза, кайын бустур.
Хөөрөп дажаан херээженниң шапкын сөзү
Хөрөк ашкаш, савазынче кире бергей.

Эпчок сөстөн алгыш-кырыш үндүргештиң,
Эң-не шыырак өнчүвүстү — ынакшылды
Эртеден-не саарыгже шывадаптың,
Эптеп чыып аар арга чокка тоглай берди.

Очулгалар

Накадзима АЦУСИ

япония

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЧОВУЛАҢЫ

Чечен чугаа

Ли Чен хойну билдир кижичораан, ооң билииниң ханызын бичиизинде-ле, шериг албан-дужаалга кирип алып дээш, шылгалданы тулган эки дужааганы-ла херечилеп турар. Шериг хүлээлгени күүседип кириптерде эртер шылгалдаларны эң эки дужааганнарның шериг даңзызынга безин ооң ады кире берген.

Удаваанда ол Янцзы хемниң алды унунга турлагланган бир гарнизоннуң начальниги апарган. Албан-ажыл ындыг-ла берге эвес-даа бол, Ли Чен алыс бүдүжүнден чоргаар, туруш болгаш хүлээлгезинге хөөнзүргей турган. Ооң бодалы-биле ол дег салым-чаяанныг кижини маңаа тутпас ужурлуг: бодаарга ооң эрге-дужаалы-даа дүргени-биле өрүлөвөс болган... Ол-ла чылдагаан-биле шериг албанындан дарый халажып алган. Кады албан эрттирип турган өөрү-биле база чоок эштери-биле-даа харылзаазын шуут үскөш, өг-бүлөзи-биле төрөөн хоорайы — Хуолноеже чорупкан. Аңаа баргаш, чүглө шүлүк бижип, хостуг-шөлөөн чурттап, амыдыралын чүглө чечен чогаал-биле холбап, төөгүгө ат-сураглыг улуг шүлүкчү болуп артарын бодал алган. Уран чогаалга ат-алдар чедип ап, аңаа балаттынмас изин арттырып каары чүглө ынчаар шинтирлиг боданы кааптарга-ла бүдө бээр эвес: хоорайга келген каш-ла ай болганда Ли Ченниң акша-хөрөңгизи төнүп, амыдыралы хүн келген тудум-на дорайтап эгелөөн. Ол ам шылгалдаларга шылгарап турган борбак хүрең чаактарлыг бичин оолчук эвес, бодунуң соруунга чедеринге бүзүрөвөстөөн, чидиг көрүжүндө шаг-шинек чок эр кылдыр көстүп

турган. Чүглө шүлүк бижээш олуруптарга өг-бүлеже халап диргелип, аш-түрөңги байдалдың айылындан чайлавазын билгеш, чаңгыс шүлүк-биле амыдыраар деп турамык сеткилден ойталап, чөөн талакы көдээ суурларның бирээзинге мол-дургажык дарга болуп ажылдай берген. Ол үеде ооң эш-өөрү үе-чергелериниң хөй кезии депшип, улуг албан-дужаалдарга саадагылапкан турган. Ынчап баарда Ли Чен дыка таарымча чок байдалга келген: ооң-биле кады өөренип чорааш, аңаа четпес, харын-даа «чүглө шээжилээр, мелегейлер» деп санап чорааны кижилер ону удуртуп, айтыышкың берип турган. Ли Ченниң «шүлүктөп эрттирген» чылдары ооң нервизин дыкала кошкаткан, ону куду көрүп турарын билип турар апаргаш, ол шуут-ла тенок аарыыр чыгыы турган.

Ажылдааш таптыг-ла үш чыл хире болганда, бир-ле ажыл-херек жун ону мурнуу чүкче чорудупкан. Ынчан-на харын ооң сураа Ю деп хемниң унунда аалчылар бажыңыңга хенертен тенок аарый берген деп чугаа тарай берген. Үш дүн ортузунда дыка коргунчуг, чииртим кылдыр кускуннап, арны-бажы кижии көөр арга чок, соңгадан үне халаанын улус көргөн. Ол-ла халаан уу-биле караңгыда тывылбаан. Эртенінде келбеске улус ону албан-биле чоок кавының даглар, шөлдөрүн бир кылдыр кезип, кезжээге кирип дилээш, чөгөл төткеш соксаан. Ли Ченниң сураа ол хевээр барган, ол олчаан ону кым-даа көрбээн, өг-бүлезинге безин ооң салым-чолу билдинмес бооп арткан.

Ол болуушкуннуң соонда бир чыл эрткенде, ол ынчаарга императорнуң онза даалгазы-биле кыдыг-кызыгаар черлериниң база бир улуг албан-дужаалдыгларының бирээзи Юан Цань дээрзи чоруп тургаш, база-ла Сянзюда Ю хемниң унунда аалчылар бажыңыңга хонгаш, даң бажында-ла чоруурунга белеткени берген. Бажыңның ээзи: «Бо чоок кавыда кижилер тудуп чип турар пар тыпты берген, ынчангаш, караңгыда орукка чорбазын чорук улузунга сүмелеп турар бис. Хүн үнүп кээрин маназыңарза кандыгыл, дээрги» — деп мөгөйбишаан чугаалаан.

Юан Цань аңаа:

— «Сагындырганыңар дээш четтирдим. Ажырбас, мээң кады чоруур улузум мени камгалап чоруур чүве — дээш, отрядын эдерткеш, аъттангаш, аалчылар бажыңыңдан чорупканнар.

Арыг иштиниң оруу ай чырыыңга көстүп чыткан. Хеп-хенертен орукче кедергей улуг пар үне халып келгеш, хөрөөн киргиредир ырланмышаан, Юан Цаньче шурай-ла берген.

Араатан ону шуут-ла ат кылырынга келгеш, канчап-ла сала каапкаш, дыка дүрген чадаң шырыштар аразынче чашты бергеш, шыпшың барган. Элээн болганда шырыш аразындан чиктий сүргей үн дыңналып келген:

— О, кудай-дээрим! Сен шынап-ла хылдың кырындан-на элүмден чайладың!

Юан Цань корткаш угаан-куду үне бер часкан болза-даа, ол үннү дораан-на танып каан:

— Мен шынап-ла хоочун өңнүүм Ли Ченни дыңнадым бе?— деп айтырган.

Юан Цань биле Ли Чен шынап-ла дыка үр чылдарда өңнүктөр чораанын маңаа айтыры чугула апарды: олар найысылалга кады өөренип, шылгалдаларны база кады эртип чорааннар. Харын-даа томаанныг бүдүштүг Юан Цань болгаш бодун тогдунар дүрген Ли Ченни тооп, өңнүктежип, чүгле ол-ла ооң-биле эдержип чораан.

Шырыш аразында үн дыка үр шимээн барган, чүгле оон ишкирнип ыглаан-даа ышкаш элдептиг шүжүлээш дааш дыңналган.

Бир шаг болганда үн чугааланган:

— Ийе, мен шынап-ла Куолюе чурттуг, сээң чоок танырың чораан Ли Чен-дир мен.

— Күжүр өңнүүм! Көстүп келем, чугаалажыыл!

— Хоржок мен!— деп үн харыылаан. Мээң арны-бажым кижидүрзү чок коргунчуг кылдыр өскерлип калган! Бо дүрзүм-биле сээң мурнуңга көстүрүндөн эпчоксунар-дыр мен. Мээң чүгле чаңгыс көрүжүмден-не угаан-кудуң үнүң, хая көрнү бээр сен. Ынчалза-даа эки көргөн бурган бисти ужураштырып келгенде, далашпайн көр, чугаалажыыл.

Кажан бо бүгүнү Юан Цань сөөлүндө безин сактып келгеш, ооргазын куду соок дерлер бадып турган, а чогуум чугаалажып турар өйде ол кортпаан-даа, сактырга-ла ол бүгү кандыг-даа кайгамчык таварылга эвес, анаа-ла болур ужурлуг чүүл ышкаш, уйгу-дүжүндө дег сагындырып турган. Ол кады чораан өөрүн: «Манаңар!»— деп дужаагаш, эжи-биле чугаалажып эгелээн. Юан Цань өңнүүнге баштай найысылалда чүү болуп турарын чугаалааш, эш-өөрүнүң дугайында чүнү дыңнаан шын-мегезин, бодунуң ажылын, эрге-дужаал чедип алганын хөөрээн.

Шырыш аразында үн: «Ынчаар депшип чорууруң дээш байыр чедирдим»— дээн.

— Ооң соонда олар кезек ытташпааннар. Адак соонда Юан Цань дидимненип айтырган:

— А сен канчап мынчап барганың ол?

Ли Ченниң үнү мынчаар чугааланып эгелээн: «Оон бээр ам таптыг-ла бир чыл хире болу берди. Ынчаарда мени бир ындыг-ла кончуг чугула эвес ажыл-херек ужурунда мурнуу чүкчө аъткарышкан. Орукка чоруп ора, Ю хем унунга доктаап, аңаа аалчылар бажыңыңга эртежик-ле чыдып алгаш, дораан удуй берген кижиге мен. Уйгум кадында дыңнап чыдарымга, бир-ле танывазым үн мени даштын кыйгырган ышкаш болган. Туруп келгеш, соңганы бакылаарымга, шынап-ла бир танывазым үн кыйгырбышаан, бир-ле чагыртпас күш мени эдерткеш чорупкан чүвө. Соңгадан үнө халааш, караңгыда орук-чирик-даа эскербейн, ыдып-ла каан мен. Бир көрүптө-римге-ле арыгже кирген копка орукта халып орап мен. Эскерип чоруурумга ийи холдарым база буттарым-биле кады халчып орарга шуут-ла кайгап чор мен. Оон бир эскергеш, элдепсинген чүвөм — холдарымдан дүктөр үнүп эгеледи! Оон эктимден... дээш, шупту... шупту-ла мага-бодумдан... Маңна-вышаан демги мени кыйгырып турган үннү шуут уткан болдум — бар-ла шаам-биле халыбырымга, бодумга магалы аажок боорга карак-кулак чок ыдып-ла орган мен. Черле ынчаш меңээ бир-ле калчаалыг күш немежип чоруурун эскериг, черде чыткан ыяш-даштарны белени-биле ажа халып чоруур болдум. Чер чырып орда бир-ле даг эдээнге дамырак кара суг кыдыы черге доктаай бергеш, ынаар ээге бергеш, бодумнуң пар дүрзүлүг апарганымны көрүпкеш, шуут бүзү-ревээн мен.

— Таан-даа дүжүм ирги бе? — деп бодадым, ынчалза-даа кажан хүн шуут бедип келгенде, ылап-ла удувайн турарымны билип каан мен. Езулуг бачыт болган-дыр — коргунчуг-ла човулаң мени тавараан-дыр дээрзин медресеп турдум. Бо-ла шактан эгелээш, менде анаа чуртталганың хоойлузу үрелген. Мээң-биле бөгүнден эгелээш кандыг-даа халап болуп болур дээрзин бодап кээримге эң коргунчуг болган. Бир-ле ужуп калган ыяш баарыңга терең сигеннер кырыңга чыдып алгаш: «Ам канчаар кижиге боор мен — деп боданып эгеледим. — Чү-ге-ле мындыг үүлө-салым ыяп-ла меңээ таварышкан чоор! Кажан, каяа, кандыг частырыг кылган кижиге боор мен?» деп айтырыгларны бодумга салгаш, оларга хары-даа тыппадым. Бодумнуң пар апарган мага-бодумдан муңгарааш, өлүрүн сактып чыдыр мен.

Хенертен ырак эвестен кодан тура халып ыңай болду. Хензиг-ле када кижизиг бүдүжүм оскуна каапкан мен. Кажан чүвени медресептер байдалче катап кирип келгеш, көө-

рүмге — черде ак-ак кештер эскиттери чыдыр, аксым ишти ханзыш кыннып турар болган. Араатанзыг мезүже кирип, аңнап эгелээним ол болган. Оон эгелээш-ле аштаанымда хүннүң-не дириг амытаннар тудуп чиир апардым. Ол бүгүнүң шуптузун тодаргайы-биле чугаалаары меңээ берге-дир. Хүнде чүгле каш-ла шак орталанып кээп, кижизиг боданы бээр мен: ынчан сээң-биле чугаалажып турарым дег бодалдарым солчуп, чырык бодал-сагышты-даа чугаалай бээр мен. Харын-даа билирим классиктерни, чамдык чогаалдарымны иштимде шээжи-биле номчуй бээр мен! Пар дүрзүже кире бергеш, тудуп чиген амытаннарымның кыпсынчыг алгы-кышкызы мээң кулаамга дыңналып кээрге бажым аарыыр, байгы сагыжымдан ыравас-тыр. Үелер шуужуп эрткен тудум мындыг мага-лыг чырыткылыг шак меңээ улам эвээш таваржыр апарды. Чоокка чедир-ле: «Канчап парже шилчий берген кижиг боор мен» — деп элдепсинип чордум. Бо хүннерде мени мырыңай сыр өске — «катап кижиг болу бээр ирги мен бе?» — деп айтырыг хилинчектеп чоруур. Коргунчуг-ла бүдүштүг араатан аа! Бодалдарымга эрткен үем улам-на эвээш сагындырар-дыр, кижизиг бүдүш-шынарым бурун шагның тудугларының бузундуларының элезин-биле деңнешкеш, чиде бээри дег, чидип бар чыдары ол боор. Улустуң көөр хөңнү чогу арга-арыгның араатаны болу бээр мен. А бир эвес сен, Юан Цань, мээң оруумга таваржып келзиңзе, кандыг-даа кээргел чокка үзе-чаза соп чиптер мен...

Үн соксай берген. Юан Цаньга кезек үеде чүгле аар улуг-улуг тынган тыныш дыңналып турган. Элээн болгаш үн база катап уламчылаан (сөстөриниң чамдыызы тода дыңналбаан).

— Бодаарымга, меңээ бичии-даа кижизиг бүдүш-шынар артпаза харын эки-даа ышкаш, меңээ чиик болур хире. Бир эвес ынчап барзымза езулуг-ла пар болганым ол боор, ону бодааш, дыка коргар-дыр мен! Эрткен үезин сагынмас араатан болуру дег коргунчуг үүле кайда боор! Салымым ыйнаан: мындыг човулаң менден чайлавазы ол-дур!

Бындыг бүзүренич эвес, солун чугааны Юан Цань болгаш ооң өөрү тыныжын тыртыпкан дыңнап турганнар.

Үн база катап уламчылаан: — Кижилер аразындан мөңгеде чарлып чоруурум мурнунда сенден дилег кылып бодап тур мен.

— Чугаала, чугаала, дилээңни шуптузун күүседир мен — деп, Юан Цань бүзүретен.

— Мээң дилээм мындыг: мооң мурнунда улуг шүлүкчү

болуксап чордум, ынчалза-даа мындыг човулаңга таварткаш, чүнү-даа кылып чадаан мен. Хөй-ле шүлүктөр бижидим, олар хаттыг хүнде ыш дег чиде бергилээн. Оларның аразында доктаадып алганым санныг шүлүктөр сагыжымда артып калган чүве. Улуу-биле дилеп тур мен: бижип ап көр. Парладырын кызыдар сен, олар база автору дег ис чок чиде бербезин. Утпаан чогаалдарының арты-биле ат-алдар чедип алыксап тур деп бодавайн көр, өңнүк! Бо өртемчейден чарлып тура бодумнуң тенек аарыырымга чедир, албан-дужаал-даа эдилээрин уткаш, ажылым-даа орта кылбайн кызып бижип чораан шүлүктеримниң оода-ла чамдызын-даа арттырбайн чоруй баарым ол-дур деп бодал-биле эптежиш шыдава-стыр мен.

Юан Цань бодунуң улузунуң бирээзин шырыш аразындан үнү дыңналып кээп турар чүвениң сөстөрүн бижип аарын дужааган. Ли Ченниң үнү сагыш-сеткилдин көдүрлүүшкүнү-биле бижиттинген үжен хире шүлүктү өткүт, тода номчуп турган. Оларны дыңнап тура Юан Цань ооң өңнүү үр-даа кижиге болуп чурттаан болза, дөмей-ле чечен чогаалга салым-чаяанныг деп сурагжывас турган дээрзин база-ла муңгаргай билип турган: чүге дизе Чен чечен сөстүг шүлүкчү боордан башка салым-чаяанның отчугажы ооң чогаалдарында кыптыкпайн турган — ол чокта поэзия дириг чурттавас. Шүлүктерин номчуп дооскаш, Ли Чен ыт чок барган. Элээн болганда сагыш-сеткилиниң хөлзеп турары илден уламчылаан: бүзүрөвөс-даа чыгыгы боор сен, чамдыкта дүжүмде бодумнуң шүлүктерим ному дыка аянын даштыг кылдыр үнүп келген, найысылалда бир-ле эртемден кижиниң столунуң кырында чыдарын суг көргүлээр-дир мен: улуг эртемниг ол кижиге мээң номумну холунга камныг алгаш, номчуп эгелээр... Мелегей-зиг-дир бе? Каттыр! Кыжырып, каттыр харын! Шүлүкчү болуксап чорааш пар болу берген мелегейни!..

А Юан Цань ону кыжырып, каттырар-даа сагыжынга кирбээн, харын-даа Ли Ченниң ол сөстөрүн дыңнаары аңаа берге болган: ол эжиниң шүлүкчү болуксаарын шагда-ла билер, шүлүкчү болу берген кылдыр бодун сагышсыраар, оозу бүтпөскө бодун боду каргаар чораанын билер.

Айның чырыгы чоорту чидип, сигеннер баштарында шалыңнар кылаңнажып, даң адар чоокшулаанын сооксумаар сырын херечилеп эгелээн.

— Эх, ол хире хөйүнү билер, салым-чаяанныг хирезинде дыка-ла берге салым-чолдуг кижиге-дир — дижиш, Юан Цаньның улузу коргарын-даа уткан хөлзеп чугаалажып турганнар.

Ли Ченниң үнү уламчылаан: — Эгезинде канчап пар

апарганымны билип чадап чорааным чугааладым. Бо сөөлгү чылда харын чүгө меңээ мындыг коргунчуг үүле-човулаң онаашканын билип чор мен. Билир-ле болгай сен: кижичоруур шаамда төрөөн хоорайымче көже бергеш, аңаа чон аразынче шоолуг кирбейн чордум. Кижилер оларның мурнунга мээң эпчоксунуп чоруурумну билбес хирезинде-ле мени туразы улуг, бодун тогдунар чүве дээр ышкажыгай. Бодумга чоргаарланып чорзумза-даа, шала кортуксумаар мен, хоорайның онзагай кижилериниң бирээзи чордум деп шыдавас мен. Шүлүкчү болуксап чораан хиремде-ле сураглыг мастерден өөренип аар, азы чогаалчылар-биле сүмележир хөңнүм чок чораан. Бодаарымга, бир эвес оларның-биле каттыжар болзумза-ла менде генийниң бриллиантызы өскелерниң караанга бөдүүн шилчигеш кылдыр көстү бээр хире боорга сестир чордум. Ынчаарда шынап-ла езулуг бриллиант болу бээримге идегеп, харын-даа мырыңай ындыг үнелиг эртине апарганымга барык-ла бүзүрей берген чоруп турдум. Ынчангаш, литература дугайында билбес кижилерни куду көрүп, оларның-биле эдержир хөңнүм-даа чок чораан. Чүгле бодумнуң бодап алганым хоозун делегейимге чурттап, орта амыдыралдан бодумну тускайлап, өг-бүлемни аңгылап алган болган мен. Бөдүүн улусту көөрүмге, мен дег, акша-көпеекке бергедээн, бүгү-ле улус-биле бир хеп боорга, оларны көөр хөңнүм чок, адааргап чордум. Ол кезек үеде, үргүлчү-ле, менден кайгамчык ат-сураглыг шүлүкчү үнмези ол-дур деп коргуушкун-биле чурттап чордум. Доктаамал ындыг коргуушкун болгаш бот-тогдунар талаларым бодумну безин чогуум чүү кижичи мен дээрзин сайгарып шыдавас кылдыр ээдередип каан. Ам бодап чоруурумга, чогуум-на харын турамыым, черлик аңзыг аажы-чаңым мени езулуг шын черлик араатан болу бээримге чедирип, шүлүкчү боорумга шаптыктап каан. Көрүп чоруурумга менден-даа дора чогаалдар бижип чораан улус безин шүлүкчүлерден кызып өөренип, арга-сүмени олардан айтырып чорааш, ат-алдарны-даа чедип ап чорлар. Турамык болгаш бот тогдунар чорук мээң өг-бүлемни, чуртталгамны хилинчектеди. Эмин эртир чоргаар, турааргак болгаш бодун тогдунар, улуг туралаар аажы-чаңым мээң чүгле иштики сагыш-сеткилимни эвес, а окур-хевиримни безин араатан аң дүрзүлүг кылып кааны бо-дур! Бодумга бодум буруум шүлүгзун миннип чугаалаарымга-даа кижилер мурнунга мээң бо сөөлгү хүннерим-дир. Кижизиг чаңым менден удавас шуут адырлып каар боор — ол-ла олчаан баар мен. Дүнелерде мээң коргунчуг кышкым-на бо делгемнерниң хая-дажынга чаңгы-

ланыр боор. Шынап-ла, мээң куйга уюкталдыр ырланырымны сүртеп даңнаан улус мээң канчаар хилинчектенип чоруурумну билбези ол бе? А бичии амытаннар мээң сүртенчиг үнүмдене черге чыпшыр хоруй бээрлер. Бо бүгү дөмей-ле кижжи чоруурумда дег сеткилимни өйүп чоруур.

Чер кыры барык-ла чырып келген. Ыракта аңчының үргени мыйыстың сыйылааш ыды дыңналып кээп турган.

— Чарлыр үевис келген-дир — деп, Ли Чен чугаалаан. — Моон орайтаар болзувусса, мээң чүгле даштыкы хевирим эвес, ишти-хөңнүм база пар апаар шак келир. Ооң мурнунда база бир дилээм — мурнуу чүкте Куолюе четсиңзе, мээң өг-бүлемге ужуражып көр аа. Чүгле бистиң бо чугаавысты сөг-леве: бир чорумал кижиден мени өлгөн-дир деп дыңнадым дээр сен. Бир эвес берге байдалда болза дузалап көөрүңдү улуу-биле диледим.

Ли Ченниң сөөлгү сөстөриниң соонда шырыш аразында ооң човууру дыңналган. Юан Цань эжин кээргеп, чагыгларыңны ыяап-ла күүседир мен деп азап турган.

Оон база-ла Ли Ченниң үнү доңгун, кадыг дыңналып келген!

— Сен мени сөөлгү дилээн мурнай чугаалаар турган-дыр деп бодап тур сен ыйнаан: сээңи шын. Бүдүжүм ындыг болганы ол-дур ийин. Бир-ле дугаар сагыш-човаар чүвем «мээң багай шүлүктеримни улус үнелээр ирги бе» деп бодал, а ооң соонда: кадайым, ажы-төлүм аштап суксавайн чор ирги бе» деп бодаар аан. Ол-ла ындыг бүдүжүм-биле араатан аң-даа болу бергеним ол-дур ийин. Шынап, дедир чанарыңда өске оруктап чоруур сен: чоруп оруңда сени та таныыр, та танывас мен, бир эвес сени танывас байдалче кире берзимзе, сени үзе-чаза соп чип алзымза канчаар деп бодап кээримге чииртим-дир. А бир эвес сен мээң-биле база катап ужуражыр бодап туар болзунза, өршээп көр, дөө турган дөң кырынга баргаш, хая көрнүр сен — ынчан мени көрүп кааш-ла мээң-биле кажан-даа дужуксава сен.

— Байырлыг, эжим — дээш шырыштар уунче мөгейгеш, Юан Цань улузун эдерткеш, айттанышкан. Шырыштар аразында чүгле үзүктелчек шимээн артып калган.

Дөң кырынга үнүп келгеш Юан Цань хая көргөн. Хенертен орукче кедергей улуг пар үне халып келгеш, кезек ыыт чок тургаш, үш улай сүртенчиг кылдыр алгыргылаан, алгызының чаңгызы ол чоокка шимээн барганда, пар бажын халайтып алгаш, араже углааш, кылаштапкан.

Ю н у с Э М Р Е

ТУРЦИЯ

* * *

Ынакшылың кудум-сузум төдү алды,
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.
Дүне-хүндүс чалбыыш от дег кыптып чор мен,
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.

Барзырааштың багай бодум өөрүвес мен,
Чоксурааштың чораан бодум түревес мен.
Мен чүгле ынакшылдан оожургаар мен,
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.

Ынакшылың ашугтарны¹ тенидер-дир,
Ынакшылдың далайынче дүлүптер-дир.
Мээң чолум ынакшылдың чолу чүве.
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.

Ынакшылдың сускунундан ижип алыйн,
Меджнун² болуп, даглар кезип тояап чорууйн,
Мээң чөлөңгиижим дүне, хүндүс чүгле сен, сен,
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.

Суфийлерге чечен-мерген сөстөр херек,
Дээрде чайнаан сылдыс-шолбан айга херек,
Меджнуннарга ынак кызы Лейла³ херек,
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.

Күжүр меңээ кажан-на бир өлүм келир,
Хүлүмнү чер-делегейже чажыптарлар,
Доозунум шуурган-биле чаржалажыр:
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.

Юнус Эмре, мээң адым ол-дур эжим,
Хүн апса-даа улам чырыыр мээң одум,
Алды, үстүү ораннарга каяа-даа бол,
Меңээ чүгле сен херек, сен херек.

---

¹ *Ашуг* — ынакшаан чечен-мерген ыраажы эр кижги.

² *Меджнун* — чөөн чүк чогаалыңга ынакшаан оолдуң овуру-хевири.

³ *Лейла* — ынакшаан кыстың овуру-хевири.

* * *

Сени караам кажан-на бир көрзүн дээштиң,
Сеңээ холум кажан ийик, четсин дээштиң,
Эртен сени катап база тып аар дээштиң,
Ээн черге сени бөгүн каапкаш бардым.

Сээң чолуң чырытсын дээш, сүзүм бердим,
Меңээ эртен дөмей дедир эгидер сен.
Меңээ хей-ле Дываажаңны аазава,
Мээң ынаар чыргаар дээш чоруур турам чогул.

Меңээ ындыг Дываажаңның херээ чок-тур,
Мээң хөңнүм Дываажаңның чимизи-дир.
Алызында идегел чок чимис дээштиң
Аакталган сарынналым ийлеп чорбас.

Чыргал, тамчык, Дываажаң деп чүвелериң,
Бурган чүдөөн кижилерниң күзели-дир.
Ында чараш найданчыктар¹ бар-даа болза
Ынаар чаптаар дээштиң чоруур күзелим чок.

Чараш ийи чалгыннарлыг найданнарың
Чалбарааштың бисче сунуп өргүп тур сен.
Сеткилимден хөңнүм чок бол, чүткүл соруум
Сээң-биле катчыр дээштиң ыдалаар-дыр.

Ону төдү суфийлерге берип көрөм,
Меңээ чүгле сен херек сен, сен херек сен.
Ыштыг, самдар Дываажаң деп чадыр дээштиң
Ынаам сеңээ бүзүрелим өжүп калбас.

Юнус сээң ыстап хилээн сеткилинде
Кударалдың чалбыыш одун өжүрүп көр.
Чымыш ижиң хилнчек чок, чөптүг болза
Чырыыр дээштиң бурган-биле каттыжа бер.

* * *

Сөглээн сөзү шынныг болза кижилерниң
Арын-нүүрүн чаңгыс-ла сөс чырыдыптар.
Сөзүн угаап, деңзигүүрлеп билирлерниң
Ажыл-ижин чаңгыс-ла сөс чогудуптар.

---

¹ Найданчыктар — бурган юранында, Дываажаңда чаш бурганчы-
гаштар.

Дайын одун өжүрүптөр ындыг сөс бар,
Кара бажын кестириптөр ындыг сөс бар.
Кадыг сөс бар, хоран холаан аыш-чемни
Үзүм-чигир кылывыттар чаңгыс сөс бар.

Аастан үнер сөзүң бышсын, оон сөгле,
Арай чевен боктан ылгааш, оон сөгле.
Чарт сөстү бодап алгаш, оон сөгле.
Чаш төл кылдыр чаңгыс-ла сөс тенидиптер.

Келем, акый, ээй, салым-чолум,
Кедилиг сөзүмнү сен оода дыңна.
Эргине даш чүс муң ажыг акшаларны
Эстээн доозун кылывыттар чаңгыс сөс бар.

Кижиги боду чүү дээнин, актыын-кемнин,
Хире шаанче эки-багын, сөзүн билер.
Эрликтерниң эрликтери эрликтерден
Дываажаңны чаяавыттар чаңгыс сөс бар.

Чоруп чору, бодуң орууң актап чору,
Ера кылба, угаан-бодал билииң-биле,
Бодуңну сен сөзүң-биле камгалап чор,
Мага-бодуң чаңгыс-ла сөс хуюктаптар.

Юнус ам-на сөзүн кожуп, эң-не сөөлгү
Сөглээр сөзүн чыскаап алгаш, чугаалазын,
Адыр, бодан, хаан дег бодуң өрү көрбө,
Амы-тының чаңгыс-ла сөс адырыптар.

* * *

Ээй, эзирлерим, акыларым,
Бурганымга чүү дээр мен?
— Сен мээң кулум эвес сен — деп,
Буруудатса чүү дээр мен?

Бардам тенек доңга бажым,
Пөкпес аккан караам чажы,
Бачыт долган амыр-дыжым
Нүгүл болза чүү дээр мен?

Качыгдалдан ыстаан хөрээм,
Ханныг чаштар долган караам,
Бурган даарта шиидер нүүрүм
Буктуг болза чүү дээр мен?

Хилег долган хөңнүмнү дээш
Бурган өршээп ырат, бугум.
Эрээ болган сеткил-хөңнүм
Эрлик болза чүү дээр мен?

— Мээң химчээм төнчү чок — деп,
Юнус сөглээр — човулаңныын,
Мээң чевээм хөөрлерге
Сыңмас болза чүү дээр мен?

Төөгүнүң арыннарындан

Тываның Россияга бактааганының 80 чыл оюнга

«Улуг-Хем» сеткүүлдүң редколлегиязы чоннуң сонуургалын барымдаалааш, Тываның төөгүзүнге хамаарышкан шинчилелдерни, очерктерни, документилерни парлап турар. (О. Данчай. «Мээң көргеним»: 1990, № 75.— К. Аракча. «Тываның кожууннарының тургустунганы»: 1991, № 78.— С. Урояков. «Кызыл хоорайны үндезилеп тургусканы». — С. Нестеров. «Аймыырлыгга үүлгедиг... азы ийи муң чыл бурунгаар болган чажытты археологтун ажытканы»: 1992, № 2.— Ю. Аранчын. «Шийтпирлиг базым»: 1992, № 4, 1993, № 1.— З. Самдан. «Көжээлерде бижиктерниң чажыды»: 1993, № 3,

д. ө. д.) чүүлдер сеткүүлдүң «Төөгүнүң арыннарындан» деп эртемиге парлаттынып үнсүлээн.

Сеткүүлдүң бо дугаарынга төөгү эртемириниң доктору Юрий Луду-жапович Аранчынның «Шийтпирлиг базым» деп чүүлүнүң уланчызын парладывыс. Ол — авторнуң «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп чаа ажылының түңнел кезээ болбушаан, алдан дургуннарның тура халыышкынының болгас Хомду дайынының сөөлүндө Тывага болган болушкуннарга хамааржыр. Ында 1914 чылда, Тываның Россияга бактааганының анчы-бүрү талаларын чырыдып турар.

Юрий АРАНЧЫН,
төөгү эртемириниң доктору.

ШИИТПИРЛИГ БАЗЫМ

ХААННЫГ РОССИЯНЫҢ ПРОТЕКТОРАДЫНЫҢ АДААНГА ТЫВАНЫҢ КИРГЕНИ¹

1. «УРАНХАЙ АЙТЫРЫГ»

Колония эжелээр сорулганы салып, орус капиталистиг үлетпүр хөгжүлдезин бар-ла аргалар-биле деткип тура, хаан чазак XIX вектин алдан чылдарындан эгелеп Төп Азияның чурттарыңче, ооң иштинде «Уранхай край» дээр Тываже, кичээнгейин онза күштелдирген. 1880 чыл-

¹ Төнчүзү. Эгези № 4, 1992, № 1, 1993 ч. үнген «Улуг-Хем» сеткүүде.

дарда Россия биле Кыдаттың аразында харылзаалары чидигленген төлээде, Орустуң Тывага хамаарылгазының ужурунда «Уранхай» айтырыг көдүрлүп келген. Херектин ужуру чүдөл дизе, 1727 чылда Бурей хемге чарган керээ езугаар Орус биле Кыдат аразында кызыгаар доктааттынган. 1758 чылда манчы-кыдат шериг Тываны эжелээн соонда, Бурей керээзинде көрдүнгөн кызыгаар шугуму үрөлгөн, мооң ужурунда Таңды-Уула биле Саян аразында девискээрге хамаарыштыр маргылдаалыг «Уранхай айтырыг» тывылган.

1860 чылда Пекинге чарган орус-кыдат керээ езугаар орус садыг-жыларга Барыын Моолга база Уранхай крайга каайлы чокка хостуг садыглаар эргени берген. Орус садыг-биле чаржалыштыр алдын тывыжы база мал өстүрөр ажыл-агыйлар Тывага делгереп, мооң тайлымы-биле Тываже көжүп кирип сууржуп чурттааннарның саны өзүп эгелээн.

Орус садыгжылар биле тываларның аразында чаргы-чаалы, демисел Алдан маадырларның тура халышкынының мурнунда болгулап, ыңдыг маргылдааларны үзөр орус, кыдат, тыва дүжүмөттерниң чыыштары болгулаар апарган.

Мооң түнчелинде Александр III хаанның чөпшээрели-биле 1883 чылдың декабрь 30-де Устуң кызыгаар округун тургускан. Кызыгаар начальнигинге округту, даг үлетпүр эргелелин, садыг, тараачыннар херээн, Тывага хамааржыр орус садыг талазы дээш бүгү-ле айтырыгларны тыва эрге-чагыргалар-биле харылзажың шийтпирлээр эргени берген.

Буржуазияның сонуургалдарын камгалаан Сибирьниң парлалгазы ук шийтпирни озалдаан-даа болза «Уранхай, кызыгаар айтырыгның» талазы-биле кончуг чугула хоойлу актызы-дыр деп байырлап демдеглээн. «Сибирская газета» солунуң 1886 чылдың март 16-дагы эге чүүлүнде Устуң кызыгаар округун тургусканы Тывага садыгны, алдын үлетпүрүн чедишкенин хөгжүдериниң болгаш крайны чоорту эжелээриниң магадылалы болур, мооң ужурунда кедизинде барып, «эрте-даа болза, орай-даа болза Хемчиктен Улуг-Хемге чедир бүгү система Таңды сыны-биле каттай хаара орус күрүнениң составынга кирер»¹ деп үнелеп көргөн.

Ындыг-даа болза Устуң кызыгаар начальниги, Тывага хамааржыр бодунуң эрге-хүлээлгезин «хорувас мен, ынчалза-даа чөпшээревес мен» дээр принцип-биле чорудуп, хаанныг Россияның ол үеде Чөөн чүкке эвес, а Барыын чүкке (орус-түрк дайыннар, балкан айтыры) болгаш Ортаа Азияга идепкейлиг чорудуп турган даштыкы политиказынга доткар болдурбазын оваарып турган.

XIX век төнүп, XX век эгелеп турда, Англия, Германия, Япония, Россия, АКШ Кыдаттың дыка хөй кезин үлежип алгаш, Кыдатты чартык колония байдалга киирген. Ол күрүнелер Кыдат девискээрлер-биле

¹ «Сибирская газета», 1886, № 13.

пөкпейн, харын Кыдаттың колони кыдыгларын эжелээрин оралдажып эгелээн. Чижээ, япон капитал Кыдаттан хөй концессияларны ап, Иштики, Даштыкы Моолга садыын калбартып турган. 1900 чылда хаан чазак Тывага орус эжелелди калбартырынга кандыг-даа моондак турбазын деп Иркутскиниң генерал-губернаторунга айтышкын берген.

Шак мындыг байдалдарда дөңгүмөк кыдат чазак бодунуң кыдыг-кызыгаарларынга, ооң иштинде Тывага болгаш Моолга, туруштарын быжыглаар дээш оралдажып турган. Дыңнангыр моол ноянна-биле эрге-чагыргаларны быжыглап, Даштыкы Моолче Иштики Кыдаттан хөй-хөй кижилерни өг-бүлөзи-биле көжүрүп эгелээн. Улаастайның чанчын сайы-дының айтышкыны-биле Хомдунуң хэвэй амбыны (Кыдаттың найысылалы, Хэвэй можунуң төвү Пекинден томуйлаткан чаңчын-сайыг) 1904 чылда Алтайның Шара-Сүмэ хоорайга чаа тускай кызыгаар округун, 800 хире шериглиг гарнизонну тургускан. Пекин 1906 чылда Алтай талазындан Россия-биле кызыгаарны быжыглаарының хемчеглерин бадылаан.

Кыдат чазак 1901 чылда кыдат садыгжыларга Тывага турумчуп садыг-саарырылга чорударын чөпшээрээн. Кыдат эргетеннерниң Тываже чоруу үзүлбестээн. 1902 чылда Даа кожуунуң нояны Хайдып үгер-дааны амбын ноянга хамаарышпас эрге-чагыргалыг болдурган, Россияже тыртылып турар амбын ноянның чагыргазындан Бээзи кожуунну адыргаш, Хайдышка чагыргаш, Салчак кожуунну база ынчаар деп бодай берген. Тывага бодунуң салдарын быжыглаары-биле эргелеп башкарар база керек эргелээр эртемнерге, манчы, кыдат, моол дылдарга тыва оолдары Улаастайга, Өргэеге өөредип белеткеп эгелээн. Кыдат эрге-чагыргалар кызыгаарга корум-чурумну дыңзыдар дээш шырмайып турган. Орус садыгны Тывадан үндүр кызар төлээде, 1908 чылда орус-тыва үскүлө-жишкенин сыптааннар. Устуң кызыгаар округунуң начальниги А. Х. Чакировтуң бижээни: «Октябрь айда Хайдып үгер-даа чанчынның келдиргенин езугаар Улаастай кирип чораан, ноябрь 6-да болду бе азы 7-де болду бе, чанып келгеш, удаваанда бодунуң дүжүмөттеринге Хемчиктен бүгү орус садыгжыларны бараан-сарааны, эт-севи-биле үндүрүкөр, оларын оран-савазын саткылаңар»¹ деп бижимел айтышкын берген.

Шак мындыг байдалдың туруп келгениниң чылдагаанын инженер Вс. Родевичиниң тайылбырлааны-биле алырга, 1906 чылда Минусинск округтуң даг инженери база Устуң кызыгаар начальниги баштаан экспедиция Хайдып үгер-даага душпайн чыткаш, дорт чоктааш, Хемчиктин асбестивин кара туразы-биле шинчилээр дей бээрге, чыгып келген хөй тывалар кел дивээн аалчыларны чанарынче албадапканнар.

1907 чылда Пекинден, Улаастайдан чөпшээрелдиг француз шинчилекчилер келирге, шажын-чүдүлгеге сылдаглааш, Хайдып үгер-даа олар-

¹ Иркутск областың күрүнө архиви. (ИОКА), ф. 25, даңзы 13, боодал 3, херек 14, ар. 3.

ны Ак-Довурактың асбестизинге дээртпээн. Өске кандыг-даа өнчүк чок хирезинде, 1906 чылдагы болуушкун соонда Хемчик унунда орустарга хамааржылга соой берген.

Садыг фирмаларының чанынга хостуг кээп чурттаар, ыяш кезип оран-сава тудар, чер аңдарып тарылга чорудар чорукту көзүлдүр-ле кызыгаарлай берген.

1907 чылда Устуң кызыгаар начальнигинге Александр Христофорович Чакировту томуйлааны-биле Хайдып үгер-даа күзүн Усинскиге аалдап чораш, улуг хүндүлеткен. Аап-саап айтырылгарга чөпшээречи-чел болуп турза-даа, Хайдып чугаалажышкыннар үезинде Хемчик унунда бүгү орустарны чаңгыс черге Чадаанага мөөңнөп сууржута чогуур деп демдеглээн. Хемчик унунга орустарның кээп чурттаарын кызыгаарлаар дугайында Хайдыптың бодалы боттанып эгелээн.

Оң чоок дүжүмеди Езуту чалаңның күткээзини-биле тывалар Устүү Хемчикке чөпшээрел чок черге туттунган садыгжы Монастыршинид бажынын 1907—1908 чылдың кыжынында өртедикен. Одар-белчийр, сиген-хадылаң, ыяш-даш дээш чүүлдерге орустарны кызар чорук уламчылап, орус садыгжыларның чүү-көөзүн оорлаар чорук күштелип кел чыткан.

1908 чылдың чайынында Устуң кызыгаар начальниги А. Х. Чакиров Хайдып ноянга харыы кылдыр аалдап чораан. Ноябрь аалчыны кончуг оваарымчалыг болгаш хүндүлөп хүлээп алгаш, орустар-биле найыралын сөс кырынга бадыткап, орус садыгжыларга өрө-ширени тывалардан хавырып, ыяш кезер черлерни орустарга чөпшээрөп бээринге беленип найтап артып калган.

Ынчалза-даа 1908 чылдың төнчүзүндө Хемчикке орустарга таарымча чок чүүлдер болгулаан. Мооң чылдагааны чок-ла болза киш кежи дээш оруска өлүрткен ийи тыва кижиниң ужун, чок-ла болза Улаастайның чаа чанчыны Хайдып үгер-даага эргелеп чагырган девискээринде орустар эмин эрттир көвей-дир деп сегындырганында болур. Ынчалза-даа Хайдып бодунуң тускай байдалын көргүзкээнинде бооп база магатчок. 8 айда Чакиров-биле ужуражылгага ооң орустар-биле шын сеткилден найыралдажыр дээни анаа-ла арын чаап, ат чодуп кааны ол эвес ыйнаан. 1908 чылдың ноябрьда Хайдып ноян хөп-хенертен Бяков, Валиев, Медведев, Вавилин суглардан өске бүгү-ле орустар Урянхайдан ырап чорзунар, тываларга орустарның кадарткан малын 3 хонук иштинде оларга дужаазын деп дүжүметтер дамчыштыр негээн. Ындыг негелдени тургузарын ол өске нояннарга дуокаа саналдаан. Оон аңгыда Хайдып Урянхай биле Ус аразынга 5 черге кызыгаар таңныылдары тургускулаан. Оларның иштинде Ус аксынга чогум кызыгаардан 60 км. орус девискээрже ханылап, Эжимге, Серлигге, Демир-Сугга таңныылдар тургускаш, Урянхайге бараан киририн боогдап хоруп эгелээн.

Шак ындыг хөделиишкинге орустар удурланып, Улаастайда орус консулга, Устуң кызыгаар начальнигинге база ону дамчыштыр Иркутскиниң генерал-губернаторунга чаргылдашканнар. Уече Кол штабтың полковниги В. Л. Поповка баштаткан 125 кижилиг шериг отрядын чоруткан. Орус шериглер чоокшулап кээри билек, кызыгаар кадарган араттар дезе бергеннер. Мооң-биле чаржалаштыр Хемчикте орус садыгжыларны үндүр көжүрөр дээр болзуңарза, дөгөрөвисти үндүр сывырыңар, баштайында Хайдыптың чөпшээрели-биле туткан оран-саваны садып алгаш, орус садыгга өрө-ширени төледип бергеш; үндүр сывырыңар деп удурланганнар. Хайдып бодунуң негелдезин баштай 3 неделяга, ооң соонда база немей соңгаарлаткан, ындыг-даа болза ол, херек кырында тываларның өрө-ширенин барык шуптузун, харын-даа төлээр аргазы алдараан ерени безин төледип үнген.

Орус шеригден аңгыда Хайдыпты оожургадып томаартыр сорулгалыг Улаастайның чанчынының база орус консулдуң төлээлери база Хемчикке четкилеп келген. Хайдып орустар-биле найыралдыг кожа-хелбээ чорукту чүгө үрегдээни, кызыгаар шугумун кара туразында чылзыкканын истелгеге орта тайылбырлап чадап кааш, харын «мени билбейн, дүжүметтерим-не хайын халдатты» дээрден өске чугаалаар чүвези чок болган. Дүжүметтер бурууну чүктөп, моол истекчилерге 20 муң рубль төлөзө-даа, Хайдыпка кандыг кеземчени Улаастайдан онаарын манадып каан. Соругдаан сорулгазы бүтпөй баарга, Хайдып үгер-даа салдынып арагалап турза-турза, адактың сөөлүндө аарааш, 1909 чылдың мартта өлгөн.

Хайдып үгер-дааның салгакчызының дугайында Вс. Родевич мынча деп бижээн: «Мөчөөн ноян Хайдыптың орнунга ооң оглу, эртем-билик чавыс Буян-Бадыргы деп аттыг кижини Улаастайдан томуйлаан. Орустарга хамаарыштыр ооң политиказы ам-даа тодараалак, бодунуң-на Хемчиктиң тываларын шириин башкарып турар. Сураа Чадаана хемде чызаан өөндө кымчы, хаак даажы тыылаар, шаагай даажы, уё-човуур үзүлбес. Чаа ноянга чүгле Хемчиктиң Даа кожуунун чагыртып каан, а Бээзи кожууну бербээн. Ноябрьга томуйлатканының садызынга чаа ноян Улаастайга улуг түңнүг төлевир кирир ужурлуг. Ону чыыры база мөчөөн Хайдыптың кыдаттарга өрезин база ооң буруузу дээш тыртар торгаал Хемчик сойоттарының илчин үзе хоозурадыр, мооң ужурунда оларның аразында шыжыгышкын үнүп турар. Уранхай крайда орус күштүң кыжын көзүлгениниң салдары-биле турган боор, Ак хаанның адаанга-ла чорза, сойоттарга дээреси ол боор дээн чугаалар тарап турар».¹

1909 чылда Бо Яньбоу, Тай Ши Тайфу, Бэ Чжень Баду, Янь Гань, Тумэнульдзий деп 5 кыдат бүүзелер Чадаанага 5, Чанашка 4, Чаа-

¹ Вс. Родевич. Очерк Урянхайского края (Монгольского бассейна реки Енисей). СПб., 1910, ар. 38.

Хөлгө 4, Шагаан-Арыгга 3 база Салчак хүрээзингө 3, Самагалдайга 3, Таспыга 3, Хөм-Белдириггө 2 — шунту 34 лаңгыларлыг турган.

Ынчаарга орус садыг фирмалары Тывага 50 шаа магазиннерлиг, оларның иштинден Хөмчик унунга Брюхановтун, Монастыршинниң, Годоельшановтун, Валеевтиң, Бяковтун, Вавилинниң, Медьведевтиң, Сафьяновтун Барлыкка, Чыдыг-Кара-Сугга, Чер-Чарыкка, Чыргакыга, Ак-Сугга, Чанагашка, Чадаанага, Чаа-Хөлгө 22 магазиннери тургулаан. Орус, кыдат садыгжылар тыва рынокту хунаажып, адааннажып турганының илерээшкини Хайдып үгер-дааның чижээнден көстүп турза-даа, херектин ужур ундыг кыдыра эвес, нарын ханы чөрүлдээлерде болур. Бирээде, 1910 чылдарда АКШ-тың кандыг-даа улуг күрүнелерге чартык колони апарган Кыдатче «ажык эжиктерни» негээнинде база Чөөн Азияга тергиндээр сорулга-биле Японияның талазындан Кыдат девискээрлерни эжелээр дээш хөдөлүп үнгенинде болур. Ийинде, өске күрүнелерден калыш чок эжелелче чүткүп турган хаанның Россияның иштики, даштыкы политиказының Чөөн чүкте империалисттиг күрүнелерниң эрге-ажыктары-биле чидиг чөрүжүп үскүлежи бергенинде болур.

1904—1905 чылдардагы орус-япон дайын база ук дайынга Россияны аштырышыккыны Чөөн Сибирь биле Ыраккы Чөөн чүктү камгалаар төлөөдө, Даштыкы Моолду болгаш Уранхай крайны бодунуң талазынче кийр тыртып, ол чурттарны чугула сратегтиг плацдарм (туруш) болду-раын орус политиказың кол кичээнгейинге тургускаан.

ХІХ вектиң 80 чылдарында тывылган «уранхай айтырыгны» 1903 чылда орус Кол штабтың разведказының полковниги В. Л. Попов, шериг туруштарын өөренип көрбүшаан, Кужебардан Сыстыг-Хөмнээш, Би-Хөмни куду баткаш, Хөм-Белдириггө Булук деп черге баргаш, оон бурунгаар углааш Тандыны ашкаш, Улаастайга четкеш, чанып келгеш, ХХ век эгезинде кымдан-даа мурнап база катап тургускаан. Бо айтырыгны чугу-лалап көрө бергенин орус-япон дайын соонда удаа-дараа экспедицияларны Россиядан Тыва, Моолче кирип, ук чурттарны магадылалдыг шинчилеп турганындан тодаргай көрүп болур. Мооң түңнелинде В. Л. Поповтуң «Моолче Саяннар дамчып аян чорук» деп ному 1905 чылда Омскиге, «Моолче ийиги аян чорук»—1910 чылда Иркутскиге, «Уранхай край»—1913 чылда Иркутскиге, А. Барановтуң «Уранхай айтырыг»—1913 чылда Харбинге, Ю. Кушелевтиң «Моол болгаш моол айтырыг»—1914 чылда Санкт-Петербургка, В. Родевичиниң «Уранхай крайның очериги» деп ному 1910 чылда Петербургка чырыкче үнгүлөөн.

1907—1908 чылдарда Тываны бүгү талаалыг шинчилеп чораан, орук харылзаа инженери В. Родевич Тываны ээлеп алыр дугайында айтырыгны хаан чазакка илеткелинге тургускаан: «Уранхай болза орус-кыдат кавызында, шынап-ла, эң кошкак удурланышыккының белдири болур: бо кошкак белдириң артында бүдүн аажок бай провинция чыдар... Бистиң Амурда кыдыг кызыгаарывысче Кыдат ыйыдып басыч эгелээр

болза, Уранхай край болза аңаа эвээш күш үндүрүп, дыка чедишкинниг харылап болур чер ылап-ла ол чорду...».¹

1908 чылдың январь 20-де Николай II хаан, инженер Вс. Родевичиниң илеткелин номчааш, аңаа мындыг резолюцияны салып каан: «Сеткилим улуу-биле ханып номчудум. Үстүү Енисейни болгаш Уранхай крайны шинчилеп эгелээн ажылды уламчылаза чогуур деп бодай-дыр мен. Бо чурт кедизи барып Россияга дыка керек болу берип чадапчок».²

Орус-япон харылзааларны экижиткен 1907 чылдың июль 30-деги орус-япон дугуржулгага даянгаш, 1909 чылдың чайынында Россияның Сайыттар Чөвүлели бүгү Уранхай айтырыгны чүмү-биле өөренип көөр, кызыгаар айтырын тодаргайлаары-биле Тываже тускай экспедиция чорудар деп шийтпирлээн. Ынчалза-даа хаанныг эрге-чагыргалар кызыгаар айтырын Кыдат-биле кады көөрүнчө далашпайн турган.

Херектиг ужуру чүдөл дизе, 1910 чылда Россия биле Японияның аразында база ол ышкаш Англия биле Россияның аразында Чөөн чүкке хамаарыштыр тус-тус күрүнелерниң сонургалдарын бадыткап сагыыр сорулгалыг чугаалажышкынар чоруп турган. Үш күрүнелерниң аразында харылзааларны чогумчалыг болдурар сорулга-биле адаан-кириштиг маргылдаалыг айтырыгларны чайладырын дугуржуп алгаш, Германияга удур эвилелчилер бооп бир демниг хөдөлүр дугайында чугаалажышкынарны эрттирген.

Хаан чазак Ыраккы Чөөн чүкке тайбыңны база айыыл чок чорукту быжыглаарыга онза сонургалдыг турган, мооң ужурунда ол 1908—1914 чылдарда Япония болгаш Кыдат-биле харылзааларын бичин-даа нарыдадып чидиглендирбейн чогуруп алып дээш шырмайып келген. Чугаалажышкынарның түңнелинде 1910 чылда Англия биле Япония Даштыкы Моолга база ооң-биле катый Тывага хамаарыштыр орус сонургалды бүрүнү-биле хүлээп алганнар.

1911 чылдың февраль 28-те Иркутскиниң генерал-губернатору Князевтиң даргалааны-биле болган хуралдың протоколунда айтыканы болза, Уранхайда орус чурттакчылар хостуг көжүп келгеш, чок-ла болза арендаар эрге-биле, чок-ла болза туткуш (эжелел) эргези-биле сууржуп чурттай берген төлээде, оларлар көшкүн уранхайлардан (тывалардан) дорт хамааржылгалыг болу берген, мооң ужурунда көжүп келгеш чер эжелээн орустарның саны улгаткан дудум көшкүн уранхайлар чер-чуртундан кызып кызыгаарлап турар кижилерни көөр хөңнү чок болуп, кедизи барып... шыңгы үскүлежишкыннерге чедирип болур. Өске талазында хөй-хөй верста черлерни мурнай эжелеп азы арендап алгаш эдилеп орап орустар чаа көжүп келгеннерже хыйыртап көрүп турар..., оларның иштинден эң күштүг бай шыырак садыгжылар кулаш дурту

¹ Р. М. Кабо. Очерки истории и экономики Тувы. М., 1934. Ленинград, ар. 151.

² ИЮКА, ф. 25, даңзы 13, боодал 3, херек 17, ар. 1.

хире-даа черни чаа келгеннерге бербес деп шуут санап болур... . Кыдат бе, орус бе — кайы эрге-чагырга бо айтырыгны холунга ап шийтпирлээр ирги... . Моон соңгаар чүү болур ирги? деп айтырыг чайгаар салдына бээр».¹

1911 чылдың ноябрьда хаанның Россияның Сайыттар Чөвүлелиниң хуралы Тыва дугайында айтырыгны тускай чугаалашкан, «Уранхай айтырыгны» канчаар шийтпирлээриниң янзы-бүрү хевирлерин сүмележип көргөш, Кыдат революция өөскүп турар үеде Урянхайны Россияга быжыглаар сорулгалы шийтпирлиг хөделир болза ол оваарымча чок озалдыг апаар. Ынчалза-даа Сайыттар Чөвүлели Тываны шийтпирлиг эжелээр чоруктан ойталааны Россияның Тывадан черле ойталааны ол эвес дээн. «Сайыттар Чөвүлелиниң хуралының тускай журналынга» дем-деглээни болза: «Уранхай край колонизация талазы-биле онза үнелиг район деп билдинип турар, чүгө дизе ооң хөрүнү үнүш-дүжүткүр, төрөң чүм, одарларлыг, янзы-бүрү казар байлактары, эң ылаңгыя алдыны, элбек. Крайны шийтпирлээнерниң санааны-биле алырга, чаа кижилер көжүрүп кирип болур хостуг девискээри барык-ла 5 сая десятин болуп турар. Ол чер чурттуг уранхайларга четчир черни арттырып бээр деп бодап алгаш, колонист кижилер бажынга 50 десятин чер онаажыр кылдыр санаарга, Уранхай крайже 400 муң кижини көжүрүп кирип болур. Крайже ол хире хөй орус албатылар көжүрер чорук стратегия талазы-биле дыка чугула хемчег болур, чүл дизе шериг сайыдының авторитеттиг медеглелин езугаар кыдат кызыгаарның бо талазынга орус чурттакчылардан шивээни тургузары амгы үеде Байкалды дескиндир демир орукка кыдат девискээр-биле чоокшулажышышкындан үнүп турар айыылды кандыг-даа чигзинип чокка кошкадыр. Биске, Россияга, Уранхай крайны тайбың арга-биле быжыглаарының эргежок чугулазын үнөлөп көргөш, Сайыттар Чөвүлели бо крайже орус хамаатыларны бирги ээлчегде көжүрүп, сууржудары чугула деп санаар. Чүгө ындыг орук-биле ук крайга таарымчалыг байдалдарны тургузуп болур болгаш оларның дузаы-биле биске таарымчалыг политиктиг байдал туруп кээрге, крайны кедизинде салымын шийтпирлээринге киржиринче бисти ыдалап турар, шак ындыг орус күрүне сонуургалдарының барын Кыдат чазакка билдиртириниң өнчүк чылдагааны болу бээр.

Далай ындында хөй-хөй девискээрлерни холгаарлап алган бүгү-ле барыны-европа чурттарының колони эжелээр политиказының черле дуржулгазының бүзүредип турар чүвези болза тайбың колонизация (эжелел) болгаш крайга экономиктиг сонуургалдарны тайбың бадыйткаары хөй талалыг садыг болгаш үлетпүү харызаалары-биле холбашкан шак ындыг күрүнениң политиктиг салдарын непередиринге шыырак деткимче болур. Ындыг политиканың бүгү уjur-дузазының бүзүрелдиг чижээн эң

«сөөлгү үеде Германия көргүскөн, чүл дизе Маррокода бодунуң хамааты-ларының эрге-ажыктарын камгалаарыңга сылдаглааш, Германия эрткен чайың «Пантера» деп канонерканы (шериг пароходу) ынаар чоруткан, марокко айтырыгны шиитпирлээр душта Франциядан девискээрниң орун Африка диптиң өске черлеринден чедимчелиг дуоҗ бастырып алгаш, шак ыңдыг сонуургалдарны бодунга дыка олчааргак ажыглаан».¹

1912 чылдың февраль 2-де Николай II хаан Сайыттар Чөвүлелиниң 1911 чылдың ноябрь 8-теги шиитпирин база аңаа кошкан программа-биле кады бадылаан. Ынчалза-даа үстүндө документиге чураан хол үжүүнүң будуу кургаар чай болбаанда, хаанның бодалы шиитпирлиг өскөрүлгөн. 1912 чылдың февраль төнчүзүндө Пекинде орус херектер эргелээр элчин Шекин, үстүндө аңаан крайга Россияның хоойлу эзугаар эргезин чигзиниг чогуңга сылдаглааш, өске талазында таарымчалыг политиктиг байдал тургустуна бергенин барымдаалаш, Тывага хамаарыштыр шиитпирлиг хөдөлүрин сүмөлзөн. Бо сүмени хаанга илеткеп тура, Даштыкы херектер министри Сазонов аңаа удур бодалды үндөзилзэн. Чүл дизе Россия Уранхай крайны бодунуу деп санаар юридиктиг эргези чок дээрзин архив материалдарыңга үндөзилеп чугаалаш, Саян биле Таңды сыннарының аразында черлерни чүгле ында бистиң сонуургалдарывыс ээлеп алырынче ыдалап болур деп Сазонов хаанга ужурун үндүргөн. Ынчалза-даа Уранхай крайда орус албатыларны камгалаарын база февраль 3-те мындаагылар Силер, император, бодуңар бедни-биле үнелээниңер Сайыттар Чөвүлелиниң программасында ойталаарын бистен негеп турар, ыңдыг болушкуннар ол черге болганын билбейн тур мен».²

Даштыкы херектер министрениң бадыткалыңче-даа, чоокта чаа Сайыттар Чөвүлелиниң шиитпиринге салган бодунуң холуңуң үжүүнче-даа Николай II хаан чайылбайн, бичини-даа хаайыңга какпайн, серте чок тоовайн барган. Харын таваржып келген баштайгы арганы сегирип алгаш, С. Д. Сазоновтуң илеткелинге дараазында резолюцияны бижий шаавыткан: «Мен силерге чөрүжүп, аа кирерде Пекинде херек эргелзэн элчинниң санал-оналы-биле шуут чөпшээрери мен. Уранхай край дугайында айтырыгны чугаалашканыңдан бээр 3 ай болду, Кыдатта улуг өскерлишкениңер болгулаан-дыр, ол херекти шиитпирлээр төлээде улам идепкейлиг хөдөлбээже хоржок, ол эвезе Кыдат кызыгаар унунга каяа-даа бодууска ажыктыг чүве чедип ап шыдавас бис. Бистиң Амур крайны ээлеп алганывысты сактып көрүңер...».³

Хаанның Россияның димзенишкенин Кыдат тала тоовайн эрте бээр аргажок турган. Орус хаанның Пекинде элчини И. Я. Коростовец 1911 чылдың апрель 21-де мынчаар медээлеп бижзэн: «Чоокта чаа Пекининиң солуннарының бирээзи Кыдаттың бодунуң составыңга кирип

¹ ИОКА, фонд 25, даңзы 13, боодал 4, херек 26, ар. 153—154.

² В. И. Дулов. Социально-экономическая история Тувы, ар. 386.

³ База ында.

турар Уранхай край дугайында бижээш, ында 100 хире орус суурларны санааш, ол айтырыгже кыдат эрге-чагыргалар бөлүктөрүнүн кичээнгейин хаара туткан». Ооң ас мурнунда 1911 чылдың февраль 2-де депшилгелиг кыдат солун «Чжун Гобао» Уранхай край дугайында мынчаар бижээн: «Ол край шагдан бээр-ле Моолдуң составынга чораан болгаш өске моол черлер-биле кады Дайцин империязының харьяатызы болуп, ооң холунга шилчээн, оон туржук ынаар тускай шериг отряды чоруткаш. ол крайны Улаастайның шериг чаңчынының дузалакчызынга дорт чагырткан... Ам кызыгаарны эде көөр дугайында айтырыгны көдүргөш, орустар кандыгдаа үндезин чок черге кызыгаар шугуму Саян сыны-биле эвес, а Таңды сыны-биле болзун деп негеп турар турлар. Бэ чүге-даа үндезилеттинмээн Россияның алаң-кылышыкчынары орустарның канчап чооп-даа чыткаш, Уранхай крайны эжелээр күзөлдөөн көргүзүп турар. Кыжанышыкчы оруу-биле олар бистиң каш муң квадрат миль хемчээлдиг черивисти дүргөн дүжүп бериптеринче албадаптар деп бодап турарлар. Уваа, чиктиг чүве, алаң-кылышының кызыгаарын шеглеп билбес даштыкы чурттугларның негелдезин күүседиптер хире бистиң девискээривис ыңдыг улуг эвес-ле болгай».¹

Таптыг-ла ол үеде Улаастайдан Хемчикке кыдат администрацияның төлээни чедип келгеш, уранхай дүжүмөттерни чыып алгаш, богда хаанга шынчы болурун негеп, оларга дужааганы болза: 1) бодунуң кызыгаарын шыңгыы камгалаар; 2) Хемчикке чаа кээп турар болгаш чурттап турар орустардан карак албайн хынаар; 3) Хемчикке орус шериг көстүп кээрин хайгаараар.

Дөзү ирээш буурап дүжөр чыгаан цин династияның сөөлгү катап курлуп тын тевичеп көргөни эл болган. 1911 чылдың сентябрь 8-те Иркутскийин генерал-губернаторунун Министрлер Чөвүлелиниң даргазынга бижээни: «Устуң кызыгаар начальнигинден чап-чаа алганым медээлерден база ооң чорутканы кызыгаар эргелелиниң очулдурукчузу, бээр кээр мурнунда Таңды уранхайларының амбын ноянынга баргаш келген Самойловтуң хууда илеткелинден кылып болур түңнел болза, кыдат езу-чурумунга тываларның хөөн чогу улам күштелип бар чыдар болгаш ажык тура халышыкчыне шилчип болур, а шак мындыг байдалды кыдат чазак Уранхайже бодунуң шериглерин киририне чылдак кылдыр ажыглап болур, мооң түңнелинде Уранхай кымныыл деп айтырыгны бистиң сонургалывыска чөрүштүр шийтпирлээри чайлаш чок. Чижээлээрге, бо чылдың июльда Шапшаал артында кызыгаар пайзазын хынаар дээш келген кыдат эргетенин үдөп чораан амбын ноянның чызаанындан бир дүжүмөт тыва чонну үптөп турар дугайында биегилерни ажык-биле чемелеп туруп берген. Кыдат дүжүмөттөр уранхай дүжүмөтти хай деп кымчылаан соонда, оозу 60 шаа уранхайларны бөлүп алгаш, кыдат

¹ Р. М. Кабо. Очерки... ар. 157.

эргетеннерге бараалгап чораан улустарын адырып алгаш, уранхайларга дараазында сөстөрнү сөглээн: «Эмин эрттир шыдажып келдивис, ам базындырары болзун, дээрлер бисти өршээп авыразын».

Кыдат революцияның тайлымы-биле Даштыкы Моолга база Тывага өөскээн национал-хосталгалыг шимчээшкиннерниң ачызында «Уранхай айтырыг» талазы-биле чөрүлдээни чепсек күжү-биле эвес, төөгүлүг чорудулганың агымы-биле шийтпирлээр арга тургустунган. Ынчалза-даа ол айтырыгга тус-тус күрүнелерниң хамаарылгазы удурланышкак болган төлээинде, ооң шийтпири узамдыга берген. Кыдат бодунуң колони черин ындыг-ла амыр кайын салыр.

Россия Тываны чоорту холга кирип алырынга кордалдыг хирезинде-ле, Даштыкы Моол бодун тускай дөгуннаан күрүне кылдыр чарлаанынга таарзынып деткип тура, ооң Уранхайга хопталап турарын херекке албайн, Моол база Тыва кайызы-даа Богда-Хаанның чери болуп турган-даа болза, Тываның эң хөй кижилиг Даа биле Бээзи кожууннары Калганың Чазактыг Хаан болгаш Сайн ноян хаан аймактарынга чагыртып чораан дээрзин билбээчепнеп эрттирерин оралдашкан.

2. ОРУС ПРОТЕКТОРАТ

Араттарның национал-хосталгалыг шимчээшкениниң түңнелинде Тывага манчы-кыдат тергиидел узуктаттырган болгаш дың чаңгыс орус садыг дойлап артып калган. Алдын-даа тывар, мал, тараа ажылы-даа калбартыр дизе амыр-ла, ам боду билир, манчы-кыдат эрге-чагыргаларның, ноян-дүжүметтерниң чөпшээрелин айтырбас болу берген.

1912 чылдың февраль 15-те амбын ноян Комбу-Доржуунуң хаан чазакка кириген дилег бижии хары чок сураг барган. Барыын, Чөөн чүктөрдө бодунуң эвилелчилеринден, бодунуң адааннажыкчыларындан сезингеш, хаан чазак далаш чок дипломаттыг хөделиншикиннер дузазы-биле баштайында Даштыкы Моолга туруштарын быжыглап алгаш, ам кээп Уранхайны баш миннип эжелээр бодаан. Орус дипломатияның моол-кыдат харылзааларны чогулчудар талазы-биле кандыг-даа бол чедишкени Уранхай айтырыгны Россияга чайып бээринге дөгүм болур турган. Мооң ужурунда хаан чазак моол феодалдарның күзел-чүткүлүн херекселейн баар аргажок болу бергеш, моол айтырыгже кол-ла кичээнгейин угландырган.

Устуң кызыгаар начальниги амбын ноянның дилээн Иркутскиниң генерал-губернаторунче чорудупкаш, удаваанда онза айтышкын келгижекке, тыва нояннары-биле кандыг-даа чугаалажышкыннар кылбаңар деп айтышкын алган. Баш муңгаш, ужуру билдинмес байдал тура берген. Тыва нояннары байдалды ажыглап, бот башкарып эгелээн.

Моолче тыргылып турган ноян-дүжүметтер, дээди эргетен ламалар хаан чазактың шийтпир чогулга сылдаглааш, боттарының кожуун, суму-

ларын Моолга каттыштырар дээш кызыдып турган. Оларның ол чүткүлүңге манчы-кыдат дарлалга удур шийтирлиг демисел, Барыын Моолду, Комду хоорайны хостаарынга тыва араттарның шийтирлиг киришке-ни өмөк болу берген.

1912 чылдың майда Тожунуң нояны база Салчак кожуунуң чагырыкчызы Балчыймаа Моолдуң албатылары болуксаан өргүүдел бижиктерин Жалханза кудуктуга киирген. 1912 чылдың июнь 13-те Даа кожуунуң нояны Буян-Бадыргы Жалханза кудуктудан бодунуң кожуунуң шавылар кылдыр хүлээп аарын авыралдап дилээн.

Моол чазак Бээзи кожууну биеэги хамааржылгазын барымдаалааш, Сайн ноян аймакка каттыштырар деп шийтирлээн. 1913 чылдың март 16-да бодунуң дүжүмөттериниң хыналдазының соонда, Жалханза кудукту Тожу, Салчак кожууннары Моолга каттыштырар, Тоңмит биле Балчыймаага гүн ноян деп дужаалды таңмазы-биле кады тыпсыр деп чарлык болган. 1913 чылдың май 23-те Жалханза кудукту Буян-Бадыргыны дилээн база хандырган. Ол дугайында моол төөгүдө бижээни: «Хемчик уранхайларының бүгүдениң даргазы эртинелиг гүн Буян-Бадыргы шеригге хереглээр чүүлдер чыылдырып алгаш, ол-ла шиби-биле оозун одерит келгенин Чазактыг хаан аймактың бедик чаяанныг башкызы Жалханза кудуктууң шавызы болдургаш, Буян-Бадыргыга түшээ гүн чергениң эргезин тывыскан».¹

Амбын ноян баштаан дүжүмөттер, ламалар болгаш байлар эрге-чагырга дээш демиселден кыстырып, кызыгаарладып, чаасканзыргай байдалга киргеш, аразында маргыжып шуугажып эгелээн. Шак мындыг байдалга амбын ноян биеэги туружундан ырбап, бодунуң Оюннар кожуунуң Жалханза кудуктуга шавыладыр деп шийтирлээн. Ынчалза-даа Жалханза кудукту Россия биле Моолдуң харылзаазын нарыдадырындан сестип корткаш, Оюннар кожуунун Моолга каттыштырарындан ыталаан.

Хаан чазактың иштики херектер яамызының чанынга тургускан ведомстволар аразында комиссияның 1912 чылдың августа хуралынга мынчаар айткан: «Крайга кандыг-даа корум-чурум доктаадып чадап каап, уранхай чагырыкчылар Россиядан болгаш Моолдан дуза дилээн-нөр, уранхайларның чамдызы орус албатылар болуксап турар, хей кезек Өргээде кудуктуга дилег-биле бараалгааннар.

Уранхай крайда байдал кедергей чидигленген болгаш тодаргай эвес апарган, мындыг медилиг турар бэлза, оруска сонуургалды буурадып, харын-даа ында орус хамаатыларның эт-хөрөгизинге, амы-бодунга айыылды үндүрүп болур. Мынчангаш Россияга таарымча чок уржуктары болгаш самыралды болдурбас төлөөдө далаш шийтирлиг хемчеглери ал чорудар херек».²

¹ Бүгд Найрамдах Монгол Ард улсын түүх. Дэд боть. 1604—1917. Улаанбаатар, 1968, ар. 445.

² Военно-исторический архив, херек 126—724.

1913 чылдың ноябрь 5-те ат салган орус-кыдат декларацияга Даштыкы Моолду Кыдат автономнуг район деп, ооң девискээрин Кыдаттың кезин, Кыдат чазакты автономнуг Моолдуң дээди чагыргазы деп чарлаан. Бо декларация Россияга Тываны каттыштырарының таарымчалыг байдалын тургускан.

Тыва нояннарының аразынга ыңай-бээр чайгылар шимчээшкин көрлээлеп оарын барымдаалаш, Уранхай крайны хайгаараар, анчаа самырал болдурбас, Калганың эрге-чагыргазынга шилчитпес тэлээде, орус эрге-чагыргалар 1913 чылдан эгелеп Тываже Кызыгаар комиссары биле көжүрүлдө дүжүмеди деп ийи кижини томуйлап чоруткан.

1914 чылдың август 24-те Иркутскиниң генерал-губернаторунга чоруткан бижинге ук комиссар Цереринниң бижээни: «Амбын ноянь бодунуң эрге-чагыргазындан барык-ла тыва кожууннар шупту Моолдуң деткимчези-биле үнүп турарын дүвүрөп көргөш, оларны орус камгалалга даянгаш эгидип алыр сорулга-биле 1912 чылдың февраль 24-те Устуң кызыгаар начальнигин дамчыштыр эң дээди ак хаан авыгайның адынга уранхайларны камгалал хайгааралга хүлээп аарын дилээн турган. Бо дилегге орус чазактан кандыг-даа харыы албайн баргаш, амбын ноянь бодунуң кожууннарын Моолга каттыштырар дугайында моол чазактан өдүү-төдүү дилеп келген. Моол чазак амбын ноянның алан-кылышыны чүл дээрзин эки билир болгаш, ооң дилээн база-ла харыы чокка арттырын каан. Ындыг болуушкуннар кызыгаар херектерин эргелээр черни тургузарының бир чыл мурнунда ол эргелел-биле холбашкан бистиң чазактамыстың Уранхай айтырыгы канчаар көрүп турары тодараалакта болгудан, мооң ужурунда 1913 чылдың апрель ай эгезинде кызыгаар херектеринин эргелелинге томуйлаткаш, Уранхай крайга келгеш, баштайгы үеде элдиг шажын чүдүлгелиг моолдарже уранхайларның чүгле амбын нояндан өскелери тыртылып чүткүп турарын бижип турдум. Ынчалза-даа уранхайларны кам-хайыра чокка чулуп чиир аажылап биеэги кыдат албатыга турган байдалдан бичии-даа дээредевес моол албаты болуксаар чорукка уранхайларның хөңүн кагдырган.

Ындыг хөөниери ажыглап алгаш, мен оларны моол албатылар болуксаар чоруктан ойталап, орус камгалал-хайгааралды азы албаты болурун орус чазактан дилеңер деп ыдалап эгелээн мен, шак мөңдүг янзылыг хөделирде, кол кичээнгейимни аргажок пат бичин ыңай Уранхайның салымын шиитирлээринге шоолуг-ла роль чок Салчак биле Тожу (чурттакчылары 8 муң хире кижин) кожууннарже эвес, а саяндаа, еске бүгү уранхайларның аразынга салдары-биле-даа кайызын-даа эжар Хемчик база Бээзи (чурттакчылары 45 муң хире кижин) дээр бгынын кожууннарже угландырган ийик мен.

Мындыг угланышкынның мээң күженишкимин үрө-түңкелдиг болганын билир силер, эрткен чылдың күзүнүндө уранхайларның дуукаа

¹ ИОКА, ф. 11 с 23, данзы 1, херек 14, ар. 20.

деткимчези-биле Хемчик болгаш Бээзи кожууннарда бүгү-ле моол дүжү-меттерин ырадып чандырышкан мен, мооң түңчелинде ол-ла уранхайлар Россияның камгалал хайгааралының адаанга кирер дугайында делеглерни мени дамчыштыр кииргеннер, болгай».¹

Комиссар Церериниң бо-ла чагаазында Хемчик ноянының төрөөн даайы Чамзы хамбы лама уранхайларның хөй-ийити бодалын Моолдан чайладып, Россияның талазынче чайып алырынга үнелеп четпес дуазын халдатты деп бижээн.

1912—1913 чылдарда орус садыг тыва рынокту чүмү-биле ээлеп ап, өмү бүрүн эргелиг ээзи болу берген, Россия биле Тываның аразында экономиктиг харылзаалар быжыккан. Ол-ла чылдарда моол феодалдар тыва нояннары Моолга элзидип аар дээш бар-ла шаа-биле хөделип турган. Моолга кирип ап турган ноян-дүжүмөттөр тыва араттарның күзелин барымдаалавааннар. Моон аңгыда күчүлөл-биле тывалардан угдунмас албан-үндүттү хавырып турган моол дүжүмөттөр тыва араттарның хөңүнү каап, илленниг удурланышкынын тө тыргып алган. Чижээ, 1912 чылда, Беннигериниң херечилээни-биле алырга, Жалханза кудуктунуң шанзотбазы Салчак кожуундан албан хавырып алгаш, чанып бар чорда, тыва араттар үптөп алгаш барган болуп турар. Нарыдап келген байдалды тыва нояннар болгаш дүжүмөттөр эскерип билгеш, биригээр хөделип үнгөвөр.

1913 чылдың ийиги чартында Хемчиктиң хуулгаан Чамзы хамбы лама каан чазактың мурнунга делег бижик-биле дараазында айтырыгларны тургускан: «Орус хайгаарал-камгалалды дилээр ужурувус дараазында байдалдардан болду: 1. Моолдарның уранхайлардан угдунмас аар негелделери янзы-бүрү албан-үндүттү дең эвеске хуваап турар ужурунда сөөлгү чылдарда дыка улгаткан... 2. Эрткен-дүшкөн моол дүжүмөттөр уранхайларны нары-шээр чокка дорамчылап күчүлөп турар. 3. Орус чурттакчылар-биле тус черниң чону холужа берген болгаш оларның материалдыг сонуургалдары сырый аргыжып тутчу берген. 4. Россия Уранхайны төөгү талазы-биле ээлээр эргелиг деп Церериниң бадыткалы болур».

Үстүндө тайылбырлаан чүүлдерниң үндезининге даянган, «Танды уранхайлар Россияның протекторатынга болгаш камгалалының адаанга өөрүп четтиришкени-биле чалбарып кирер бээрден башка оон дээр чүве турбас деп бүзүрөй бердивис».¹

1913 чылдың октябрь айда Россияның талазындан камгалалды дилээн ийи өргүүдөлди Бээзи кожууннуң дүжүмөттери база Хемчик кожууннуң нояны Буян-Бадырғы кииргеннер.

Россияның Моолда база Тывада туруштарының быжыкканын, бодунуң кожуунунуң араттарының хөөнүн хүлээп көрбөс аргазы чок болу берген, Буян-Бадырғы бо удаада Россия талазынче чайлып дүжөр болза

¹ Р. М. Кабо. Айтыкан ном, ар. 176.

«сарыылдыг» дээрe болур деп санаан. Ооң дилээнде мынча дээн: «Бо үеде, Кыдатта манчы династия дүшкөн база Моол бодун тускай догуннаан күрүне деп чарлапкан өйдө, мен база мээң кожуунум камгалап карактаар ооргаланыр чүве чок калдывыс, ынчаарга бистер, уранхайлар, эвээш санныг болганывыстың ужурунда биеэгивис дег тускай догуннап чурттай албас бис, мынчангаш мен база мээң шажын херээ эргелээр болгаш хамааты херээ башкарар дүжүметтерим, бүгү карачыл чоңум тургустунуп келген байдалды бодамчалыг болгаш үргүлчүлөлдиг чуттаалажып көргөш, улуг ак хаандан бодунуң күчүлүг эрге-чагырга туткан холунуң болгаш камгалалының адаанга бүгү кожууну хүлээп алырын дилээр деп чаңгыс үн-биле шийтпирледивис».

Буян-Бадыргының база Чамзы хамбы ламаның дилеглеринде Хемчик кожууннарының дилеглериниң болгаш күзөшкннериниң дараазында даңазын кошкан: «1. Хемчик хемвиң кожуунунуң уранхайлары хөй чылдарда сарыг шажынга чүдүп келген болгаш ук шажынны биеэги ший-биле чүдүүр кылдыр кадагалап арттыраын дилээр. 2. Хемчик кожууннуң көжер чурту мурнуу чүкте Дөрбеттин барыын, чөөн ийи аймактары-биле, Үнөн Зоригт хаан, Бат Үрөгэлт Далай хаан кожууннары-биле кызыгаарлажып турар. Цин династияның үезинде олар дараазында хараалдар-биле (Чыжыргана, Хандагайты, Бора-Шай, Бодаган-Хоолай, Үүрүк-Нур, Чигиристей) чардынган турду. Ынчалза-даа мурнундагы кызыгаар херек кырында доктаадып тургускан кызыгаардан дашкаар турган төлээде, ынаар албадап көжүрткөн еске чурттугларны (мында моол чазактың чоокта чаа көжүрүп эккелген кыргыстарын уранхайлар ынча деп тур боор) кирибес болза чогуур. 3. Хемчик хем кожууну хая даштыг булуңналчак чер болуп турар, мооң ужурунда бистиг адамкы уранхайларывыс, колдуунда 4 чүзүн мал ажылын кылбышаан, үргүлчү көжүп чоруур черлерни шилип аарда, одар-белчирин тыртар, төрөл сөөктөн төрөл сөөкчө ада салгап чоруур хырын тоттурар аң-мөнниг, балык-байлаңныг черлерни шилип аар улус болгай. Мынчангаш бисти чүзүн-бүрүн үндүт-каайлыдан хостаарын диледивис. Моон аңгыда мында чурттап турар орус садыгжылардан аңгыда тудуглар тудуп, тараа тарый бээр хире чаа орус чурттакчыларны көвүдетпес болза эки. 4. Бистиң эртем-билиг чок уранхайларывыс шаг үеден бээр шериг албанын эрттирбейн чораан, мооң ужурунда оларны шериг хүлээлгезинден хостаарын диледивис. 5. Моон аңгыда дилээривис болза хеп-сынны, кежегени, дүжүметтерниң бөрттеринде чинзелерни, одагаларны биеэги хевээр эрги хевир-биле арттыраын диледивис».¹

1914 чылдың апрель 18-ге Россияның протекторанын (камгалал хайгааралын) чарлааш, Тываны Иркутскиде генерал-губернатор чагыргазының адаанда Енисей губернияның кезин кылдыр санаан.

¹ Р. М. Кабо. Айыткаан ажыл, ар. 176.

1914 чылдың июль 4-те комиссар Церерин амбын ноян Комбу-Доржуга база Хемчиктин гүн нояны Буян-Бадыргыга силерниң кожууннарыңарны 1914 чылдың апрель 5-те Россияның протекторатының адаанга хүлээп алган-дыр деп бжимел дыңнадыгны чоруткулаан. Ында айытканы болза: «...Силерни чагырган уранхайларыңар-биле кады орус камгалал-хайгаарал адаанга хүлээп алганы-биле чергелештир силерниң хүлээлгөңөр болза: бирээде, кандыг-даа даштыкы күрүнелер-биле, ооң иштинде Моол-биле, тузунда харылзаа тудуп болбас. Мындыг янзылыг харылзаалар херек апарза, ыңдыг харылзааларны Уранхай крайда Россия чазакның төлээзи болур чүгле мени база мени төлээлеп турар ийикпе азы солдан кижилерни дамчыштыр тудар апаар, ийде, бүгү-ле маргылдааларны моон соңгаар менээ шийтпирледир силер».¹

Орус протекторат дугайында дыңнадыгны алгаш, амбын ноян нар чылдың 6 айның 25-те (1914 чылдың июль 4-те) дараазында бады даңгы-рактыг хол үжүүн берген: «Кызыгаар херээн эргелээр сайыт Цереринни дамчыштыр мындаагылар император хаан Николай Александрович болду-биле эгээртинмес буянын халдадып, Уранхайның беш кожууннарын Россияның камгалал хайгааралының адаанга киирип алыр деп күзөлди-биле шийтпирлээн дугайында бжимел чарладды алгаш, мен, амбын Комбу-Доржу, өөрүп хаимас өөрүшкү-биле өөрүп четтиргеним сагыш-сет-килимни долуп, амыр-мендинерни дээш чалбарып, шынчы болгаш даң-нангыр чалчаңар мен моон соңгаар Моол болгаш еске-даа даштыкы күрүнелер-биле кандыг-даа тускай, дорт харылзаа тутпазымны азаддым. Бир эвес ыңдыг харылзаалар херек апарза, Уранхайда чурттап турар орус чазактың төлээлекчизин дамчыштыр чорударымны, уранхай кожуун-нар аразыңга будулгаазыннар үне берзе, ук төлээлекчиге оларны шийт-пирледиримни хүлээнип тур мен. Мооң-биле капсырып дилээрим болза, бистин уранхай чоңга бодунуң чаңчылдарын, чүдүп чорууру белда шажынын, амыдыралының хевирин, бот эргелелин, дужаалын, төрөөн көжер чер-чуртун арттырып бээрин, эрге-чагырганы чидиреринге чедирги дег онзагай өскерлишкиннер болдурбазын алыс шынныг мөгэйип диледим».²

Хаан чазактың кордалы шак мындыг байдалдыг амыдыралга бот-танган. Ооң Тывага хамааржыр бодалдарының боттанырынга орус алба-тылар болуксаанының дугайында тыва чагырыкчыларның албан езузу-биле киирген дилег билдиришкиннери черле деткимче болганы билдингир.

Хаан чазак тыва чагырыкчыларның талазындан ыңдыг янзылыг документилерни алырынче ыңча дыка кызып чүткүвөөн, ыңдыг билди-ришкиннерни тоовайн турган, чүге дизе ол Тываның келир үедеги

¹ ИОКА, ф. 11 с. 23, даңзы 1, херек 14, ар. 1.

² ИОКА, ф. 11 с. 23, даңзы 1, херек 14, ар. 46.

салым-чолун тыва улустуң болгаш ооң чагырыкчыларының ооргазының артынга шийтпирлээрин оралдажып турган. Орус протекторатты чарлазак, хаан чазак протекторатка кызыгаарлаттынарын бодавайн, харын Тывага бодунуң эрге-чагыргазын бүрүн доктаадыр, тыва чери болгаш оон байлактарын бодунуң холдарына долuzu-биле алыр дээш шырбайын турган.

3. ТЫВА ҮШ КҮРҮНЕ АРАЗЫНДА

Уранхай айтырыг орус протекторатты чарлааны-биле үзе шийтпирлеви бербээн, чүге дизе ооң салымы Кыдат биле Даштыкы Моолдан хамааржыр болганда, ук айтырыг моол айтырыг-биле доңнажы берген.

1911 чылдың декабрь 18-те Даштыкы Моол бодун тускай хамаарышпас күрүне кылдыр чарлааш, барык-ла дөрт чыл чыгыгы үеде тускай догуннаан күрүнезин хүлээвээн болганда, моол чазак база ооң дипломаттары Моолдуң тускай догуннаан күрүнезин Россия болгаш еске-даоа күрүнелер хүлээп көрзүн дээш улуг арга-хорганы үндүрүп, карак кызыл оралдажып келгеннер.

Россияның политиказының алыс сорулгазы болза Даштыкы Моол Кыдаттан езу барымдаалаар хамаарылгалыг болур, ол хирезинде-ле хааныг Россияның тергидекчи аңгыларының сонуургалдарына таарыштыр бодунуң түүзү-биле тускайланчак турар ужурлуг.

1912—1913 чылдарда Моолдуң төлээлери Петербургка удаа-дараа баргылааш, хаан болгаш ооң сайыттары-биле ужуражып, Моолдуң тускай догуннаан эргезин хүлээп ап, Европа чурттары-биле чоокшулаштырар, Моолга чээли, шериг чепсээ бээр дугайында дилег кылып турда, хаан чазак бир эвес Даштыкы Моол бодунуң тускай догуннаан байдалын хүлээп көрзүн дээр болза, Иштики Моол биле Барганы каттыштырып алыксап турар болза, Россияның киржилгези-биле кыдат-моол дугуржулгалан кылзын деп негээн болгаш шоолуг эвес чээлини база шериг чепсээн бээр бооп хүлээнген.

1913 чылдың октябрь 23-те ат салган орус-кыдат декларация езугаар хааныг Россия Кыдатты Даштыкы Моолдуң кожайы болур деп, а Кыдат Моолду автономнуг район деп хүлээп көргөн. Даштыкы Моолдуң чазак орус-даа, кыдат-даа талаларга удурланып, Кыдат-биле харылзаарлыгы шуут үскен бис, Моолдуң чөпшээрели чокка кандыг-бир хамааржылга доктаадыр болза, ону хүлээп албас бис деп шийтпирлиг медеглээн.¹

Моол айтырыгны шийтпирлээринге империалистиг чөрүлдээлер улуг идигни берген. Чижээ, 1912 чылдың июль 8-те Ыраккы Чөөн чүкке

¹ В. Ширендыб. История монгольской народной революции 1921 г. М., 1971, ар. 41.

эжелел кавызы үлежирде, Иштики Моолду Японияга, Даштыкы Моолду Россияга онааштыр хувааган. Оон туржук Япония Даштыкы Моолду чоорту Иштики Моол биле Маньчжурия талазынче чайып алгаш, оларны шупгузуу бодунуң контролюнуң адаанга кирип аарын кордап турган. Империалистиг күрүнелерниң ажык болгаш чажыт, дорт болгаш доора сүлчээлери 1913 чылдагы орус-кыдат декларацияга дүүштүр моол айтырыгны шийтпирлээринге чедирген.

Хааныг Россияның, Кыдаттын болгаш Даштыкы Моолдун төлээлериниң үш таланың деп адаар конференциязы бодунуң ажылы 1914 чылдың август 26-да эгелээн. Оон ажылынга орус таладан: Чиңгине консул А. Я. Миллер (делегацияның баштыңы), Кяхтаның кызыгаар комиссары А. Д. Хитров болгаш Моолда чингине консулдуң чанында үлетпүр болгаш садыг яамызының агентизи А. П. Болобан, Кыдат таладан: генерал-лейтенант Пи Гунфан, онза эргелиг төлээлекчи, Мексикага төлээлеткен сайыт Чэн Лу, Төвүтгүң херектериниң талазы-биле кол эргеледичи чөвүлекчизи Чэнь И; Моол таладан: Иштики херектер министри Бэлигтүги, даа-лама Дашжав, Саң-хөө министри Түшөтү-чин-ван Удай, шериг яамызының бирги чөвүлекчизи Маңлай баатар Дамдинсүрэн, даштыкы херектер министриниң эжи гүн Цэрэндорж болгаш гүн Жигжиджав олар киришкеннер.

1915 чылдың май 25-те Даштыкы Моолдун автономнуг эргезиниң дугайында Үш таланың дугуржулгазынга ат салганы-биле Кяхта конференциязы бодунуң ажылын дооскан. Даштыкы Моол (1 чүүл) Россия биле Кыдат аразында 1913 чылдың октябрь 23-теги орус-кыдат декларацияны болгаш ноталарны хүлээп алган.

Даштыкы Моол Кыдаттын кожай эргезин хүлээп алып ужулга таварышкан, а Кыдат биле Россия кыдат девискээрниң кезин болуп Даштыкы Моолдун (2 чүүл) автономнуг эргезин хүлээп көргөн. Автономнуг Моол политиктиг болгаш девискээр айтырыглары-биле холбаалыг керээлери даштыкы күрүнелер-биле чарар эргези чок (3 чүүл).

Россия биле Кыдат 1913 чылдың октябрь 23-теги орус-кыдат декларацияны 2 болгаш 3 чүүлдерин езугаар Даштыкы Моолдун автономнуг чазааның иштики эргеледичи бүгү-ле херектерин боду баш билип чорудардың чаңгыс бүрүн эргезин, база ол ышкаш Автономнуг Моолдун үлетпүр болгаш садыгы-биле холбашкан бүгү-ле айтырыглар талазы-биле даштыкы күрүнелер-биле керээлери болгаш дугуржулгаларны чарар (5 чүүл) эргезин бадыткап чөпшээрешкен.

Үш таланың чарган дугуржулгазы үстүндө чүүлдер-биле чергелештир Россия биле Кыдаттын аразында чөрүлдээлери тодаргай көрүнүктелдирген. Дугуржулга езугаар алырга, Кыдат Даштыкы Моолдун кожайы болуп артар, а чогуум херек кырында — ийги даштыкы күрүнө — Россия Моолга хамаарыштыр калбак экономиктиг болгаш политиктиг эргелери ап үнгөн.

Иштики эргелел талазы-биле бүгү-ле херектерни Моолдуң кара чаңгыс боду шиттирлээр эргези, садыг болгаш үлетпүр талазы-биле бүгү айтырылгаларга даштыкы күрүнелер-биле боду керээ чарар эргези чүнүң-даа мурнунда кожазы Россияга таарымчалыг байдалды берген.

Дугуржулганың 6-гы чүүлүн езугаар Россия биле Кыдат Даштыкы Моолдуң иштики херектеринче хол суп киришпес бооп хүлээнгеннер. Кыдаттын Даштыкы Моолга хамаарыштыр кызыгаарланчак эргези, Моолдуң делдем автономиязы хааныг Россиянын экономиктиг болгаш политиктиг соңтургалдарын идегелдиг магадылаан.

Сураглыг моол эртемден академик Базарын Ширендыб маргыш чок барымдааларга даянганш, дараазында чөптүг дизелелди кылган: «Моолдуң автономнуг эргезин доктаатканының төөгүзү колони тергиделдин байдалдарында эвээш санныг болгаш дарладып чоруур улус езудуг хосталганы болгаш тускай догуннаан чорукту кажан-даа чедип ал шыдавас дээрзин херечилеп турар. Ол үениң байдалдарында моол улус, өске-даа колони дарлалда хожудаңгай улустар ышкаш, бир дарлакчылардан хосталып алгаш, өске аспактарже кире берген».¹

Тываның эң хөй кижилиг Бээзи болгаш Даа кожууннары Сайн ноян хаан база Чазактыг хаан аймактарга хамааржып чагыргып чораан болганда, 1911—1912 чылдарда Даштыкы Моолдуң тускай догуннаар эргезин улустар аразынга магадылап алыр сорулгалыг хааныг Россиянын найысылалы Петербургче айттангылаан төлээлерни баштап чораан Сайн ноян хаан Намнасүрөн, Чазактыг хаан чин ван Ханддорж олар Тываны утпайн чорааннар дээрзи билдингир болбайн аан. Мынчаар бодап болурдуң кол барымдаазы болза 1915 чылдың май 25-те Россия, Кыдат, Москва аразынга чарган үш таланың дугуржулгасы болур-дур.

1913 чылдың октябрь 23-те орус чазак Кыдаттың даштыкы херектер министри Сун Баоцзыга Россиянын талазындан Даштыкы Моолду Кыдаттың девискээринин кезин кылдыр хүлээп көөр дугайында нотаны чоруткан. Бинда мынчаар айыткан: «Автономнуг Даштыкы Моол Өргөдө Кыдат амбынның чагыргазынга, Кобдо хоорайда кыдат амбынның болгаш Улаастайның чанчын сайыдының эргезинге турган девискээрлерден тургустунар. Моолдуң тодаргай чер-чурт чуруктары чок болуп турар болгаш бо чурттуң административтиг хуваалдазының кызыгаарлары тодаргай эвес болур чүве болганда, Даштыкы Моолдуң ылап шын кызыгаарлары база ол ышкаш Кобдо округ биле Алтай округту кызыгаарлап чарар ажыл декларацияның 5-ки чүүлүндө көрдүнгөн соондагы чугаалажымышыннарга тодараттынар».³ Нотаның 4-кү чүүлүндө бо текстини

¹ Б. Ширендыб. Айыткан ажыл, ар. 45.

² Өргө — Урга (амгы Улаан-Батор).

³ Русско-китайские отношения 1689—1916. Официальные документы. М., 1958. Док. № 40, ар. 102.

1915 чылдың май 25-те Россия, Кыдат, Моол аразынга чарган үш таланың дугуржулгазынга бүрүнү-биле катаптап бадыткааш, дараазыкка домакты немей бижээн: «Кыдат биле Автономнуг Даштыкы Моол аразында кызыгаарны езу барымдаалап чарар ажылды Россияның, Кыдаттың, Даштыкы Моолдуң төлээлеринден тургустунган тускай комиссия чорудар, ынчаарга кызыгаар чарар ажылга бо дугуржулгага ат салган соонда ийи чылдан орайтавайн эгелеп кирер».¹

Үстүнде документ чүнү чугаалап турарыл дизе, бирээде, «Улаастайның чанчын сайыдының эргезинге турган» черлерге Оюн, Салчак, Тожу кожууннар база хамааржыр, а «Өргээде (Ургада) кыдат амбынга чагырткан черлерге Калганың дөрт аймаа, ооң иштигинден Сайн ноян хаан биле Чазактыг хаан аймактар хамааржыр, ынчаарга бо ийи аймакка Таңды-Уранхайның Бээзи, Даа кожууннары чагыртып чораан, мооң укчурунда Үш таланың ат салган дугуржулгазы Тываны Моолга херек кырында хамаарыштырып турар, ийиде, Даштыкы Моолдуң иштики административтиг кызыгаарлары чок, тодаргай чер-чурт чуруктары чок деп дугуржулгага айытканы Тыва-биле кызыгаарга база хамааржыр, мену немей бадыткаар чүүл болза 1913 чылдың октябрьда Россияга кирер дугайында өргүүделинге Буян-Бадырғы ноян мурнундагы тыва-моол кызыгаар моол хараалдардан ыңай ишкээр турар дээни болур.

Мынчангаш хаанныг Россия Даштыкы Моолга хамаарыштыр болуунуң онза сонуургалдарын бадыткап быжыглаарда ийи каът дон-биле баглаан, ол болза, бирээде, орус протекторат-биле Тываны хүлүп алганы болур, ийиде, Россия, Кыдат, Даштыкы Моол үш таланың дугуржулгазы-биле Моолдуң автономнуг эргезин магадылап ап тура, хаанныг Россия «уранхай айтырыгны» орус-кыдат харылзаалардан аңгылап кызыгаарлааш, моол айтырыг-биле холбаштырып каан. Моон эгелеп Моол биле Тываның төөгүлүг чорудулгазы кожактыг ийи бызааның маңы ышкаш, чылып эгелээн.

Импералистиг күрүнелерниң адааннажып-хунаажып турар байдалдарында Россия биле Кыдаттың кайызы-ла шыырак болдур, ол талаже чайгылып чораан Даштыкы Моол биле Тыва Октябрь революциязының түңнелинде чок-ла болза капиталистиг, чок-ла болза социалистиг орук-биле хөгжүүр бе деп альтернативаның мурнунга келген. Моол база Тыва дугайында айтырыглар, Советтиг Россияның делегей имперализминге удур демисели-биле шапшылгалашкаш, национал-косталгалыг революциялар тиилептерге, Совет Эвилелиниң Чөөн Чүккө, ылаңгыя Кыдатка болгаш Японияга хамаарыштыр даштыкы политиказының бир чугула белдирлешкек кезин болу берген.

---

¹ База ында. Док. 41, ар. 104.

ТӨӨГҮЛҮГ ДУРЖУЛГА

Алдан маадырларның тура халыышынындан 1911—1912 чылдардагы национал-хосталгалыг шимчээшкининге чедир тыва улус демиселдин аддарлыг оруун эртип, бедик чадазындан тептинген. Ийи-чаңгыс кайгалдарның демиселинден, арбан, суму, кожуун аразында аймак-сөөгүн тыртыжар чорукту ажып эрткеш, ниити тыва улустуң национал болгаш социал дарлалга удур демиселинче шилчээш, адактың сөөлүндө кожазында улустарның демисели-биле сагыш-сеткил каттыштырып дөңгө хөделир, дем каттыштырып, кады демисежир чадаже депшээн.

1905—1907 чылдардагы бирги орус революция чүгле хаанныг эзу-төрени сирлеңнеди силгээн эвес, харын Азияның улустарын чүс чылдың уйгузундан оттуруп сергеткен болгаш национал хосталга, демократия дээш демиселче сорук киирген. Ук революцияның киржикчизи, ол үени карак албайн көрүп шинчилеп турган кижиге болза В. И. Ленин болур. Ол мынчаар демделээн: «Делегей капитализми болгаш 1905 чылдагы орус шимчээшкин Азияны шуут-ла оттурупкан. Ортаа вектиң таптаашкынынга бүдүүлүк, черликсиргей байдалдыг чораан чүс-чүс миллион улустар чаа амыдырал, кижиниң анаа-ла билдингир эргелери, демократия дээш демиселге оттуп келгеннер».¹

1911 чылдагы кыдат революцияның тайлымы-биле Дашткы Моолга манчы-кыдат дарлалды узуткаар сорулгалыг национал-хосталгалыг шимчээшкин өөскүп үнген. Ук шимчээшкинге патриотчу хөөнүг, национал дарлалды узуткаар, тускай догуннаан Моол күрүнени тургузар дээш демисежип турар бүгү-ле социал күштер — Богда кегээн баштыңныг хаан, ноян, дүжүмет, лама база бөдүүн арат массалар идепкейлиг киришкеннер. Национал хосталга дээш демиселге тыва улус кыдат болгаш моол улустарны бодунуң дайзыннары кылдыр көрбейн, а эвилелчилери кылдыр частырыг чокка медереп билген. Мооң ужурунда кажан Барыын Моолду болгаш Хомду хоорайны хостажыр дугайында моол эрге-чагыргалардан кыйгырыг келирге, чүгле шеригге келдирткеннер эвес, олар-биле кады эки туразы-биле 300 хире кижиге дайынче аъттанганнар. Олар болза улуг кыдат улуска удур дайынче эвес, а манчы-кыдат дарлакчылардан кожазы Моолду база ында хан төрели болур уранхайларны базымча дарлалдан хостажыр дээш барганнар. Манчы цин династия кыдат, моол, тыва улустарның ниити дайзыны болуп турган чүве болганда, Моолга болгаш Тывага болгулаан национал-хосталгалыг шимчээшкиннер ниити кыдат революцияның агымынга ооң кезин бооп тиилээн.

Кадыг-бергеде туруштуг, шынчы, соруктуг, эш-өөрзек, төрөл-дөргүзүрек, дузааргак — бо бүгүлөр тыва улустуң национал онза шынарларының ылгалыр кезинге хамааржыр. Барыын Моол девискээринге дайыл-

¹ В. И. Ленин. Чогаалдарның долу чыындызы, т. 23, ар. 146.

дажыышкыннарга, Хомду шивээзин хөмө таварып ээлеп алып чилиг сегиржишкиннерге тыва шериглер коргуш чок эрес кашпагайын көргүзүп, ниити херектиң тиилелгезинге шыдаар шаа-биле үлүг-хуузун киригеннер. Хөйүнге көдүрткөн Богда-кегээн Жавзандамбаның моол казаа, Хомдуга бүгү 3 муң ажыг калга, дөрбет, өөлет, тыва шериглерни командылап турган Хатан Баатар Максаржав база ооң дузалакчызы барга моол Маңлай Баатар Дамдинсүрэн олар тыва шеригниң киржилгезин бедик үнелеп, Куулар Локсаңга «Зоригт Баатар» деп бедик атты, хөй-хөй тыва шериглерге хаа, мээрөң, чалаң, хүндү деп хүндүлүг дужаалдарны тывыскылаан.

Мооң-биле чергелештир национал-хосталгалыг шимчээшкынниң чорудулгазында империалистиг хүрээлелде турар бичии Тыва ам кымга соргаланырыл деп айтырыг тургустунган.

Тус-тус кожууннарның нояннары, улуг дүжүметтери база ламалары баштайында сагыш-сеткили адырык болуп, бир чамдызы барыын чүкчө көрнүп, Россияга-ла дүжүлзе дээрэ боор деп, а өскелери Чөөн чүкчө чайгылып, оода чадаарда, Даштыкы Моолдан салдынмазвыысса, оон дээрэ чүве тыптыр бе дижип хөделип үнгөн. Бо ийи угланышкын Тывага Европа цивилизациязы биле Иштики Азияның көшкүн цивилизациязының аразынга чайгылышкынның эгезин салган. Барыын Европа эртемденнери ындыг янзылыг үндезинге доктааган харылзааларның алыс утказын сателлит¹ эдержилгези деп көрүп турар. Мында уjur-ла бар. Тыва эргетеннер мурнунда манчы Богда хаанның дыңнангыр чалчалары чораан болза, ам кээп үениң хайынга чаннып, бот-бүдүштүг эргелелин, сарыг шажынын, чаңчылдарын, көжүп чоруур чер-чуртун «холдан» салбас төлөздө, 1913 чылда Моол таладан ырбал, Россияның протекторатын шилип ап, хаанныг эрге-чагыргаларның сүлчээчилери болу берген. Россияның протекторатының адаанга кирерин күзээн өргүүделдерни чүгле нояннарының эрге-ажыктары-биле тайылбырлаар болза херектиң уjurун чаңгыс талалап көргени ол болу бээр.

Орус протекторат адаанга Тыва чайлаш чок кирер уjurлуг апарган, чүге дизе, бирээде, феодал төрениң даянгыжы болур Богда хаанның Цин династиязы буступ дүшкөн чүве болганда, Тывага феодал езу-чурумну камгалап ап шыдаар дың чаңгыс күш болза хаанныг Россияның монархиязы болуп турган, ийиде, делегей хөгжүлдезиниң ээргийштелчек агымынче Тываны чоорту киир тыртып бар чыткан орус үлетпүр болган садыг капиталы тыва экономиканы база социал тургузугну чиндиргей баларланчак, кызыгаарланчак бүдүүлүк байдалдан уштуп ап болур боттуг күш болуп турган. Тыва улустуң национал дарлалдан хосталыр, социал депшилгеже бурунгаарлаар перспективазы Россияның бедик сай-

¹ Сателлит — езу барымдаалап тускай догуннаан болза-даа, херек кырында өске күштүг күрүүнеге чагыртып турар күрүне.

зыралдыг материалдыг болгаш угаан-бодал культуразындан, ооң ниитилел кусттериниң шимчээшкиниеринден хамааржыр болу берген.

Мынчангаш Тывага орус протекторатты хүлээп алганы тыва улустун амыдыралында шийтпирлиг базым болур-дур.

ОРХОН—ЕНИСЕЙ ТУРАСКААЛДАРЫНДА БИЖИМЕЛДЕРНИ ОЧУЛДУРГАНДАН БЭЭР 100 ЧЫЛ ОЮНГА

Моолдун найысылалы Улаан-Баторның барыын чүгүндө 400 км чегде, Орхон хемниң адыры Көкшин-Орхоннуң эринден 1889 чылда Н. М. Ядринцевтиң тыпканы Күл-тегинге болгаш Бильге-каганга тураскаалдарда бижимелдерни Данияның эртемдени Вильгельм Людвиг Томсен (1842—1927) номчуурунун дүлгүүрүн 1893 чылда тыпкаш, оларны бурунгу түрк дылда бижээн-дир деп шинчилээн. Дания хаан төрениң эртем ниитилелиниң президентизи (1909), Петербургуң Эртемнер Академиязының даштыкы корреспондент-кежигүнү (1894) В. Томсениң ол шинчилелинге үндөзилээш, академик Василий Васильевич Радлов (1837—1918) эң-не баштай Күл-тегинге тураскаалдың бижимелин 1894 чылда орус дылга очулдургаш, олар ылап-ла бурунгу түрк дылда бижиттингенин бадыткаан.

Ол тураскаалдарда тываларның бурунгу өгбелери көк түрк чоннун эрткен төөгүзүн, Ильтериш-каганның оглу Бильге-каган (Могилян хаан), Бумын-каган, Истеми-каган хааннарның намдарын, Күл-тегин, Тоңюкук ышкаш шериг чанчынарарының чаа-дайынарга тилелгелерин алдаржыткан маадырлыг тоожулалдарны бижээни ыңчан илерээн.

Оларны маадырлыг төөгү шүлүглелдери деп, дыл-чогаал эртемнериниң доктору И. В. Стеблева, дыл-чогаал эртемнериниң кандидаттары З. Б. Самдан, П. А. Трояков, шүлүкчүлөр А. В. Преловский, А. А. Даржай болгаш өске-даа эртемденнер санап турар. Профессор А. А. Пальмбах бежен чыл мурунда-ла, 1943 чылда парлаттыгган ажылынга Орхон-Енисей тураскаалдарында шүлүк хеври бар деп айыткан.

Тыва бижимел шүлүк чогаалының эге дөзү Орхон-Енисей тураскаалдарының бижимелдеринде чаштынып чыдарын 1993 чылдың октябрь 6—8 хүннеринде Кызылга бооп эрткен чурттар аразының эртем конференциязынга ажыткан деп бадыткалдыг чугаалап болур. Ол конферен-

цияга Москваның, Абаканың, Даг-Алтайскиниң, Якутскиниң, Кызылдың база Моолдун, Турцияның, Японияның эртемденнери, чогаалчылары киришкен. Ооң ажылын Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация ямызының сайыды, чогаалчы А. А. Даржай удуртуп эрттирген. Аңаа Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржак, республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей киржиңи, чүве чугаалааннар.

Эртем конференциязынга уткуштур орус дылга «Поэзия древних тюрков VI—XII веков» («Раритет»: Москва, 1993), «Күл-тегин» (Кызыл, 1993) деп, тураскаалдарның орус, тыва дылдарга очулгалары болгаш эртем докторлары И. В. Стеблева, Ю. Л. Аранчын, эртем кандидады З. Б. Самдан оларның шинчилел ажылдары парлааттыңган номнарны чырыкче үндүрген. Конференцияның ажылын республика солуннары калбаа-биле чырыдып, тураскаалдарның бижимелдериниң тыва, орус дылдарга очулгаларын болгаш оларны шинчилеп келгенинге хамаарышкан эртем-тайылбырлыг ажылдарны парлагылаан.

1994 чыл—Орхон-Енисей бижимелдерин эң баштай очулдурганындан бээр 100 чыл ою болурун барымдаалааш, Бегирээ хемниң эринден (Тыва), Означенное суурдан (Хакас) тывылган көжөөлдерде, орнукушудулга шүлүктери деп адай берген, ийи бижимелди тыва дылче көжүргөш парладывыс.

БЕГИРЭЭ ХЕМДЕН ТЫВЫЛГАН ТУРАСКААЛ!

Эр адым — Төр-апа-ичраки².
Мен табгачка³ туттургаш, аңаа доруктум.
Алган кунчуйларымдан⁴ адырылдым.
Ай, хунну көрбестеп калдым.
Мен үш оолдарымга пекмедим.
Эргим чонум, маадыр түрлүг болуңар!

Сес даванныг семис йылгылыг⁵ чордум,
Аътка шавар, чиик-адак, сурун чордум.
Ак, кара хөй сүрүүмнүң⁶ ээзи болуп,
Чер-суумга амырап-чыргап пекмедим.

Эр адымны бадыйткаар дээш, он беш йашымда
Табгач каганга бодум чаалажып бардым.
Табгач элинден алдын, хөй пөс, аът-хөл, кулду
Эңдере олчалап хунаап эккелген мен.
Чеди бөрүнү⁸ өлүрдүм. Мен пар уктуг болгаш,
Чээреннерни, парларны-даа⁹ базынмаан мен.

Чер-суумдан адырылдым, халак-халак!
Эргим чонумдан, кунчуйларымдан, кыстарымдан.
Элекке адырылдым — Силерге пөкмедим.
Элимге, хаанымга пөкмедим.

Чеди болгаш алдан чыл назылааш,
Чер-суумну, өөрүмнү, төрөл-дөргүлүмнү
Каапкаш чоруптар хонуумну билбейн,
Хары черге Силерден адырылдым.
Ынак, төрөөн Силерлер бүгүдөдөн
Ырак чуртка чорааш, мөңгө адырылдым.

¹ Бегирээ — Би-Хемниң оң талакы, Өөк хем үстүндө адыры. Тураскаалды В. А. Ошурков 1892 ч. тыпкан, Минусинскиниң чурт шинчилел музейинге А. В. Адрианов 1916 ч. шанактап чедирген. Академик В. В. Радлов эң баштай 1895 ч. очулдурган.

² Төр-апанчраки — кижил болгаш дужаал ады. Ичраки — «иштики» деп дорт очулдуртунар, ордунуң «иштики» албатызы, хаанның бараан болукчузу дээн уткалыг.

³ Табгач — Кыдатты болгаш кыдаттарны бурунгу түрктөр ыңчаар адап чораан.

⁴ Кунчуйларымдан — кадайларымдан.

⁵ Сес даванныг семис йылгылыг — «Семис аът сес даванныг» деп казах үлегер домак барын бодаарга, мында: «Семис шыырак, чүгүрүк аъттарлыг чордум» дээн уткалыг болгу дег.

⁶ Ак, кара хөй сүрүүмнүң — мыйыстыг бода малымның дээн уткалыг.

⁷ Он беш йашымда — он беш харлымда.

⁸ Чеди бөрү — алыс ук-ызыгууру бөрүден төрүттүнгени тоол-домакта кирген чеди аймакты тииледим дээн уткалыг.

⁹ Чээреннерни, парларны-даа — пар ук-ызыгуурлуг болгаш, херээженерге (чээреннерге) база бодумнуң аймаамның кижилериягө хора халдатпадым дээн уткалыг билдинер.

ОЗНАЧЕННОЕ СУУРДАН ТЫВЫЛГАН ТУРАСКААЛ¹

Кунчуйумдан, төрелдеримден адырылдым.
Хугбай өйде дайзын-биле чаалашкаш,
Кудай, черден чарылган Күш-Күл-тутук² мен.

Хаанымдан, эл-чонумдан, аът-хөлгөмден,
Хаажызы алдын саадаамдан адырлырда,
Харым үжен бештээн маадыр турдум ийин.

Эл Ынанчы³, сеңээ шынчымны бодап чор.
Элбек алдарлыг хаанывыс чыргап чурттазын!
Эргим чонум, аймак-омаам маадыр болзун!

Эңме-тик чок дайзын хөмө келген, а мен адырылдым...

¹ Означенное (Демдектээн)—Саяногорск хоорайның алды талазында, Улуг-Хем эринде суур. Тураскаалдыг көжээни 1786 ч. академик П. С. Паллас биле Г. И. Спасский тыпкан, 1847 ч. М. А. Кастрен катап ажыткан, 1880 ч. Минусинскиниң чурт шинчилел музейинге көжүрүп эккелген. 1895 ч. академид В. В. Радлов эң баштай номчааш, орус дылче очулдурган.

² Күш-күл-тутук — кижги болган дужаал ады. Тутук — аймактың шериг чагырыкчызы дээн дуду деп кыдат сөстөн үндөзилеттинген.

³ Эл Ынанчы — эл дээрге, күрүне, күрүнениң чону, аймактар экилели дээн уткалыг. Эл Ынанчы дээрге, дорт очулдуарга «Күрүнениң Ынаыкчызы» (идегекчизи, камгалакчызы) дээн уткалыг.

С а л и м С Ü Р Ü Ң - О О Л

ӨСКЕН ЧЕР ДУГАЙЫНДА СӨС

1.

Сенден ырап, өске черде чурттай берген
Салымым-на ындыг болган кижидир мен.
Чеже чылдар ынчандан бээр солчуп эрткен?
Санын безин салчап турар апарган мен.
Ынчалза-даа чуртун кагган кулугур деп,
Өнчүк-чөңгээ кым-даа меңээ сөглевежик,
Өскен чериң алдар-адын сыкпаан сен деп,
Ынак авам мени харын мактаар болчук.
— Чүнүң-биле, ава кым? — деп айтыржык мен,
— Шүлүүң-биле, оглукум — деп харыылажык.
— Чүгле, чүгле шүлүк-биле, күжүр авай,
Чуртун кым-даа алдаржыдып хоржок — дээн мең.
— Шүлүк дээрге, ыры ол-дур. Ыры чокта,
Чуртталга чок, оглум — дигеш, алдырбажык.
Улуг улус хөлүн часпас, авам кайын
Ужур-баш чок сөстөр эдер, ооңуу шын боор.

2.

Сенден ырап, өске черде чурттай берген
Салымым-на ындыг болган кижидир мен.
Чеже чылдар оортан бээр шуужуп эрткен?
Санын безин салчап турар апарган мен.
Ынчалза-даа төрүттүнген чери кончуг,
Чаныксаарың хүнден хүнче киткеп оран.
Сагынганым бичии када базырар дээш,
Ырак-даа бол, ында-кайда барып турдум.

Келиримге, өпей ыры кулакка кээр,
Кедек даглар хүлүмзүрүп, мөгөш кынныр.
Анда чурттаан дөргүл-төрөл, таныш чонум
Ачавыс деп, өгбевис деп үглөп келир.
Оон өске бүгү чүвө биеэ хевээр:
Өшкүлөрдиг, сарлыктарлыг аалдар турар...
Өглөр кезип базып турда, таптыын чүү дээр,
Өлгөн бодунң диирилген дег сагындырар.

3.

Сенден ырап, өске черде чурттай берген
Салымым-на ындыг болган кижидир мен.
Чеже чылдар ынчандан бээр каржып эрткен?
Санын безин салчап турар апарган мен.
Ынчалза-даа кырый бээрге, ындыг чоор бе,
Ында-кайда ыглап орап апарган мен.
Сагыжымдан төрөөн черим кайын үнер,
Сактырымга, аңаа четпес хевирлиг мен.
Дүнө харын, удуп чыда, өөрүүр-дүр мен,
Дүжүм-гүлүм экизи-даа кончуг болур:
Колхозтаар дээш, ээн каапкан — узуткап каан
Хоорай чыгыы суурумда барган боор мен,
Кедек черден иштик черже көжүрткеннер
Хөлбээ-биле чанып келген, хөглээн турар,
Кады өскөн үе-чергем бөлдүнчүп кээр,
Хайыралыг авам база ында орап.

4.

Сенден ырап, өске черде чурттай берген
Салымым-на ындыг болган кижидир мен.
Чеже чылдар ынчандан бээр солчуп эрткен
Санын безин салчап орап апарган мен.
Ынчалза-даа дүжүм дээрге, күзелим-дир.
Эрги суурум катап турбас, көшкөн чонум
Эглип келбес, барган черге чурттап дүүрээр.
Ынчалза-даа өгбелерин олар утпас,
Ажы-төлү, база мен дег, сени кагбас,
Аргып турар, барып турар, бүзүрээр мен.
Чежемейниң чөнүзе-даа мен-даа база
Черим сени өлгүжеге уттурум чок.

Өлзүмзе-даа сүнезиним чурттап артар,
Өске кайда ораннарга ижиклес боор,
Ыяавыла авам чуртун чурту кылыр,
Ында чурттаан азаларга катчып алыр.

1993 ч. сентябрь 24

АК

Дүне безин уттундурбас —
Дүшке ыяап кирип хонар,
Чаңгыс-даа хүн чарлып болбас,
Сагызын дег чүдүүрүвүс
Ак, Ак, Ак,
Өзүм-баарым көөгү болган
Өскен, төрөөн эргим черим
Ак, Ак,
Өскен, төрөөн эргим черим.

Эгиннери көк-көк даглар,
Эриктери хөлбөң шыктар,
Арыг суунда аржаан-эмниг,
Арга-арыы айдыс чыттыг
Ак, Ак, Ак,
Ааттынган кавайым сен,
Азырап каан ава чер сен,
Ак, Ак,
Азырап каан ава чер сен.

Ээлериң эңмежок бис,
Эттиг-даа бис, малдыг-даа бис,
Байлак сен деп, чараш сен деп
Мактап чоруур хемивис сен,
Ак, Ак, Ак,
Чурттаксанчыг, туруксанчыг
Чуртувус сээ ынак-тыр бис,
Ак, Ак,
Чуртувус сээ ынак-тыр бис.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧАГЫЫ

Черивисте, авамда дег, хиним тудуш.
Сеңээ база оларга дег ынак-тыр мен.
Ынчалза-даа мынча хөй чыл кады чурттааш,
Ынакшылдың чагыын сөглөп чадап каан мен.
Күжүр кадай, ынакшылдың чагыын сөглөп чадап каан мен.

Чүге дизе, тааржыр сөстөр тывылбажык,
Чүрек база чагдай албас хояр чоржук.
Күжүр кадай, бурган өршээп чүүден болчук,
Күзелимниң бүдөр шагы ам-на келди.
Күжүр кадай, күзелимниң бүдөр шагы ам-на келди.

Хүрүмнүг бак кулугур деп чемелеве,
Күжүр ашааң чаңгыс чагыын дыңна шиңме:
Өске эрлер, тебе ышкаш кайгай берзе,
Өскээр көрнүп, көрбээченеп эрттир шиңме.
Күжүр кадай, ынчал шиңме, көрбээченеп эрттир шиңме.

Ашааң чаңы кандыг ийик? Анчыг але?
Адааргаачал, күннээчел-даа — чүве-ле бар.
Ынчалза-даа меңээ ынааң чүдек але?
Ындыг-андыг чүвелерни тоова шиңме.
Күжүр кадай, ындыг-андыг чүвелерни тоова шиңме.

* * *

Аныякта кижиге тенек,
Аксым сал дээр хөөрем аът дег,
Сактырыңга, эерем безин
Дөңмек ашпас хөөлбек суг дег,
Чараш-ла дээн хамык кыстар
Дөгөрези сээңии апаар.
Кырый бээрге, база элдеп,
Кыстардыва көөрүң дам баар.
Сактырыңга, олар сенче
Чара кайгап турган-даа дег.
Оозун бодааш, бирде-бирде
Ажырбас-тыр, хевээр-дир деп,
Өөскүп орган чалбырааш дег.
Аныяк шааң сактып кээр сен.

1984

СЕҢЭЭ АЛДАР, ТЫВА РЕСПУБЛИКА!

Тыва, Тыва,
Саян дааның эдээн каастаан,
Сайзанаң дег, чараш чурт сен,
Өгбелерден дамчып келген
Өскен, төрөөн өргээвис сен.
Тыва, Тыва,
Азий диптиң төвү сен, чүрээ сен,
Сеңээ алдар, Тыва Республика!

Тыва, Тыва,
Эрткен орууң хөлчөк узун —
Эглип келбес төөгү болган,
Эки үең чоокта келген,
Чалымы назын өйүндө сен.
Тыва, Тыва,
Азий диптиң, төвү сен, чүрээ сен,
Тыва Республика деп аттың сен.
Сеңээ алдар, Тыва Республика!

Тыва, Тыва,
Дарта хүнүң дарганнажыр
Өңүктөр-ле сенде арбын,
Олар-биле эптиг чурттаар
Даңгырактың сөзүң сагын.
Тыва, Тыва,
Азий диптиң төвү сен, чүрээ сен,
Тыва Республика деп аттың сен.
Сеңээ алдар, Тыва Республика!

ЫНАКШЫЛ-ДЫР

Хөөкүй чүрээң дыжын уттуп,
Дүрген-дүрген сога берзе,
Түмөн бодал башка тырлып,
Көшкө ышкаш, дойлуп үнзе,
Дүвүрөвө, амыраан сен, ынакшыл-дыр,
Ынакшаанда ынчап баар чоор.

Дүнелерде уйгу чидип,
Күзелдерге алзыпсыңза,
Хүрең-кызыл шырайлыгны
Дүжөп турар апарзыңза,
Дүвүреве, амыраан сен, ынакшыл-дыр,
Ынакшаанда ынчап баар чоор.

Ышкы хүндүс, сактырыңга,
Ак хар эрип, эстит калза,
Кызыл чечек, чайгы ышкаш,
Аяңнарга частып келзе,
Дүвүреве, амыраан сен, ынакшыл-дыр,
Ынакшаанда ынчап баар чоор.

Ылай-даа бээр, ырлай-даа бээр.
Ынакшаанда ынчап баар чоор,
Ынчалза-даа мана шиңме,
Ынакшааның черле келир.
Дүвүреве, амыраан сен, ынакшыл-дыр,
Ынакшаанда ынчап баар чоор.

1993, 8.5

* * *

(Баштак аяны-биле)

Эрги-Барлык...
Элдептиг ат.
Ындыг атты кымнар тыпкан?
Сагыжымга кирбезин аа!
Сактырымга, Барлык хемниң
Ырак бажы каткан-даа дег,
Шаандан тура ээлеп келген
Чалбак чону каапкан-даа дег.

Чаа-Барлык...
Чараш ат аа?
Чаа чүве ында көвей:
Дазыр хову — Улуг-Шөлдү
Тараа шыпкан, ногаа долган,
Сайгылгаанныг кода-суурлар,
Сайзанап дег, каастай берген...

Аттар хамаан,
Артар ыйнаан...
Кеди бажын алып болза,
Өгбелерниң чурту чер-дир,
Өзүвүске тудуш хем-дир,
Хемивистиң биез ады
Хевээр болза — Барлык болза!

1984

* * *

Кажанда-даа көржүп көрбээн
Оолдар, кыстар өгленчип аар,
Кара бажы халайгыже —
Өлгүжеге кады чурттаар
Кандыг кончуг элдеп чүвөл?

Чүү-даа чүве чылдагаанныг.
Чуртталганың дүрүмү бе?
Канчап олар тыпчы бээрил?
Каракта бе? Чүректе бе?
Кандыг харыы берзе экил?

1983

Ю р и й К Ю Н З Е Г Е Ш

АМГЫ АМЫДЫРАЛДЫҢ ШИНЧЭЭЧИЗИ БОЛГАШ ЧУРУКЧУЗУ

Салим Сазыгович Сүрүң-оол 1924 чылдың апрель 15-те Барыин-Хемчик кожууннуң Ак сумузунга төрүттүнгөн. Ооң чаш болгаш элээди назынының чылдары Тыва Арат Республиканың төөгүзүнге дошкун болгаш хайнышкынның үелербиле холбашкан. Хемчиктиң бирги болгаш ийиги самынварының, барыын үзелдиг, феодал-теократ идегеттерге удур дүшкүүрлүг демидиң чылдарында төрүттүнгөн, өзүп доругун келген. Тыва бижик чогааттыганы, культура революциязының диңмиди-биле чергелештир эге чада школазын өөренип дооскан. Кызылдың каттышкан школазының башкы салбырының ийиги курузун доозуп турда, Совет Эвилелиниң Ада-чуртун Улуг дайыны эгелээн. Ынчангаш башкының ортумак эргеминиң шывызылгазын холга

селдиң чылдарында төрүттүнгөн, өзүп доругун келген. Тыва бижик чогааттыганы, культура революциязының диңмиди-биле чергелештир эге чада школазын өөренип дооскан. Кызылдың каттышкан школазының башкы салбырының ийиги курузун доозуп турда, Совет Эвилелиниң Ада-чуртун Улуг дайыны эгелээн. Ынчангаш башкының ортумак эргеминиң шывызылгазын холга

албайың чыда-га, Каа-Хем кожуун-
нуң Белбей школазынга 1942 чыл-
дың күзүнүңдө башкылай берген.

Чогаалчылык үзүн намдарының
50 баштайгы хөнгүг кезин ооң
амыдыралыга көскү исти артты-
рып кааның 1969—70 чылдарда
бижиттиңген «Лейтенантының
даалгазы» деп тоожуну номчаш,
билип ап болур. Ында башкы
Өкал-бол биле халашкан ревшериг
Базыр-оолдун дайын шөлүндөн дес-
кен ырбакчы Мелькинни илередип
тудар херекке киржилгезин, аныяк
тыва башкыга ынакшаан орус уруг
Катяның салым-чолун, школа, кө-
дөө Совет, сүмү чагыргазының
дайын чылдарында патриотчу
ажыл-херектерин, чоннуң амьдыра-
лын тодаргай, сөдүн ужураалдыг

кылдыр бижип көргүскен. Роман-
тизмниң тоолчургу аяны колдаан
баштайгы тыва тоожу С. А. Сарыг-
оолдуң «Белээнге» бодаарга, «Лей-
тенантының даалгазы» реализмге
үндөзилеттинген бирги кыскажак
тыва тоожу болганы чогаал сайга-
рыкчылары моон соңгаар бадыт-
каар боор.

Белбейге башкылап турда, аңчы.
малчын арат Салчак Бөрзектиң
дагдынганын барымдаалааш, аныяк
интеллигент Ооржак Сазыг оглу
Сүрүң-оолду Тываның араттың ре-
волюстуг намының хүрээлеңнге
элзедип хүлээп алганы чогаалчы-
ның намдарында уттундурбас хүн-
нерниң бирээзи болган. Ол дуга-
йын Салим Сазыгович 1966 чылда
мынчаар сактып келген:

Белбей суурга, школага, башкы турдум.
Берге хүннер — дайын-чаалыг үе ийик.
Оя сес харлыг, угаан четпээн кенек оолак
Ол дег алдар тывылбас деп бодап алдым.

Төс-төстүң соогу киткээн кежээ дүшчүк.
Төс чадырга кымнар чыылчык? Чүү болчук?
Кажигүннер, сактырымга, маргышпажык:
— Кажигүнге хүлээн аар — деп шийтпир үнчүк.

Чылдар шуушкан. Чонга, намга, кижилерге
Шылгалдалар эвээш эвес таварышкан.
Шыны херек, тускай орук дилевээн мен,
Демиселди чонум-биле кады эргим...

Төс-төстүң соогу киткээн кежээ ийик.
Төс чадырга хурал болду. Уттур боор бе?
— Намга кир... — деп, сүме кадып, буян кылган
Азызын-даа назынында уттур боор бе!

«Уттур боор бе»

Шүлүктү Салчак Бөрзөккө тураскааткан. Ол — база-ла, ооң автору ышкаш, алызында барып, Тываның алдарлыг кижилериниң бирээзи апарган. «Мен черле бир кылыр дээн чүвениң эчизинге четпес болзумза, сагыжым амыраваз чаңчылдыг киж и мен. Аалымче чагаа-даа бижий бергенимде, онза-ла болушкун болбаан болза, ону ара кагбас мен. Ном-даа тудуп алганымда, база ындыг мен: дүне-даа номчуп чыткаш, ам салыр...» деп, «Лейтенантының даалгазының маадыры Окал-оолдун мезү-шынарын ынчаар тайылбырлаан. Бо сөстөрнү өөрениринге салымныг, кылган ажылынга кызымак чүткүлдүг чогаалчының бодунга бүрүн хамаарыштырып болур. Эртем-билгиче чүткүл ону Москваның партия школына 1943 чылда чедире берген. С. С. Сүрүң-оол ол сургуул Кызылга көжүп келгеш, совпартия-школа апарганда, 1945 чылда дооскаш, СЭКП Тыва обкомунуң инструкторунга, областың ном үндүрер чериниң кол редакторунга ажылдан чораан.

Чажындан тура ыры, шүлүккө сонургалдыг, кандыг-даа чүвеге белең өөрениичел, аныяк оол — Салим Сазыгович Сүрүң-оолдун баштайгы чогаалдары — «Хемчик оглу», «Төрээн чуртум», «Ак» деп шүлүктөр 1946 чылда парлалгага көстүп келген. Композиторларның аялга бижээни, ооң «Уделге», «Амыракка», «Колхозчу мен» дээн ышкаш шүлүктери, чон ортузунга делгеренгей ырлар болу берген. «Баштайгы ном» деп шүлүктери-

ниң чыындызы 1952 чылда чырыкка үнген. Чогаалчының ады төрөөн черинге алдаржый берген. Ынчалза-даа, чогаал теориязы-биле ченсегленмес болза, бедик шынарлыг, ханы уткалыг, езулуг амыдыралды шың көргүскен, бышкан чогаалдарны чонга бараалгалып шыдавастыр дээрзин шүлүкчү ылап билгеш, Кызылдың башкылардың дээди сургуулунуң дыл болгаш чогаал салбырының сургуулу апарган. Ону дооскаш, С. С. Сүрүң-оол Тываның радио дамчыдылга комитетинин шугумунга үр чылдарда ажылдаан. Сөөлгү чылдарда Тыва АССР-нин Чогаалчылар экилетиниң харыб-салгалыг секретары бооп чораан.

Чогаал ажылының эгесинде С. Сүрүң-оол «Мээң аалым» (1957), «Көк-көк даглар» (1969), «Синие горы» (1975) деп шүлүктөр чыындыларын, «Адыжок» деп шүлүктелди (1966) тускай номнар кылдыр парладын үндүрген, «Тайгага демисел»¹ деп шүлүктелди, элөөн хөй баснялары база ырлары номчукчуларга билдингир. Чогаал теориязынга хамаарышкан, 1958 чылда «Шын» солунга баштай парлаттынган «Тыва шүлүктү рифмалаар дугайында» дээн ышкаш чогаал дугайында чүүлдерни бижигилээн. Бодунуң теория талазы-биле бодалдарын шүлүкчү херек кырынга бадыткаар дээш эвээш эвес ажылдарны кылып, элөөн күженишкиннерни кылгылаан. Ылаңгыя бо адаанывыс чүүл чогаалчылар ортузунга маргылдааны үндүрүп, областың чогаалчы амыдыралынга таарымчалыг салдарны-

¹ С. Сүрүң-оол. Көк-көк даглар: Кызыл, 1969, ар. 99—113.

чедирген. Ол маргылдааны шүүп үзөринге улуг шүлүкчү Сергей Бакисович Пюрбю база киржип турган. Ол чүүлүнүчү чугулазын барындаалааш, даргазында чылда «Улуг-Хем» альманахтың ээлчеглиг үндүрүлгезинге, чамдык эдилгелер киригеш, дүжүрүп парлаан (1959 ч. № 15, ар. 206—210).

1955 чылда Салим Сазыгович Сүрүң-оолдуң «Дагын таныжылга» деп чечен чугаазы «Улуг-Хем» сеткүүдге парлаттынза-даа, ол бодун тоожулал аймааның чогаалдарынче колдады сагыш салып, тоожучу апаар мен дээрзин ыңчан барык бодаван. «Чечен чугаалар» (1959, 1960 ч.ч. үнгөн ийи чыынды), «Чайгы хүнер» (1963, бичии тоожу), «Силиг-оолдуң чагаалары» (1965), «Чолаачының оглу» (1967) деп чечен чугаалар номнары удаа-дараа парлаттынып эгелээн. Тыва тоожулал чогаалдың үндөзилекчилери С. Сарыг-оол, О. Сагаан-оол, С. Тока, С. Пюрбю оларның чогаалдары-биле чергелештир Салим Сүрүң-оолдуң тоожу, чечен чугаа аймааның чогаалдары бежен-алдан чылдарның эгезинде номчукчуларның кичээнгейин хаара туду берген. Ынчалза-даа ол шүлүк бижирин кагбан, харын-даа тыва шүлүккө рифманы (төнчү аянажылганы) ажыглаар, ову колдадыр болза, тыва шүлүктүң хевир тургузуу сайзыраар, шүлүк улам чеченчөр дээн бодунуң теория талазы-биле үзелин бадыткаан шүлүктөрини арбызы-биле бижип турган.

Шуурганның Октябрьдан Чуртталгавыс, даң дег, чыраан. Адаларның үндүрүп каан Алттар оруу, хем дег, алгаан.

Онча-санчок машиналар,
Оык дег дүрген самолеттар
Кады-кожа ийи чоннуң
Харылзаазыны кылыннаткан.

(«Найырал», 1967).

Мында эге болгаш төнчү аянажылгаларны (рифмаларны) шүлүкчү чедишикинниг ажыглаан. Ажык болгаш ажык эвес үннер аянажылгазының (аллитерацияның база ассонанстың), төнчү рифманың дүрүмнерин автор билдилеи-биле сагыш бижээн. Ындыг янзылыг шүлүктөрни ооң сөөлгү үндүрген шүлүк ному — «Көк-көк даглардан» хөйү-биле тып ап болур. Оларның чамдыызы («Халдын ор, чолаачы», «Ыры херек», «Кара-кара карактар», «Уё, чүрээм», «Шынзылганар хайырлаңар», «Канчаайн, думмай?» дээн ышкаш) радио дамчыдылгаларына болгаш янзы-бүрү концерттерге эпти-ле чаңгылааны бээр ырлар сөзү кылдыр бижиттинген. Ынчангаш ол үеде бодунуң үнүн тып, холунуң үжүү чазалы берген, бир янзы аянын, салымның шүлүкчү чонга билдингир апарган.

Чечен чугаалар бижип, урутларга кыска тоожулар сомалап, холун эдиктирип алгаш, Салим Сазыгович Сүрүң-оолдуң баштай бижээн улуг хемчээлдиг чогаалдары «Ынакшыл-дыр» (1965), «Озалааш хем» (1968), «Лейтенантының даалгазы» (1970) деп тоожулар болган.

Ооң соонда удатпаанда, шүлүкчү Сүрүң-оол чиде берген. Чылдагааны ол боду 1970 чылдың майда Кызыл хоорайның хөй ниитизиниң

М. А. Шолоховтуң 65 харлаанын демдеглээн хуралынга мынчаар тайылбырлаан: «Шолоховтуң эне күштүг чүүлү — амыдыралдын шынын көргүзөр, дидиминде. Оон үлегер алгаш, «Ынакшыл-дыр», «Авазынга даңгырак» деп тоожуларны бижээн мен»¹. Ынчан «Авазынга даңгырактың» эгелери солуннарга парлаттынып эгелеп турган.

Мында чогаал теориязының талазы-биле институтка өөренип алган билиглерин херек кырында ажыглаарының аргаларын чогуу кымдан үлегерлээш, кандыг чогаалдарны бижээниң дугайын автор чугаалап турар. Ол — чогаал эртеминиң шинчилээр чугула айтырыгларының бирээзи, бисте ону кымдаа ам дээрзинде шимчедирин бодавайн турар. Салим Сүрүң-оолдуң чогаадкчы ажылынга тыва улустуң аас чогаалы-биле чергелештир орус болгаш өске-даа даштыкы литератураларның (ооң иштиңде М. А. Шолоховтуң) чогаалдары, билдингир-ле, улуг салдарлыг болганы тодаргай дээрзин бадыткаан өстөр ол болбайн аан. Ооң кадына, улуг хемчээлдиг тоожулар бижип эгелээни ооң шүлүкчү салымчаяанын улам сайзырадырынга шаптык болганы чугаажок дээрзи бо тайылбырдан билдине бээр.

«Авазынга даңгыракка» (1973) республиканың идеология удуртукчулары, чамдык шүгүмчүлөкчилер удурланып, «чыда туткаш» шиптегилеп, шаап халдаза-даа, ол тоожунуң салым-хуузу, «Ынакшылдыр» деп чогаалга бодаарга, барык-

тыг, менди чаагай бооп, номчукчуларың төлөптиг үнөлелин алган. Ынчаарга «Ынакшыл-дыр» чыргадап үнгөн. Чогаалчылар болгаш Тываның ном үндүрер чериниң редакторлары ол тоожуну тыва чогаалга чаа теманы ажыткан, бедик деңгелдиг, эки шынарлыг деп үнөлээш, өрүлгеже киририккен. Чогаалдың сюжеди райоң, сүму девискээринде буржуаз националистерге удур демисежин турар КАК ажылдакчыларының кажар оптуг херектерин сойгалап илередиринге үндөзилеттинген, ооң мол утказы — кижилерниң салым-чолунга айыыл чок чорук комитетиниң чанчынары моон соңгаар холгаарлаарын соккадыр үе келген деп бодалда туттунган чүве болгай.

«Ынакшыл-дыр» өрүттүнгөн. Корректуразын шүүштүргөш, үжүк-демдек частырыгларын эттиргеш, парлап болур дээш ат салгаш, редактору ном үндүрер черниң бүдүрүлгө килдизиниң эргелекчизи А. В. Сермавкинге тутсуп берген. Ону демгези облитке (парлалгага күрүне болгаш шериг чажыды камгалаар эргелеме), бөдүүнү-биле чугаалаарга, парлалга хынакчызынга чедирген. Сураг барган. Черле сестип турган улус, «чүү болду бо?» дээш, телефоннап эгелевес ийик бе. «Бички манаар» деп харыы алган. Каш хонган соонда, «бо чогаалды мынчаар парлап болбас. Күрүвениң айыыл чок чоруунуң ажылдакчыларынга хамаарышкан эгелери казыыр» дугайында айтышыккын келген. Моон ужурунда ол чогаалдың казыттын-

¹ А. Калзан. Амыдырал болгаш литература. — Кызыл: 1980, ар. 111.

ган эгелери мырыдай сезен чылдарының төнчүзүңгө чедир авторнун шакавынга шыгжатгынып чыткан. Ол эгелер баштай «Улуг-Хем» сеткүүгө, а 1992 чылда парлаттыган чогаалчының «Чогаалдар чыныдызы» деп номунун I томунга «Ымаккыыл-дыр» деп тоожу катап, бо удаада бүрүнү-биле көстүп келген.

С. Пюрбю биле М. Идам-Сүрүнүнчү хоругдалга тура бижээш, тыва дылдаазынга чылдак каккан карабаккың шагдааларынга хурааттырган, өрттөттүргөн чогаалдарындан аңыда, автору хостуг-даа болза, көзиктеп-чемдиктөткөш, «чээрби беш чылда хоругдалга чыткан» тоожу тыва чогаалдың төөгүзүңгө база турганы ол-дур. Ынчаарга авторларның боттарының кичээнип оонаартынганының уржуундан шуут бижиттимейин барган чогаалдар та чеже чүве!

Салим Сүрүн-оолдун «Озалааш хем» болгаш «Лейтенантының даалгазы» деп тоожулары төөгүгө хамааржыр чогаалдар деп болур. «Озалааш хем» — хамааты дайынының чылдарында Тываның барыын кожууннарынга болуушкуннары, актар биле кызылдарның аразында демжеселин, ачаа бай болгаш ядыы тыва араттарның киржилгезин көргүсөөн. Ийги тоожунун утказын үстүңдө тайылбырлаан бис. Чогаалчының дараазында көстүп келген тоожулары — «Авазынга даңгырак» (1973), «Кымның огул?» (1977), «Өске кадай» (роман, 1980) — шуптузу кижиниң моральдыг мөзүшүнүң дугайында, ооң амыдыралда сагыш чоруур эстетиктиг

идеалдарының буураанынга хамаарышкан чогаалдар болур.

Ол чогаалдарда арагачылар, яңаннар болгаш ажы-төлүн кээргевес, «доң баарлыг» иелер болгаш өске-даа нигитилелге айбылдыг аажы чаңыг, хөй-нигитиниң этиканының негелдезин арта баскан анык кижилер кол маадырлар болуп турар. Ындыг болган төлээде, ол чогаалдарның автору аныктарга таарышпас моральды, этиканы болгаш эстетиканы дөгөп турар ирги бе дээн түңнелдерни үндүргөн шүгүмчүлелдер солуннарга үнгүлээн. Бир хуралга авторун адавайы, чогаалды тодаратпайы, социалистиг реализмниң кол принциптерин хажыткаш, совет амыдыралда көскү чедишкенинерни эскербейи, улуг Совет Эвилелинге каттышкаш, чаачаа чедишкенинерни чедип ап турар Советтиг Тываның амыдыралын карарты нүгүлдээн, «чогаал эвес, мандаң-дыр» дээн уткалыг удуртукчу дарганың шүгүмчүлелин чогаалчылар ам-даа чугаалажыш чоруур ийин. Чогум кымның, кандыг чогаалынга хамаарыштыр өнү ол дарга чугаалаанын эки сактып шыдавайы тур мен. Чүгө дээрге, ол чылдарда тыва тоожулал чогаалының явзы-бүрү хевирлери шаккыны-биле сайзырап эгелээн, улуг, биче кемчээлдиг хөй номвар парлаттынып турган болгай. Ынчан О. Саган-оолдун «Баян-Таланың кижизи» (1963), «Кежектиг сылдыс» (1965), «Дөспөстөр» (1967), «Төрөөн кижилер» (1970), К. Кудажының «Ыржым булуң» (1965), «Ырак булуң» (1971), «Тараа» (1967), «Уйгу чок Улуг-Хем» (1973), М. Кенни-

Лонсаңның «Улуг хемниц шапкыны» (1965), «Херэзженниц чоргааралы» (1971), «Тениц самы» (1976), Д. Бегзиниң «Өңдүктөр дугайында тоожу» (1968), С. Шюрбюнуң «Эргешпей дугайында тоожу» (1959), «Күдерек дугайында чугаалар» (1962) дээн ышкаш, оя өске-даа чогаалчыларының чечен чугаалары, тоожулары, романнары чырыкче үнгүлээн чүвө.

Чогум кымның чогаалын «манданга» дөмөйлээнин арай билбейн, ынчангаш даа бодап, догааштырып, оларны бижип база парлап үндүрүп турар улус болгаш, даргавыстың чугаазынга сеткил ханмайн, үш-дөрт чыл дургузунда үрчар чугаа үспейн, бо-ла сактып кээр турдуvus ийин.

Ынчаарда социалистиг амыдыралдың арыг-силлин камгалаан идеологтарның ыйышкыны, карарты хөмө басып шүгүмчүлээн айтышкынары турза-даа, Сүрүң-оолдуң «Авазынга даңгырак», «Кымның оглул?», «Өске кадай» деп чогаалдары аныак-даа, хоочундаа номчукчуларның чүрээнге орукту ынчан-на тыва берген. Үстүнде адаан чогаалдары дээш, Салим Сазыгович Сүрүң-оолга Тываның комсомолунуң шаңналының лауреады атты тывысканы ол үениң чогаал амыдыралыга онзагай болушкун болганын демдеглээр керек. Ол — комсомол ажылдакчыларының идеологтуг кижениң дужаандаң адырлың эгелээниң херечизи болбайн канчаар. Удаваанда чогаалчының бежен харлааны-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы атты тывыскаан.

С. Сүрүң-оолдун чогаадкчы ажылынга чаңгыс кижиге чүдүүр чорук, литература, театр, музыка уран чүүлүвүнү, чогаал сайгарылганың дугайында ВКП(б) ТК-нын удаа-дараа үндүрүп турган доктаалдары, А. А. Ждановтуң илеткелдери, М. А. Сусловтуң мырыңай-ла чоокку чылларга чедир сүр күжүн чидирбээн айтышкынары орнактыг салдарны чедирген чугаажок. Ылаңгыя буржуаз национализмге, кызы чер-чуртун мактаар хөниерге удур демисел бистиң тыва чогаалчыларга аарышкылы-биле дорт халлап турганын үстүнде каксы бижээн мен. Ынчалза-даа «кандыг-даа мерге ийн уштуг» деп домак бар.

Шүгүмчүлөл оду-биле
Чүрээн эмнеп алып дээн бис —

деп шүлүкчүнүң кожаңын сактып келгеш, кызышкын, чаңгыс талааларынче, бир аайлашкак хевирже ыйыдышкын, чөлүг эвес шүгүмчүлөл чогаалчыларны чаа бодалдарже сагыш алындырып, ажыттынмаан хевирлерже көрүндүрүп, шигээттинмээн темаларже углапшиглен келгилээри айтып каарга, үстүнде үлегер домактың утказы билдине бээр.

С. Сүрүң-оолдун чогаадкчы ажылын шинчилээр чогаал эртемденнери мээң бо бодалымга каттыжар боор, ынчангаш чогаалчының сеткилин хомудадыштарындан эгенмейн, харын ону хей-хоозун мактал-биле өөртүптеринден сести аарак, езулуг чиңгине дорт үнелелди бээр боор дээрзинге идегээр мен. Шынап-ла сагыш-сеткидин күштүг дүлгээнинден төрүтүнгөн, ыяк

бижиттинген чогаал болза, ооң дугайында оозу-моозу четпес-дудуу дээн эскериглер болгаш пынгыы удурланывышкынар авторга чүгле дузалаар, ону экижидеринче дөгүм болур.

Шии аймаанга бижээн чогаалдарын театрың сценазынга көргүс-пээн-даа болза, оларны адаваска, чогаалчының чогаадыкчы намдары четче эвес болур ийик. Ооң «Чалатпаан аалчы» (1959), «Озалдаан-дыр силер, доктор» (1968) деп шиилери «Улуг-Хем» альманахка, «Ол дугайын соонда» (1959), «Садка» (1957), «Инектер» (1962) деп шиилери авторнуң «Чогаалдар чыындызынга» (1992) парлаттыган. Оларга автор база-ла үезиниң чугула айтырыглары кедүрерин оралдажып турган.

Салим Сазыгович Сүрүң-оол тыва авторларның чогаалдарын сайгарарынга, редакторлааш парлап үндүреринге, композиторларның ырларын радио, телекөрүлдө дамчыштыр неңтередиринге, чурукчуларның чогаадыкчы ажилдарын чоңга таныштырарынга, артистерниң болгаш бот-тывынгыр ыраажыларның, хөөмейжилерниң уран талантызын эфирге чаңгыландырарынга боду-нуң биче эвес үлүүн кириген.

Тыва дылдың терминнерин чогаадырынга, ийи дылдың словарьлар үндүреринге, орфография болгаш пунктуация дүрүмнерин редакторларынга, өөредилге номнары тургузарынга чогаалчы үргүлчү киржип келген. Ооң тургусканы чедиги класстың «Төрээн чогаал» ному элээн каш удаа чаартынып парлаттынып келген, ам ону сески-классчылар чаа программа езугаар

ажыглап турар. Тываның дыл, чогаал, төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга «Тыва дылдың тайылбырлыг словары» чогаадыр коллективке ажылдап тура, сөөгүң эртинезин шыгжаан дыка хөй номнарни чаңгыс сөстөп чиңчерлеп номчааш, чогаалчының бүдүрүп каан ажылын келир салгалдык кижилери өөрүп четтиргенин сеткилиниң ханызындан илеретпешаан, мага ханып ажыглаар чагаай хүн үнер.

Делегей литературазының чогаалдарын тыва дылга очулдуурар ажылды С. С. Сүрүң-оол чугулага көрбүшаан, А. С. Пушкинниң «Цыганнар», «Хүлер аъттыг», «Кавказка туттурукчу», М. Ю. Лермонтовтуң «Калашников садыгжы дугайында ыры», П. П. Ершовтуң «Мөгенниг аътчыгаш», Лу Синьиниң «А-Кьюнуң езулуг төөгүзү» деп чогаалдарын болгаш иштика, даштыкы шүлүкчүлерниң дыка хөй шүлүктерин номчукчуларга таныштырган.

Чогаалдарынга идепкейлиг туруштуг, чүткүлдүг кижилерниң чуруп көргүсүшпаан, чогаалчы боду-нуң хүн-бүрү амыдыралынга кызыкмак хөй-ниитичи бооп келген: Тываның Чогаалчылар эвилелениң баштаар чериниң кежигүнүнге, Кызыл хоорай Советиниң депутадынга, хооркүүскомнуң кежигүнүнге каш удаа соңгуткан. Участок соңгулда комиссиязының даргазынга үр чылдарда ажылдааш, дуржулга-лыг организацкы, харысалгалыг удуртукчу дидирти берген.

Салим Сазыгович Сүрүң-оолдун күш-ажыкчы болгаш чогаалчы ачы-хавыязын чон бедии-биле үнөлээн.

Ону «1941—1945 ч.ч. Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг кув-ажыл дээш», «1941—1945 ч.ч. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тилелениң 30 чыл ою» медальдар-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совет-диниң Президиумунуң, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Парлаалга талазы-биле комитетиниң, РСФСР-ниң Иштики херектер министерст-вонуң Хүндүлел бижиктери-биле шагнаан, ВЛКСМ Тыва обкомунуң Хүндүлел дептеринге ооң адын даң-зылаан, аңаа Тыва Республиканың

Улустуң чогаалчызы бедик атты тывыскаан.

Амгы амыдыралдың шинчээчизи болгаш чурукчузу Салим Сазыго-вич «Тывалаар каарган» деп ро-манын чеден харның бедияче үне-риниң бүдүүзүнде бижип дөөскан. ам удавас тускай ном кылдыр пар-латтынын үнери болза, чогаалчы-ның идежизинде дары ам-даа кур-гаг болганда, сеткилдерге дээшги олчаны оон манап болур дээрзинге идегелди берип турар.

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ БАШТААР ЧЕРИ БОЛГАШ «УЛУГ-ХЕМ» СЕТКҮҮЛДҮҢ РЕДКОЛЛЕГИЯЗЫ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ ЧОГААЛЧЫЗЫ, ТЫВАНЫҢ КОМСОМӨЛУНУҢ ШАҢНАЛЫНЫҢ ЛАУРЕАДЫ САЛИМ САЗЫГОВИЧ СҮРҮҢ-ООЛГА 70 ХАРЛААНЫ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР ЧАЛБЫШ-ТЫГ ИЗИГ БАЙЫР ЧЕДИРБИШААН, КАҢ ДЕГ КАДЫКТЫ, УЛУГ ААС-КЕЖИКТИ БОЛГАШ ТӨРЭЭН ЧОНУНУҢ ЧЕЧЕН ЧӨГААЛЫНГА БУЯН БОЛУР ЧАА-ЧАА ЧАЯАЛГАЛАРНЫ БҮ-ДҮРЕРИН КҮЗЕП ТУР.

ДОПЧУЗУ

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

В. Саржатоол. Күстүң сырынналы, <i>Кыска тоожу</i>	3
Т. Карыма. Ааткыш аттың тывылганы. Чыланның шийткели. Найыралдың хайыразы.	28
Ч. Чүлдүм. Тывалап билир эвес мен.	37
Д. Дыртык. Үениң шырайы. <i>Тоожудан эгелер</i>	41

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГҮЛӨЛДӨР

С. Куулар. Чааскаанның сеткили. <i>Элегия</i>	72
С. Молдурга. Тарбаганчының ужуралдары. <i>Дургектээн шүлүктөр</i>	76
К. Черлигоол. «Шала туткаш кагган тудуг...» «Политика...» «Коммунизм ара соксаан...» Сөөлгү шүлүүм.	80
С. Майнак. Беш-беш салаалар. Үштүң-үжү одуруглар.	84
О. Бораш. Өлчей-кежи удаазынның.	87
Ю. Кюнягеш. Чуртталганың эрегези. Эгиннериң мөгөйбезия. Торгу шыктыг Доора-Хемим.	88
Б. Казырыкпай. Бодалдар, бодалдар. Улуг ожуқ даштары. От — чаякчы.	94
Ч. Чүлдүм. Бодангыже болбаак бис бе?	99

ДАМЫРАК

А. Ондар. Анай-хаактар. Санап четпес. Мээң хемим. Ынакшылды сактып кээрге. Чүрээм дыңна. Хомудал.	101
--	-----

ОЧУЛГАЛАР

Н. Ацуси. Шүлүкчүнүң човалаңы. <i>Очул. Б. Казырыкпай</i>	106
Ю. Эмре. «Ынакшылың кудум-сузум...» «Сени караам кажан-на бир...» «Сөглөн сөзү...» «Ээй, эзирлерим...» <i>Очул. Ч. Чочагар</i>	114

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

Ю. Аранчыи. Шийтпирлиг базым.	100
Орзон-Енисей тураскаалдарында бижимелдерни очулдургандан бээр 100 чыл оюнга	141
Бегирээ хемден тывылган тураскаал. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш.</i>	141
Өзначенное суурдан тывылган тураскаал. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш.</i>	142

САЛИМ СУРУҢ-ООЛ — 70 ХАРЛААН

С. Сүрүң-оол. Өскөн чер дугайында сөс. Ак. Ынакшылдың чагыы. «Аныякта кижиктенек...» Сеңээ алдар, Тыва Республика! Ынакшыл-дыр. «Эрги-Барлык...» «Кажанда-даа көржүп көрбээи...»	142
Ю. Кюнзегеш. Амгы амыдыралдың шинчээчизи болгаш чурукчузу.	143

УЛУГ-ХЕМ, № 1 (10/88)

1994

Январь — февраль

*Литературно-художественный
и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы*

Редакторы выпуска К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш. Обложка художника М. Ч. Чооду. Фотографии на обложке О. Д. Охемчи. Технический редактор А. А. Чернова. Корректор Д. Х. Күнзег.

Сдано в набор 12.11.93. Подписано к печати 15.03.94. Формат 60×80. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10. Усл. п. л. 9,3. Усл. кр.-отт. 9,48. Уч.-изд. л. 9,64. Стираж 10000 экз. Заказ № 1277.

Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000 Кызыл, ул. Щетинкина Кравченко, 57.

Типография Коминформпечати Республики Тыва, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

1000р.

Эрги түрк
бижитин
алфавиди

**ЭРТЕ-БУРИНГУ ТҮРК ҮЖҮК
ДРЕВНЕТОУРКОСКОЙ АЛФАВИТ
(VII - XII)**

Утказы Әлфавити	Хазирки Иероглифтар	Утказы Әлфавити	Хазирки Иероглифтар
Ә	⸞	Н	⸞
Б	⸚	М	⸞
В	⸚	Л	⸞
Г	⸚	К	⸞
Д	⸚	Ж	⸞
Ә	⸚	З	⸞
И	⸚	Р	⸞
Й	⸚	С	⸞
К	⸚	Ш	⸞
Л	⸚	Ч	⸞
М	⸚	Ц	⸞

Конференцияның
бәлкі ийригишлери.

1. СОҢУ ОДРУҒИНИ АДАМ ТИҒЕРҮ - БИЛЕ
СОҢИҒИТІСІ О ҚОҒАМДАҒИ
2. ИЕРИҒИ ОДРУҒИНИ АДАМ ТИҒЕРҮ - БИЛЕ АҚТІСІ
СОҢИҒИТІСІ О ҚОҒАМДАҒИ ТИҒЕРҮ

